

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

НАУКОВІ
ЗАПИСКИ
ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ

IV

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1958

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

т. IV

20684

Редакційна колегія:

Доктор філософських наук, професор *Д. Х. Острянин* (відповідальний редактор).
кандидат філософських наук *М. Б. Вільницький*, кандидат філософських наук
Г. Г. Ємельяненко.

Научные записки
Института философии, т. IV
(На украинском языке)

*Друкється за постановою Редакційно-видавничої ради
Академії наук Української РСР*

Редактор *З. Т. Братко*

Технічний редактор *А. Д. Жуковський*.

Коректор *В. А. Литовкіна*.

БФ 02803. Зам. № 1365. Вид. № 183. Тираж 1000. Формат паперу 60×92¹/₁₆. Друкарськ. аркушів 8,5. Обл.-видавн. аркушів 9,5. Паперових аркушів 4,25. Підписано до друку 9.1-1958 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Рєпіна, 2.

Л. С. ГОРБАТОВА

ПАВЛОВСЬКА ФІЗІОЛОГІЯ ПРО РОЗВИТОК
ВИЩОЇ НЕРВОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЗОВНІШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Питання про еволюцію апарата відображення і розвиток нервової діяльності становить частину питання про природничо-наукове обґрунтування марксистсько-ленінської теорії пізнання.

Вченням павловської фізіології про те, що складний спосіб усвідомленого відображення і його апарат — людський мозок — виникли не зразу, а являють собою результат тривалого розвитку органічної матерії, підтверджується головне положення діалектико-матеріалістичної теорії відображення про первинність матерії і вторинність свідомості, яка є наслідком тривалого розвитку матерії.

Суть теорії відображення, яка лежить в основі діалектико-матеріалістичної теорії пізнання, полягає в тому, що зовнішній світ розглядається як такий, що існує поза людською свідомістю і незалежно від неї; свідомість, мислення є відображенням, копією об'єктивної дійсності, але не тотожні з нею. Відображення, пізнання розглядається не як мертвий, дзеркальний акт, а як процес, що поступово поглиблюється, розвивається, правильність і істинність якого перевіряється практикою. В. І. Ленін так формулював основні положення теорії відображення: «...поза нами існують речі. Наші сприйняття і уявлення — образи їх. Перевірка цих образів, відділення істинних від хибних дається практикою»¹.

Всій матерії, живій і неживій, властива здатність відображення. Як писав В. І. Ленін, «логічно припустити, що вся матерія має властивість, по суті споріднену з відчуттям, властивість відображення»².

Але здатність відображення, властива неживій природі, не тотожна відчуттю, а являє собою його примітивний аналог, зародкову ступінь. Спільною між таким складним процесом, як людське свідоме мислення, і відображенням в неживій природі є здатність змінюватись, перебудовуватись, зберігати сліди від діяння предметів і явищ зовнішнього середовища.

В процесі правильного відображення умов середовища, безпе-

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 93.

² Там же, стор. 77.

першого пристосовування до них форми і апарат відображення змінювались і привели на певному етапі розвитку до появи людського мозку, що мислить, з його здатністю до усвідомленого відображення.

Діалектичний матеріалізм на протилежність метафізиці розглядає розвиток не як просте зростання, збільшення, поступовий перехід від однієї форми до іншої, не як рух по колу, а як перервно-безперервний процес, де суто кількісні зміни приводять до корінних якісних, де розвиток іде по спіралі, на кожному етапі утворює нове, вище, але в той самий час нерозривно зв'язане з попереднім. Цей принцип характерний і для розвитку нервової діяльності. Способи відображення зовнішнього світу в організмів, які перебувають на різних щаблях еволюційної шкали, різняться між собою; вони різні не лише у тварин і людини, а й у первісних і сучасних людей.

Первісним людям було властиве предметне мислення при слабо розвинутому абстрактному мисленні (хоч абстрактне мислення, що виникло з появою людини і людської мови, завжди в більшій чи меншій мірі було властиве людям).

Ще більше відрізняється мислення людей від мислення тварин, особливо нижчих. І все-таки між самим примітивним відображенням нижчих тварин і усвідомленим відображенням людини є щось спільне, бо свідомість не виникла раптом, а з'явилась як нова якість в результаті розвитку більш низьких форм відображення. Виникнення мислячих істот на певному етапі розвитку природи — не випадковість, а необхідний наслідок боротьби і єдності внутрішніх суперечностей, що властиві самій матерії і забезпечують її саморух, саморозвиток в певному напрямі залежно від умов.

Для природничо-наукового обґрунтування марксистсько-ленінської теорії відображення величезне значення мають праці великих російських фізіологів І. М. Сеченова та І. П. Павлова про рефлекторну роботу головного мозку. Відкритий І. П. Павловим метод умовних рефлексів дуже допоміг в справі об'єктивного дослідження вищої нервової діяльності і, зокрема, в з'ясуванні питання про розвиток нервової діяльності в залежності від зовнішніх умов. Сам метод умовних рефлексів означає матеріалістичний підхід до вивчення вищої нервової діяльності. Тому не дивно, що цей метод, який здобув визнання у всьому світі, не визнається вченими-ідеалістами. В капіталістичних країнах щодо умовних рефлексів здійснюються ті принципи «співжиття теологів і професорів», про які говорив В. І. Ленін, — визнаються природничо-наукові дані і не визнаються гносеологічні матеріалістичні висновки, що безпосередньо з них випливають.

Говорячи про цінність експериментів Павлова, ряд зарубіжних учених прагне довести невірність його матеріалістичних висновків і передумов. Англійський фізіолог Шеррінгтон говорив Павлову: «Ваші рефлексии не будут мати успіху в Англії, тому що вони пахнуть матеріалізмом». В більш прихованій формі про це пише Ю. Конорський¹. Він намагається довести, що досліди Павлова, хоч і цікаві,

¹ J. Konorski, *Conditioned Reflexes and Neuron Organization*, Cambridge, 1948.

але проведені під впливом невірних принципів. Тому він неодноразово повторює, що, незважаючи на величезний фактичний матеріал, зібраний Павловим, «теорія, яку сформулював і якою керувався Павлов, неправильна» (стор. XII), «головні передумови і висновки павловської теорії невірні» (стор. 52), теорія, якої додержувався Павлов, «невірна в своїх основах» (стор. 52), «павловська школа встановила величезну масу фактів, які були зібрані під впливом невірних принципів» (стор. 259) та ін. Конорський вважає, що «умовні рефлексії не є невід'ємною частиною фізіології» і прямо говорить в своїй книзі, що присвячує її новим методам роботи, які приведуть до загибелі вчення про умовні рефлекси. Австрійський психіатр Шілдер також присвячує ряд сторінок своєї праці¹ доказу того, що метод умовних рефлексів створює тільки додаткові труднощі.

Дуже виразно ця тенденція спростовування матеріалістичних основ вчення про умовні рефлекси проявилась на ХІХ Міжнародному конгресі в Канаді, який проходив у вересні 1953 р. На конгресі навіть не згадувалось ім'я Павлова і по суті велась боротьба з матеріалістичним методом умовних рефлексів.

Метод умовних рефлексів, допомагаючи дослідити уже сформовану вищу нервову діяльність високоорганізованих тварин, тим самим допомагає зрозуміти і опосіб відображення у нижчих тварин, і процес розвитку нервової діяльності в філогенезі та онтогенезі.

Павловська фізіологія у відповідності з діалектичним матеріалізмом вважає, що всі живі істоти від найпростіших до найскладніших, включаючи і людину, являють собою безперервний ряд все більш складних пристосувань до зовнішнього середовища. Здійснюються ці пристосування завдяки певним реакціям живого організму на зовнішні подразнення; ці реакції у тварин, які мають нервову систему, відбуваються у вигляді рефлексів. Вивчаючи діяльність організму у взаємодії з середовищем, Павлов відкрив три ступеня в розвитку нервової діяльності — інстинкти, або безумовні рефлекси, першу та другу сигнальні системи, що ґрунтуються на умовних рефлексах.

Інстинктами, або безумовними рефлексами, Павлов називав спадкові, природжені рефлекторні реакції організму на дію зовнішнього середовища. Характерна їх риса, крім природженості,— постійність реакції, її автоматизм, нездатність до швидкої зміни під впливом змінених умов.

У вищих тварин центром утворення безумовних рефлексів є підкірка.

Умовні рефлексії, що складають першу сигнальну систему, являють собою більш складний процес відображення, ніж безумовні. Вони набуваються в індивідуальному розвитку організмів під впливом умов-середовища і легко змінюються із зміною цих умов. Ця їх тимчасовість, рухомість забезпечує гнучкість відображення, здатність більш адекватно, точно реагувати на подразнення. Крім того, властивість нервової системи тварин утворювати рефлексії не тільки

¹ P. Schilder, Mind, Perception and Thought in Their Constructive Aspects, New York, 1942.

безпосередньо на коріоні чи шкідливі для тварини подразники, а й на їх «сигнали» (звідси назва — «сигнальна система»), що безпосередньо не зв'язані з фізіологічними якостями предметів, забезпечують тваринам величезні переваги у відшуканні їжі, при захисті від ворогів. Так, здатність тварин знаходити їжу не тільки за смаковими якостями, а й за формою, кольором, запахом, здатність уникати ворога, пізнаючи його по крику, тупоту і т. д., тобто по сигналах, багатодолетше виживання тварини і її розвиток у відповідності з середовищем. Центром утворення умовних рефлексів у вищих тварин і людини є кора головного мозку.

Друга сигнальна система є тільки у людини і являє собою якісно нове утворення, що виникло з появою мови і забезпечує здатність до абстрактного мислення. За допомогою другої сигнальної системи утворюються умовні рефлекси на слова, які ми чуємо, бачимо і вимовляємо, тобто на словесні позначення предметів і їх властивостей, на «сигнали сигналів». Павлов вважає, що друга сигнальна система — це не тільки анатомічне утворення, а й функціональна система, анатомічно розміщена в різних місцях кори головного мозку. Для того щоб вимовити звук, необхідне вміння керувати мовним апаратом, тобто у відповідь на подразнення привести в діяльність мовний апарат. Ця здатність вимовляти і розуміти слова зв'язана з лобними долями, які є тільки у людини, і тому Павлов спочатку вважав їх єдиним центром другої сигнальної системи. Але відносини між людьми вимагають не лише вміння вимовляти слова, а й здатності сприймати мову інших людей, і тому необхідним компонентом другої сигнальної системи є орган слуху з центром у високій області.

Коли, з появою письмової мови, подразником стало також написане, видиме слово, з'явилися ще зорові подразнення з центром в потиличних долях. Отже, в корі існують центри, відповідні трьом компонентам мови — кінестезичному, слуховому і зоровому, — які тісно поєднані один з одним і становлять єдину систему — другу сигнальну.

Друга сигнальна система, хоч і не має єдиного центра і, очевидно, не обмежується трьома названими, все-таки обов'язково має свій матеріальний субстрат, відмінний від матеріального субстрату першої сигнальної системи. Е. А. Асратян в статті «Випці форми процесу відображення»¹ виступає проти цього, вважаючи, що друга сигнальна система — це система тільки функціональна і зв'язана з матеріальним субстратом першої сигнальної системи. Таке вирішення питання спростовується самою фізіологією, яка разом з психіатрією і невропатологією давно довела, що порушення в певних ділянках мозку викликає відповідні порушення мови. Крім того, це положення суперечить павловському принципові відповідності динаміки структурі і діалектико-матеріалістичному положенню про взаємну обумовленість функції і форми.

Павлов підкреслював, що всі ці ланки відображення (безумовні рефлекси, перша і друга сигнальні системи) не можуть діяти у від-

¹ Див. Журн. «Вопросы философии», 1956, № 3, стор. 109.

живі одна від одної. При патологічних порушеннях зв'язку безумовних рефлексів з першою сигнальною системою і першої сигнальної системи з другою правильне відображення дійсності неможливе.

Здатність пристосовуватись до зовнішніх умов або, як любив говорити Павлов, постійно урівноважуватись з навколишнім світом і в інтересах цілісності даної системи вступати в зв'язок з новими умовами є загальноновизнана головна властивість живої речовини. Властивість подразливості і здатність реагувати має місце всюди, де є жива протоплазма. Щоб не загинути, протоплазма сама повинна постійно змінюватись відповідно до умов, тобто постійно удосконалюватись в процесі пристосування до зовнішнього середовища. Як говорить Сеченов, «завжди і окрізь життя складається з кооперації двох факторів — певної, але змінної організації і дії ззовні»¹.

Таким чином, організм, перебуваючи в постійному зв'язку з зовнішнім середовищем, правильно реагуючи на його подразнення, ні хвилини не залишається тим, чим він був, постійно пристосовуючись до умов, які змінюються. В цьому відношенні (але тільки в цьому, бо кожний організм зберігає відносну самостійність) можна сказати, що не існує повністю закінченого організму з цілком сформованими органами. Якщо навіть в даний момент такий організм пристосований до умов зовнішнього середовища, то він повинен все ж безперервно змінюватись, бо безперервно змінюються самі умови існування його в навколишньому світі. Від цієї гнучкості, пластичності організму залежить ступінь його пристосування і його життєвість.

Хоча рослини і тварини становлять частину природи, але в той же час вони вже щось інше і суперечать їй. Кожний організм розв'язує ці суперечності відповідно до своєї організації — тим шляхом, який став для нього характерним в процесі тривалого попереднього розвитку. Тобто середовище не прямо, не безпосередньо змінює організм, а переломлюючись через спосіб асиміляції навколишніх умов, через внутрішні суперечності організму, що склались в процесі історичного розвитку. Але в суперечливій єдності організму і середовища остаточною, провідною, рушійною силою є середовище. Організм в силу складності своєї будови не може змінитись так швидко, як змінюється середовище, він завжди трохи відстає, запізнюється з своєю зміною, і ця суперечність все поглиблюється до того часу, поки організм змушений або змінитись, або загинути. Якщо організм настільки пластичний, що може змінитись, він урівноважується з новим середовищем, пристосовується до нього; він гине, якщо не може подолати консерватизму спадковості.

Для того щоб змінився який-небудь орган, повинна спочатку змінитись функція цього органа. Енгельс в «Діалектиці природи» підкреслює, що «морфологічні і фізіологічні явища, форма і функція обумовлюють взаємно одне одного». Незважаючи на те, що форма і функція розвиваються одночасно, рушійним, провідним фактором в

¹ И. М. Сеченов, Избранные философские и психологические произведения, Огиз, 1947, стор. 412.

природному розвитку організмів є функція, яка більш пластична і швидше реагує на зміну зовнішніх умов. А вже у відповідності з функцією змінюється і форма органу.

Живі організми вже на найнижчих стадіях не могли б існувати, якби не відображали адекватно зовнішнього світу, бо інакше в них не міг би відбуватись обмін речовин, в якому і полягає суть життя. Уже живлення, як найпростіша і обов'язкова функція живого, не може здійснюватись без правильного відображення середовища, без здатності хоча б відрізнити їстівні речовини від тих, що не засвоюються організмом. Павлов неодноразово відзначає, що навіть нижчі тварини відповідають завжди певними реакціями на подразнення, тварина «все, що їй сприяє, захоплює і наближує, а все, що їй шкодить, відкидає, віддаляє від себе»¹. Цим Павлов підтверджує матеріалістичне положення про єдність організму і середовища.

Ряд дослідів доводить правильність цього павловського положення. Якщо в середовище амеби внести суміш з альбумінів і глобулінів — речовини, які асимілює амеба, — з кремнійовою кислотою, яку амеба не асимілює, вона поглине альбуміни і глобуліни і обійде кислоту. Вона не буде також обволікати шматочків скла, вугілля. Це говорить про здатність навіть одноклітинних, низькоорганізованих тварин правильно реагувати на шкідливі чи корисні для їх життєдіяльності речовини. Тут не можна, звичайно, говорити про якесь усвідомлене відображення — у амеби відсутня навіть елементарна нервова система.

Формою відображення у нижчих тварин (амеб, інфузорій) є подразливість, і для них так само, як і для рослин, характерні таксиси. У них немає ніяких нервових елементів, подразливість властива всій клітинній протоплазмі, і подразнення сприймаються всією поверхнею тіла, по якій ніби рівномірно розлита чутливість. Нижчі тварини відповідають на подразнення зовнішнього світу перебудовою всього організму, зміною його фізико-хімічного складу.

Але вже в кишечнопорожнинних є спеціальний апарат, який оприймає подразнення і складається з провідної (нервової) і скоротної (мускульної) субстанцій. У гідр, зовнішня частина яких відзначається чутливістю і властивістю передавати подразнення другій частині, здатній скорочуватись у відповідь на подразнення, ці клітини ще не специфічні, вони дифузно розміщені по всій поверхні гідри і з'єднані одна з одною довгими відростками. Але хоч гідра і вся реагує на подразнення певної ділянки її тіла, проте відносини гідри з середовищем переходять у відання нервових елементів, які стають посередниками між організмом і зовнішнім середовищем. Відображення стає опосередкованим через нервову систему, і, хоч тут ще не можна говорити про систему в прямому розумінні, воно на цьому ступені уже набирає форми рефлексу.

В процесі розвитку з дифузної нервової системи виникає централізована, яка з'являється уже у черв'яків. Для такої нервової системи характерне концентрування нервових елементів у певних ділянках

¹ «Павловские среды», т. II, М.—Л., 1949, стор. 537.

іла. Спочатку ця концентрація має місце в кількох ділянках (вузловий або гангліозний тип), потім ганглії поєднуються в один орган, осереджуючи в собі функцію пристосування, здатність до адекватних реакцій на подразнення зовнішнього середовища. Якщо у тварин з дифузною нервовою системою реакції на подразнення мають загальний, недиференційований характер, то у тварин з централізованою нервовою системою подразнення поширюється не на весь організм, а до тієї ділянки нервової системи, з якою зв'язаний даний рецептор. Тут уже і нервові клітини починають диференціюватись — певний вид клітин сприймає певні подразнення (теплові, світлові, хімічні і т. д.).

На рівні хребетних істотною ознакою є «групування всього тіла навколо нервової системи». Цим дана можливість для розвитку до самосвідомості і т. д. У всіх інших тварин нервова система щось поіичне, тут вона основа всієї організації...»¹. Нервова система, виникнувши в результаті тривалої еволюції, регулює внутрішній зв'язок органів і здійснює найтонше пристосування до явищ навколишнього світу, підпорядковуючи собі всі функції організму. Всі внутрішні і зовнішні відносини у вищих тварин здійснюються за допомогою нервової системи. Павлов відзначав, що чим досконаліша нервова система тваринного організму, тим вона централізованіша, тим в більшій мірі її вищий відділ є розпорядником і розподілювачем всієї діяльності організму. Енгельс писав, що в певному розумінні не можна навіть сказати, що у вищих тварин їжа перетравлюється шлунком кишковим каналом, а не головою, бо для травлення потрібна централізована в голові нервова діяльність»². Таку централізованість функцій в нервовій системі Павлов пояснює тим, що нервова система, формуючись серед оточуючих умов, повинна була їх всіх урівноважити, до всіх пристосуватись, обмежити або попередити їх руйнівну дію, і тому всі ці функції пристосування сконцентрувались в центральній нервовій системі, в головному мозку.

Одночасно з розвитком головного мозку і разом з ним розвинулись органи чуттів. Як показує порівняльна анатомія і фізіологія, всі органи чуттів виникли з частини шкіряного покриву — ектодерми. Розвиток органів чуттів пов'язаний із здатністю тварин до пересування. Якщо гідрополіпи могли реагувати на обмежене їх нерухомим способом життя навколишнє середовище за допомогою слабо диференційованих клітин ектодерми, то у рухомих тварин правильне відображення більш складного середовища, з більш широкою сферою життєвих зустрічей вимагало і більш складних органів для сприйняття цього середовища.

Вище не раз зазначалось, що апарат відображення, в тому числі і органи чуттів, удосконалювався в процесі відображення середовища, що все ускладнювалось.

Під ускладненням середовища не завжди розуміється зміна об'єктивного світу, що оточує організм. Часто при майже незмінному се-

¹ Ф. Енгельс, Діалектика природи, К., 1953, стор. 232.

² Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, К., 1953, стор. 76.

редовищі відбувається розвиток організмів, або в тих самих умовах одні організми розвиваються, інші — ні. Це пояснюється тим, що відображення середовища організмом є процес не одностороннього впливу середовища, а, в першу чергу, *взаємодії* з середовищем, і тому не тільки зовнішні умови вимагають видозмінення організму, а й більш досконалий організм вимагає для себе більш складні середовища. Отже, чим складніший організм, тим в більш складні взаємовідносини він вступає в навколишнім світом. Якщо взаємодія, припустимо, амеби з середовищем полягає майже виключно в прийнятті і дисиміляції їжі, що безпосередньо стикається з амебою, і весь цей процес близький до хімічної реакції, то вищі тварини реагують і на подразники, одержані опосередковано — за допомогою очей, вух та інших органів чуттів.

Розвиток органів чуттів не можна зрозуміти у відриві від процесу відображення. Тільки дія специфічних подразників і їх правильне сприйняття можуть з'ясувати специфіку органів чуттів. Якщо прийняти положення ідеалістів, що «вид відчуття визначається не видом подразнення, але природою органів чуттів»¹, то не ясно, чому ж виникли органи слуху, які сприймають тільки звук, орган смаку — тільки смак і т. д. Дійсно, іноді неспецифічні подразники дають відчуття, подібні до специфічних (відчуття світла, наприклад, можна викликати ударом в око). Але цей головний аргумент, використовуваний ідеалістами для спростування теорії відображення, бездоказовий, бо подібного роду відчуття ніколи не бувають диференційовані, вони завжди туманні і неясні. Крім того, в еволюції органів чуттів вони, безсумнівно, не мали значення, бо тільки специфічні подразники могли викликати специфічність органів чуттів. Отже, сама наявність органів чуттів є переконливим доказом правильності теорії відображення.

З розвитком мозку умовнорефлекторна діяльність стала відігравати важливу роль в житті та удосконаленні організмів.

Здатність організмів реагувати не лише на прямі подразники, які мають істотне значення для життєдіяльності даного організму, а й на їх сигнали, що не мають прямого біологічного значення (характерна риса умовних рефлексів), помічена вже на нижчих ступенях еволюційної шкали. Цікаві в цьому відношенні досліди Брамштедта з парамеціями. Парамеції на світло не реагують, це для них нейтральний подразник. Але досить було кілька разів поєднати дію світла з підвищенням температури (парамеції звичайно уникали нагрітої ділянки), як вони починали реагувати на одне світло і залишали освітлене місце.

Про здатність парамецій до таких реакцій говорить і Ж. Дембовський².

Правда, деякі вчені не згодні в тим, що у одноклітинних можуть утворитись умовні зв'язки. Проти цього заперечують болгарський

¹ Rein, *Physiologie des Menschen*, Berlin, 1949, стр. 460.

² Див. Jan Dembowsky, *On conditioned Reactions of Paramecium caudatum toward Light*, *Acta Biologicae experimentalis*, vol. XV, 1950, № 4.

вчений А. Киселінчев¹, радянський психолог Н. Ладигіна-Коте². Додатки по утворенню умовних зв'язків у одноклітинних вимагають, звичайно, дальшого підтвердження. Але вони повністю відповідають діалектичному положенню про те, що нове виникає з старого, що на нижчих ступенях є в можливості все багатство наступних вищих форм. Безсумнівно, здатність відповідати на умовні подразники у одноклітинних дуже обмежена. Але якусь хоч незначну роль вона повинна відігравати в життєдіяльності таких організмів, інакше була б незрозумілою поява умовних рефлексів. Якби нижчі тварини не сприймали змін умов, не реагували на них, то не було б стимулу для розвитку вищих форм відображення, таких, як умовні рефлекси. Можливо, треба погодитись з акад. Биковим, що такі рефлекси нижчих тварин краще називати «умовними зв'язками», залишивши назву «рефлекси» для тварин, які мають нервову систему.

Тільки з розвитком нервової системи можна говорити про умовні рефлекси в павловському розумінні і про їх величезну роль у правильному відображенні зовнішнього світу і пристосуванні організму. Отже, хоч умовні зв'язки і можуть утворюватись у нижчих тварин, які не мають кори головного мозку, але там, де кора вже є, їй, як найбільш складному нервовому утвору, належить функція утворення тимчасових зв'язків.

Те, що у вищих тварин саме кора головного мозку є органом умовних рефлексів, було доведено ще в 1911 р. в лабораторії Павлова дослідженнями Г. П. Зеленого, який показав, що у собак з видаленою корою зовсім пропадали всі умовні рефлекси, всі набуті життєві навички, які дозволяли собаці раніше орієнтуватись в навколишній обстановці.

Тварина з видаленою корою головного мозку могла здійснювати тільки ті процеси, які були необхідні для її «рослинного» життя і більшу частину часу проводила у сні. Але оскільки умовні зв'язки вдавалось виробити у організмів, які не мали кори головного мозку і навіть взагалі головного мозку, то вчені після ряду дослідів зробили висновок, що органом умовних зв'язків є вищий і найбільш складний нервовий апарат з наявних у даного організму. Павлов вказував: «Умовні рефлекси, які постійно нагромаджуються протягом індивідуального життя тварин і людини, утворюються у великих півкулях, або взагалі в найвищому відділі центральної нервової системи тварин»³. Акад. Биков у своїй книзі «Кора головного мозга и внутренние органы» писав: «Слід гадати, що здатність утворювати тимчасові зв'язки властива не тільки клітинам кори мозку. Для нижчих хребетних, риби і амфібій — таку властивість має проміжний мозок, для птахів таку роль відіграє великий мозок, для ссавців таким органом є, безсумнівно, кора великих півкуль переважно. Енцефалізація функцій

¹ Див. А. Киселінчев, Марксистско-ленинская теория отражения и учение И. П. Павлова о высшей нервной деятельности, М., 1956.

² Див. Н. Ладигіна-Коте, Развитие форм отражения в процессе эволюции организма, журн. «Вопросы философии», 1956, № 4.

³ И. П. Павлов, Полное собрание сочинений, т. III, ч. II, М.—Л., 1951, стор. 196.

у всьому зоологічному ряді йде у висхідному порядку від нижчих частин мозку до вищих»¹.

Отже, умовні рефлекси як якісно нова форма відображення, характерна для вищих тварин, виникли не раптово, а були результатом розвитку у нижчих тварин тимчасових зв'язків, які подібні до умовних рефлексів, хоча мають зовсім інший механізм і навіть орган.

Виникнувши як функція менш складного органу, умовні рефлекси внаслідок необхідності відображати середовище, що ускладнилось, сприяли, очевидно, розвитку і ускладненню цього органу. Таким чином, одночасно і слідом за ускладненою функцією відображення змінювались в процесі еволюції і органи відображення.

На ранніх стадіях розвитку організмів головну роль в еволюції і пристосовуванні їх до зовнішнього середовища відіграють безумовні, вроджені рефлекси, за термінологією Павлова, або інстинкти, за термінологією інших вчених. Чим більш високо організована тварина, тим більшої ролі в її житті набувають умовні рефлекси.

Є дуже складні інстинкти, які складаються з ряду рефлексів і часто вражають своєю «доцільністю», пристосованістю до умов середовища. Так, вивчені і описані інстинкти складних перельотів птахів на далекі відстані, загальновідомі дивовижно точні, ніби математично розраховані, побудови сотів бджолами, рефлекси мурашок, які часто породжують міфи про мурашині держави з царем, царицею і ледве не свідомими відносинами між особинами. З'ясувавши генезис, походження таких складних інстинктів, показавши, що вони являють собою ланцюг простих інстинктів, безумовних рефлексів, Павлов опростував уявлення про їх надприродність і матеріалістично обгрунтував вчення про інстинкти.

Якими б не були досконалими ці рефлекси, вони відповідають лише певним відносно стійким умовам. В інших умовах безумовні рефлекси діють по-старому. При перельотах птахи звичайно не змінюють маршруту і летять старим шляхом, навіть коли потрапляють в несприятливі умови. Якщо забрати яйця з пташиного гнізда, самка все рівно сидітиме в пустому гнізді потрібний для висиджування пташенят час. Отже, за допомогою тільки безумовних рефлексів тварина не може вірно відображати умови середовища, що змінюються.

Пристосування вищих організмів до середовища здійснюються за допомогою умовних рефлексів як більш досконалої системи зв'язків. Переваги умовних рефлексів — їх рухомість, яка дає змогу швидко реагувати на зміни середовища, тимчасовість — організм може швидко загальмувати зв'язки, які не потрібні в даних умовах, і утворити нові — дають змогу тварині за допомогою умовних рефлексів більш пнучко і, отже, більш правильно реагувати на умови, що змінюються, відображаючи ці зміни в своїй діяльності.

Удосконалення функцій мозку, що сприяє кращому відображенню середовища організмом і кращому пристосуванню до нього, забезпечує організмові більшу стійкість в суперечливих взаємовідносинах

¹ К. М. Быков, Кора головного мозга и внутренние органы, М., 1947, стор. 260.

середовищем і, за законом природного добору, закріпившись в ряді околиць, передається по спадковості.

К. А. Тимірязєв підкреслював, що «спадковість виявляється як в береженні незмінного, так і в збереженні зміненого»¹. Цей останній няв спадковості відіграє головну роль у розвитку організмів і нервової діяльності.

Умовні рефлексн тому і є важливим фактором в еволюції, що вони можуть передаватись по спадковості, тобто перетворюватись в езумовні рефлексн. Таким чином, реакції, набуті твариною в індивідуальному житті в процесі пристосування до змінених умов, передаються наступним поколінням, перетворюючись вже в ознаку вину.. Хоч Павлов завжди протиставляв умовні рефлексн безумовним говорив про переваги умовнорефлекторної діяльності перед безумовнорефлекторною, він, однак, розумів відносний характер цього протиставлення, вказував на історичний зв'язок умовних та безумовних рефлексів, на те, що умовні рефлексн виникають на базі езумовних і, в свою чергу, можуть переходити в безумовні і передаватись по спадковості.

В 1913 р. на з'їзді фізіологів в Голландії Павлов говорив: «Можна приймати, що деякі з умовних знову утворених рефлексів пізніше спадковістю перетворюються в безумовні»².

Ще Дарвін звернув увагу на те, що на незаселених островах пташки не летять теть від людини, не бояться її, але після заселення острова необхідність уникати людей через кілька поколінь перетворюється у них в інстинкт, тобто в безумовний рефлекс, і передається по спадковості.

Положення про спадковість набутих властивостей висловлюється в ряді праць і класиками марксизму. Так, говорячи про теорію Дарвіна, Енгельс відзначає ту сторону його вчення, де Дарвін твердить, що індивідуальні особливості, набуті в процесі індивідуального існування, які дають великі переваги для пристосування організму, «мають... тенденцію передаватись в спадщину, а якщо вони трапляються у багатьох особин одного й того ж виду, то і тенденцію посилюватись в раз узятому напрямі через нагромаджену спадковість»³.

Отже, всі ознаки і властивості організмів історично з'явилися в процесі індивідуального розвитку і закріплені в ряді поколінь завждики однаковим умовам існування. Павлов говорив: «Можливо те, що тепер умовне, стане безумовним. Все рухається, на одному місці не стоїть. Всі ці рефлексн, мабуть, таким чином і вироблялись: спочатку вони були умовними, а потім зафіксувались і стали безумовними»⁴. Тобто в спадковості ніби концентруються всі впливи середовища на організм в процесі розвитку даного виду.

Отже, з одного боку, умовні рефлексн утворюються тільки на базі безумовних, і останні для них служать основою, фундаментом, з

¹ К. А. Тимірязєв, Избранные сочинения, т. III, М., 1949, стор. 521.

² И. П. Павлов, Полное собрание сочинений, т. III, ч. I, М.—Л., 1951, стор. 273.

³ Ф. Енгельс, Анти-Дюринг, стор. 60.

⁴ «Клинические среды», т. I, М.—Л., 1954, стор. 618.

другого боку, безумовні рефлексі — це, в кінцевому підсумку, закріплені в ряді поколінь умовні. Що ж виникло раніше в процесі філогенезу — умовні чи безумовні рефлексі, і як відбувалось їх становлення?

Рефлекторні реакції з'явилися після того, як сформувалась нервова система. Просту реакцію грудочки протоплазми, близьку до хімічної реакції, ще не можна назвати рефлексом, хоч вона і проходить за типом рефлексу. Але рефлекс виник саме на основі цих рефлекторноподібних реакцій, які правильно відображали середовище все більш складним способом в залежності від ускладнення апарату відображення. Таким чином, і безумовні рефлексі і їх апарат формувались під впливом навколишніх умов (адже реакції, подібні до умовнорефлекторних, властиві уже амебам), і тому при самій своїй появі мали сліди впливу умов, хоч умовних рефлексів ще не було.

В онтогенезі, який скорочено повторює філогенез, безумовний рефлекс формується у внутрішньоутробному стані організму під впливом дії ззовні. А. А. Волохов в доповіді на VIII з'їзді фізіологів, біохіміків і фармакологів вказував, що орієнтовна реакція, яка являє собою безумовний рефлекс, виникає у недоношених дітей тільки через місяць після народження.

На нашу думку, з появою нервової системи виникає можливість для утворення і безумовних і умовних рефлексів. І так само як до появи рефлексів реакції організмів змінювались в залежності від зміни умов, так і при виникненні нервової системи, коли до неї перейшли функції взаємодії з середовищем, умовні рефлексі почали змінювати безумовні у відповідності з середовищем.

Переважання у вищих організмів умовних рефлексів, у нижчих — безумовних пояснюється, очевидно, тим, що чим простіший організм, тим менш складні його суперечливі взаємодії з середовищем. Пристосування тут забезпечується за допомогою безумовнорефлекторної інстинктивної діяльності. Розвинутий же організм вимагає більш складних взаємовідносин з більш складним середовищем, і тому в кожному випадку потрібне індивідуальне пристосування, яке забезпечується умовнорефлекторною діяльністю, що накладає свій відбиток і на безумовні рефлексі.

Таким чином, як видно з викладеного вище, на всіх ступенях розвитку апарат відображення безперервно удосконалювався, відображаючи, з одного боку, свої умови існування і, з другого боку, — свою історію. Так, в процесі тривалої еволюції на певному етапі матерія прийшла до такого високого ступеня розвитку, на якому природа усвідомила саму себе, — до людського мозку, що мислить. Не можна порівнювати реакцію одноклітинних на подразнення, яка близька до простої хімічної, коли організм перебудовує всього тіла відповідає на подразнення, з складним людським мисленням. Тільки людина могла виділити себе з навколишнього середовища і протиставити навколишнім умовам.

І вже ця взаємодія людини з середовищем докорінно відрізняється від взаємодії з навколишнім світом у тварин. Людське середовище стає суспільним, виступає як соціально-економічний фактор.

Уч людський організм і залишається біологічним, але «разом з людиною ми вже вступаємо в область історії», і людину не можна зглядати у відриві від її соціальних умов. Людина не пристосовується до середовища, а сама створює його, удосконалюючи в процесі практичної діяльності знаряддя виробництва і розвиваючи свою розумову діяльність.

Праця, виробнича діяльність відіграли вирішальну роль і в розвитку мозку. «Праця створила людину», — писав Енгельс. Праця є посередньо зв'язана із здатністю виробляти знаряддя праці і творювати необхідні засоби існування, що властиво тільки людині з суспільної істоти.

Користуватись знаряддям можуть і тварини — слони відганяють мухами мух, мавпи розбивають камінням горіхи, захищаються камінням, палицями. Але тварини користуються знаряддями праці лише випадково, і, головне, тварина не може виготовляти знаряддя праці, — на це здатна тільки людина. Хоч тварини також здатні до паномірних дій (уже там, де існує живий білок, в його реакції на зовнішню природу виявляється планомірність, а у вищих тварин з розвинутою нервовою системою вона досягає високого рівня розвитку), але за допомогою цих дій вони можуть тільки пристосовуватись до середовища і не можуть свідомо змінювати його, пристосовуватись до середовища до себе, накладати на природу відбиток своєї волі. Це під силу лише людині з її здатністю до усвідомлення, до пізнання законів природи і вмінням використовувати їх для себе.

Тільки в результаті об'єктивно правильного відображення явищ і процесів природи людина може здійснювати своє панування над нею, яке виявляється в практиці. Не тільки природа діє на людину, визначає її історичний розвиток, а й «людина впливає з свого боку на природу, змінює її, створює собі нові умови існування»¹.

І саме ця здатність впливати на навколишню природу, створювати для себе нові умови існування і стала основою розвитку людського мислення. Не сама тільки природа змінювалась людиною — і розум людський безперервно удосконалювався в постійній боротьбі з природою, в практичній, трудовій діяльності. Отже, і в процесі становлення людини середовище, що виступає як соціально-економічний фактор, має вирішальне значення. Пізнання законів зовнішнього світу дозволяє людині змінювати, удосконалювати своє середовище.

Хоч праця людини не тотожна працеподібній діяльності тварин, але вона виникла з цієї діяльності, розвинулась з неї, а не з'явилась зверху.

Праця з'явилась після того, як якась високоорганізована порода завдяки впливом умов життя почала засвоювати пряму ходу і рухувалась для діяльності іншого роду. Цим був зроблений серйозний крок до переходу від мавпи до людини.

Тільки з розвитком руки і прямою ногою з'явилась можливість виготовляти знаряддя праці і специфічно людська діяльність — виробництво, зворотна активна дія на природу. Це було поштовхом і

¹ Ф. Енгельс, Діалектика природи, стор. 170.

необхідною умовою для паралельного розвитку мозку. У відповідності з положенням класиків марксизму про залежність розвитку мозку від розвитку руки Павлов з фізіологічної точки зору пояснив цей процес тим, що мавпа завдяки наявності «рук» мала можливість вступати в дуже складні зносини з навколишніми предметами, що привело до утворення безлічі рефлекторних зв'язків, асоціацій, яких немає у інших тварин.

Оскільки ці асоціації повинні мати свій матеріальний субстрат у нервовій системі, в мозку, великі півкулі у мавпи розвинулись більше, ніж у інших тварин.

Але хоч у вищій нервовій діяльності, опосередковано в мавп є багато спільного з людським відображенням, мислення людини докорінно відрізняється від мислення тварин, бо воно зв'язане з мовою. Енгельс вважав працю і членороздільну мову головними факторами перетворення мозку мавп в людський мозок. Мова не могла б виникнути, якби не з'явилась у первісних людей потреба щось сказати один одному, якби люди не вступили в певні стосунки між собою в процесі боротьби з навколишньою природою, в процесі виробництва матеріальних благ.

За допомогою мови людина дістала можливість користуватись узагальненнями, абстракціями, що дозволили їй краще відображати навколишню обстановку, правильніше на неї реагувати, бо, як писав Павлов, «завдяки цій властивості слів, що узагальнюють факти дійсності, ми швидко беремо до уваги вимоги дійсності і прямо користуємось цими загальними формами в житті»¹. Павлов відкрив і фізіологічний субстрат цього суто людського, словесного, абстрактного мислення — другу сигнальну систему.

За допомогою другої сигнальної системи людина ширше, глибше аналізує явища. Тварина аналізує зовнішній світ, сприймаючи тільки його безпосередню дію на органи чуттів. У людини ж цей аналіз відбувається і при заміні безпосередніх подразнень словесними «знаками», через другу сигнальну систему.

Павлов писав, що слово, яке ми бачимо, чуємо і вимовляємо, є такий же реальний подразник, як і будь-який зовнішній предмет, але більш узагальнений. Умовний рефлекс утворюється не тільки на звучання слова, але насамперед на його зміст. Так, В. Д. Волкова (Ленінград) доповідала на VIII з'їзді фізіологів, біохіміків і фармакологів, що коли у дітей виробити умовний рефлекс на слово «добре» і диференціювання на слово «погано», то рефлекс утвориться і на подразники, які мають смислову спільність з словами «добре» і «погано» (наприклад, позитивна реакція на фразу: «Піонер допомагає товаришам» і диференціювання на фразу: «Учень наговорив грубощів учителеві»).

Тварини також реагують на слова — кличку, наказ і т. д., але на звуковий комплекс, а не на зміст слова. Так, тварина не реагує на слово, близьке за змістом до того, на який утворено умовний рефлекс, і дає відповідну реакцію на близьке до нього, але позбав-

¹ «Павловские среды», т. III, стор. 320.

лене змісту звукове сполучення. Діти в ранньому віці також сприймають слово як звуковий комплекс.

Отже, слово для тварин і спочатку для дітей виступає як подразник першої сигнальної системи і тому діє своєю формою, звучанням, а у старших дітей і дорослих воно виступає як «сигнал сигналів», як подразник другої сигнальної системи і відображає зміст предметів і явищ.

Всі три ступеня в розвитку вищої нервової діяльності — безумовні рефлекси, перша сигнальна система і друга сигнальна система — перебувають у людини в тісній взаємодії, що і забезпечує правильне відображення зовнішнього світу в свідомості людей.

Умовні рефлекси виникають тільки на основі безумовних. Правильна діяльність підкірки забезпечує правильність умовних рефлексів. В свою чергу, перша і друга сигнальні системи, які є фізіологічною основою конкретного і абстрактного мислення, не можуть правильно аналізувати і відображати дійсність у видриві одна від одної. При порушенні такої взаємодії втрачається правильне відображення дійсності, що призводить до виникнення різних психозів.

Друга сигнальна система підпорядкувала собі всю діяльність нервової системи людини, всі інші способи відображення. «У людини в решті решт всі складні відносини перейшли вже в другу сигнальну систему»¹, тобто людина уже нічого не робить без контролю з боку свідомості.

Мислення людини відрізняється від мислення навіть такої високоорганізованої тварини, як мавпа, здатністю до абстракції. У мавп, як і інших тварин, мислення має предметний характер, вони узагальнюють, встановлюють зв'язки, тобто мислять тільки про ті предмети, які діють безпосередньо на їх органи чуттів. Так, для того, щоб поєднати два подразнення (наприклад, вогонь і воду — залити вогонь водою), мавпа повинна бачити обидва подразники одночасно, інакше вона їх не поєднає. Коли ящик і палиця містяться поряд з високо підвішеним плодом, мавпа швидко вилазить на ящик і збиває плід палицею, коли ж ці предмети не потрапляють одночасно в поле зору мавпи, вона ними не скористується.

Павлов різко критикував німецького фізіолога Келера, який поведінку мавп пояснював по аналогії з людською психікою, ототожнюючи людське абстрактне мислення і конкретне мислення тварини (Павлов називав його «тваринним мисленням без слів»). Келлер твердив, що коли мавпа не може виконати якое завдання, тимчасово залишає його і сидить без дії, вона в цей час «думає», розв'язує завдання, виконує розумову роботу. Насправді ж мавпа виконує розумову роботу саме під час дії, коли вона вдається до різних засобів для розв'язання завдання, — це і є, за Павловим, мислення в дії. Мавпа може визначити стійкість споруди з ящиків, поставлених нею один на одній, лише емпірично — вона вилазить на них і, якщо вони падають, ставить їх знову. Мислення мавпи в її вчинках, підкреслював Павлов.

¹ «Павловские среды», т. III, стор. 9.

Через відсутність здатності до абстракцій мавпа в зміненій обстановці діє по-старому. Коли між деревами на мотузці був підвішений виноград так високо, що мавпа не могла його дістати з землі, вона вилізла на дерево і дістала його. Так само вона діяла і в тому випадку, коли виноград був підвішений зовсім низько над землею. Отже, предметне мислення тварин докорібно відрізняється від людського свідомого мислення.

Фізіологічні відмінності між апаратом відображення людини і тварини уже своїм виникненням завдячують трудовій діяльності і суспільній організації життя людини. Не можна забувати, що людина суспільна тварина, що «свідомість з самого початку є суспільний продукт і залишається ним, поки взагалі існують люди»¹.

Таким чином, праця і мова сприяли перетворенню тварини в людину. Суспільне життя ставить людей перед необхідністю постійно удосконалювати свою працю, винаходити все нові знаряддя праці, вступати в процесі виробництва в певні взаємовідносини, відкривати і використовувати закони природи, розвиваючи разом з тим свою свідомість і удосконалюючи, таким чином, самих себе насамперед як суспільних істот (змінюється суспільне буття і разом з ним суспільна свідомість), тому що людина як індивідуальність є продукт суспільного розвитку, суспільних виробничих відносин.

Отже, павловська фізіологія, з'ясовуючи розвиток організмів і їх органів відображення в залежності від середовища, в процесі правильного відображення цього середовища, підтверджує положення діалектичного матеріалізму про вторинність свідомості і первинність матерії, продуктом розвитку якої і є людська свідомість.

---

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс. Соч., т. IV, стор. 21.

Б. О. ЛОБОВИК

ПРО РОЛЬ МОВНОЇ ФУНКЦІЇ В ПЕРЕХОДІ ВІД ЧУТТЕВОГО ДО РАЦІОНАЛЬНОГО

Пізнання навколишнього світу починається з чуттєвого відображення предметів і явищ. Інакше, як через відчуття, писав В. І. Ленін, ми ні про які форми речовини і ні про які форми руху нічого дізнатися не можемо. Але пізнання людини не вичерпується чуттєвим відображенням. Вищим ступенем пізнання є абстрактне мислення, яке відображає природу глибоше, вірніше, повніше, ніж безпосереднє споглядання її. При цьому чуттєве і абстрактне відображення існують в нерозривному зв'язку одне з одним, становлячи лише різні ступені єдиного пізнавального процесу. «Від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики,— такий діалектичний шлях пізнання істини, пізнання об'єктивної реальності»,— говорить В. І. Ленін¹.

Питання про те, як здійснюється перехід від чуттєвого до раціонального, є одним з центральних питань теорії відображення діалектичного матеріалізму. Для розуміння цього питання важливе значення має вивчення ролі мовної функції у відображальній роботі мозку.

Як відомо, класики марксизму-ленінізму неодноразово вказували на значення мови в розвитку людської психіки. Ще Ф. Енгельс, наприклад, писав, що спочатку праця, а потім і разом з нею членороздільна мова стали двома найголовнішими стимулами, під впливом яких мозок мавпи поступово перетворився в людський мозок. Пізніше В. І. Ленін в «Філософських тетрадах» висловив думку про те, що «всьяке слово (мова) уже *узагальнює*»². В світлі цих положень стає зрозумілим, яке велике значення для розуміння переходу від чуттєвого до раціонального має вивчення ролі мовної функції в цьому процесі.

Розробляючи теорію пізнання, класики марксизму-ленінізму неодноразово підкреслювали необхідність природничо-наукового дослідження питань, пов'язаних з природою психічного. В. І. Ленін, на-

¹ В. І. Ленін, Філософские тетради, М., 1947, стор. 146—147.

² Там же, стор. 256.

приклад, вимагав «поставити на науковий ґрунт вивчення фактів, які характеризують ті чи інші психічні процеси»¹.

Як відомо, завдання природничо-наукового дослідження природи психічного, зокрема, вивчення ролі мовної функції в процесі переходу від чуттєвого до раціонального, розв'язано передовими вітчизняними фізіологами, насамперед І. М. Сеченовим та І. П. Павловим. Створивши вчення про вищу нервову діяльність людини і тварин, вони розкрили основні нервово-динамічні механізми мозку і нагромадили великий і надзвичайно цінний матеріал з питання про природу мови і мислення, про роль мовної функції у відображальній роботі мозку. Цей матеріал є природничо-науковим обґрунтуванням цілого ряду питань теорії пізнання діалектичного матеріалізму, в тому числі питання про шляхи і засоби переходу від чуттєвого до раціонального.

Експериментальні дані вивчення рефлекторної природи мозку і побудоване на них вчення про вищу нервову діяльність людини переконливо показують, що перехід від живого споглядання до абстрактного мислення відбувається в процесі пізнання за допомогою мови, яка є засобом абстрагування і узагальнення даних живого споглядання.

Метою цієї статті є дослідження гносеологічної сторони питання про роль мовної функції в переході від чуттєвого до раціонального.

* *

*

Як відомо, чуттєвими формами пізнання матеріальної дійсності є відчуття, сприйняття і уявлення, на основі яких виникають вищі відображальні властивості людського мозку. Ці форми відображення дійсності охарактеризовано в нашій філософській і психологічній літературі, тому спеціально зупинятись на них немає потреби. Але, на нашу думку, в плані цієї статті слід було б звернути увагу на те, що мовна функція значно вплинула і на характер чуттєвого відображення навколишнього світу.

Уже відчуття людини якісно відрізняються від відчуттів тварин. Зв'язані завдяки мовній функції з мисленням, відчуття людини не лише розширені й поглиблені, а й усвідомлені, через що людина здатна розрізняти в речах незрівнянно більше, ніж тварини. Ще Енгельс відзначав, що орел бачить значно далі, ніж людина, але людське око помічає в речах значно більше, ніж око орла.

Відмінності в характері чуттєвого відображення людини і тварин ще більше виявляються в сприйнятті і уявленнях. У людини в процес сприйняття і уявлення і в сліди від попередніх нервових збуджень включені і зв'язки другої сигнальної системи, яка є носієм абстрактного мислення і мовної діяльності. На відміну від тварини до сприйняття і уявлення людини долучається за допомогою слова в узагальненому вигляді її суспільний досвід. На цій основі у людини сприйняття не лише «теоретизуються», а й виникають в корі голов-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 122.

ного мозку такі нервові утворення, які відсутні у тварин і є основою, зокрема, для властивих лише людині сприйнять граматичних категорій і синтаксичної будови мови. Завдяки другій сигнальній системі людські уявлення не лише зберігають більш важливі ознаки того, що відображається, а й являють собою матеріал для пам'яті, уяви і мислення.

Таким чином, роль мовної функції у відображальному процесі виявляється не лише тоді, коли здійснюється перехід від чуттєвих форм пізнання до раціональних, а й на всьому етапі чуттєвого відображення. На жаль, в нашій філософській і психологічній літературі все ще недостатня увага звертається на з'ясування впливу мовної функції на характер чуттєвих форм пізнання. У зв'язку з цим, наприклад, автори деяких посібників з психології¹ дають таку характеристику відчуттям і сприйняттям людини, яку можна віднести й до відповідних форм відображення навколишнього світу твариною. Цим, по суті, ігнорується положення про те, що наші органи чуттів — продукт всього історичного розвитку людства. Цим же вноситься штучний розрив між чуттєвим і раціональним у людини, що робить неможливим розуміння переходу від одного до другого, ролі мови в цьому переході.

Не слід, однак, перебільшувати можливості чуттєвого відображення зовнішнього світу. Хоч саме в чуттєвій достовірності полягає сила живого споглядання, але в той же час в характерній для нього безпосередності виявляється і його обмеженість. Розкриття і пізнання закономірностей світу можливе лише при такому відображенні, яке здатне абстрагувати і узагальнювати з чуттєвих даних суттєве, типове. А це й досягається в процесі абстрактного мислення за допомогою мови.

Отже, роль мовної функції в пізнанні полягає насамперед не в її впливі на процес чуттєвого відображення, хоч без цього впливу вона не могла б виконувати своєї головної ролі. Основне значення мовної функції в пізнавальному процесі полягає в тому, що вона є засобом переходу від чуттєвого до раціонального. Розглянувши саме цю, основну частину питання, можна зрозуміти, в чому полягає і яке має значення вплив мови і на відчуття, сприйняття і уявлення.

Чому саме мова є знаряддям, засобом переходу від чуттєвого до раціонального, засобом якісного перетворення першого в друге?

Ще в 1863 р. І. М. Сеченов у своїй відомій праці «Рефлекси головного мозку» писав: «Коли... мисль людини переходить з чуттєвої області в позачуттєву, мова стає необхідністю. Без неї елементи позачуттєвого мислення, позбавлені образу і форми, не мали б можливості фіксуватися в свідомості; вона надає їм об'єктивності, рід реальності... і становить тому основну умову мислення позачуттєвими об'єктами»². Значення мови в переході від чуттєвого до раціо-

¹ Див. Т. С. Егоров, Психология, гл. 7, 8, 11, М., 1952; П. А. Рудик, Психология, гл. IV, V, VIII, М., 1955.

² І. М. Сеченов, Избранные философские и психологические сочинения, М., 1947, стор. 497.

нального. Сеченов бачив у тому, що вона узагальнює і абстрагує «чуттєві конкрети» і, надаючи «образу і форми» елементам раціонального, дає можливість мислити про такі відношення і залежності, які недоступні чуттєвому відображенню.

Думки Сеченова про роль мовної функції в переході від чуттєвого до раціонального знайшли дальший розвиток в працях І. П. Павлова та його учнів і послідовників — М. І. Красногорського, А. Г. Іванова-Смоленського, М. І. Касаткіна та ін.

Вивчаючи природу умовних рефлексів, Павлов, як відомо, вказав на три основні види тимчасових зв'язків організму з середовищем. Перший вид — це умовно-безумовні тимчасові зв'язки. Система їх є єдиною сигнальною системою в тваринному світі і першою сигнальною системою у людини. Вона є носієм чуттєвого пізнання і з фізіологічного боку являє собою лише апарат для сприймання збуджень від подразників. Ці збудження безпосередньо сприймаються спеціальними клітинами аналізаторів у великих півкулях головного мозку. Саме умовно-безумовні зв'язки нервової системи з середовищем лежать в основі відчуттів, сприйнять, уявлень — форм безпосереднього відображення дійсності.

Другим і третім видом тимчасових зв'язків є умовно-умовні і мовні тимчасові зв'язки. Ці зв'язки, відсутні у тварин, становлять другу сигнальну систему людини. На цьому ступені відношень організму з середовищем створюється можливість заміни сигналів першої сигнальної системи мовою — необхідним засобом розвитку вищих, людських форм відображення.

Вже ранніми дослідженнями М. І. Красногорського і А. Г. Іванова-Смоленського мова була введена в загальну систему умовних подразників. Дослідженнями Красногорського було показано, що словесний подразник можна зробити умовним, тобто він може викликати ту чи іншу позитивну або гальмівну реакцію. Іванов-Смоленський показав можливість встановлення тимчасових зв'язків між умовними подразниками і руховою реакцією на основі мовного підкріплення. Цим було доведено якісну відмінність процесу утворення умовних зв'язків у людини, — відмінність, що випливає з особливого характеру динаміки нервових процесів в людському мозку.

Проте павловська фізіологія не зупинилась на встановленні рефлексорної природи мови і констатації її особливої ролі в динаміці нервово-мозкових процесів. І. П. Павлов та його послідовники розробили питання про взаємодію кортикальних сигнальних систем, розкривши фізіологічні основи переходу від одиничного до загального, від конкретного до абстрактного. Саме тут і було виявлено роль мови в переході від чуттєвого до раціонального.

Для розуміння, спочатку в загальному плані, питання, чому слово (мова) здатне бути засобом переходу від чуттєвого до раціонального, розглянемо коротко такий приклад.

При вивченні ролі кори великих півкуль у формуванні больової рецепції методом судинних умовних рефлексів було встановлено, що гри заміни больового умовного подразника в одному з сполучень «дзвоник + біль» словесним подразником «даю гаряче» спостері-

гається звуження судин. В іншій серії дослідів судинна реакція на мовні сигнали мала місце при першому ж вимовлянні слова, тобто при відсутності спеціально вироблених умовних судинних ефектів¹.

Появу умовної реакції на слово без попереднього вироблення її можна пояснити так. В минулому життєвому досвіді людини коркове представництво умовного подразника і його словесного позначення було зв'язане в одну загальну функціональну одиницю. Тому слово й викликало умовну реакцію, так би мовити, «з ходу», тобто таку, яка безпосередньо не залежала від безумовних подразників, що передували б досліду, і при відсутності спеціально вироблених умовних судинних ефектів. Нервовий процес, що замикався в межах першої сигнальної системи, переходив (іррадіював) у другу сигнальну систему, але переходив вибірково, лише в межах певної динамічної структури, оскільки інші слова цієї умовно-рухової реакції не викликали. Цю вибіркочу іррадіацію, що відбувалася між першою і другою сигнальними системами і зв'язувала факти безпосереднього сприймання і узагальнення, Іванов-Смоленський назвав елективною іррадіацією, а саме узагальнення — елективним, тобто вибірковим. Явище елективної іррадіації показує, що слово є не лише матеріальною формою, реальним умовним подразником, а й найважливішим засобом узагальнення даних відчуттів, сприйняття і уявлень.

Як уже сказано вище, всі продукти відображення першої сигнальної системи становлять конкретні образи, тоді як слова — це узагальнення. Слова діють на людину як реальні подразники, але дуже відмінні від звичайних фізичних подразників. Це ґрунтується на тому, що завдяки суспільно-історичній практиці людини в слові закріплені результати аналізу і синтезу даних безпосереднього відображення. В процесі цього аналізу і синтезу розкривалися і закріплювалися за допомогою слова ті зв'язки предметів і явищ, які не виявлено в безпосередньому образному відображенні. Тому слово, являючи собою узагальнення і будучи зв'язаним з усім минулим досвідом людини, має здатність замінити безліч відчуттів, безліч факторів безпосереднього сприймання дійсності. Це й становить ту «надзвичайну надбавку», яка зумовлює особливу роль слова в процесі переходу від конкретно-чуттєвого до абстрактного.

Як проявляється механізм абстрагуючої і узагальнюючої роботи мови при переході від чуттєвого до раціонального, було показано в працях І. П. Павлова та його послідовників.

І. П. Павлов встановив, що вся кора великих півкуль складається з аналізаторів, якими завдяки функціонуванню сигнальних систем охоплюється весь організм в цілому. Всіма своїми відділами — периферичним, провідним і центральним — нервова система здійснює диференціацію, аналіз зовнішніх подразників, об'єднуючи потім розчленовані елементи в єдиний комплекс впливу середовища. «...Щоб бути в рівновазі з навколишнім світом, — писав Павлов, — треба, з одного боку, як аналізувати, так і синтезувати цей світ, то-

¹ Див. А. Т. Пшоник, Кора головного мозга и рецепторная функция организма, М., 1952.

му що світ діє не лише у вигляді простих агентів, але й у вигляді дуже складних комбінацій їх, з другого,— аналізувати і синтезувати власну діяльність організму»¹.

Повний аналіз і синтез впливу зовнішнього і внутрішнього середовища організму здійснюється в результаті роботи всіх аналізаторів, коркове функціонування яких лежить в основі мислення. При цьому надзвичайний інтерес в плані розглядуваного питання становить функціонування аналізаторних і синтезуючих механізмів другої сигнальної системи.

«Очевидно,— говорив І. П. Павлов,— зовнішній світ ми відображаємо нашим мисленням в 3-х формах: 1) у формі кінестезичній — мовній; 2) у формі звуковій — мовній і 3) у формі письма. З цих трьох відділів перший є, мабуть, основним»². Мовно-руховий аналізатор складається з кінестезичних клітин, якими сприймаються пропріоцептивні збудження від мовно-рухових апаратів, і ефекторних (бецівських) клітин, якими передаються коркові збудження, що регулюють роботу мовно-рухових органів. У функціонуванні цього аналізатора найбільш суттєвим є те, що він аналізує і узагальнює всю діяльність головного мозку шляхом утворення мовних умовних реакцій з усіх аналізаторів. Тут виявляється синтезуюча роль кінестезичної клітини, яка зв'язується з корковим представництвом усіх рецепторів, що й становить фізіологічну основу «довільності» мовних рухів, тобто зумовленості їх сумарною діяльністю кори.

Друга сигнальна система тримає весь зовнішній і внутрішній світ людини в мовному відображенні, в озвучених мовою умовних зв'язках, в набутих умовних мовних структурах, які є матеріальною основою вищого аналізу, синтезу та інших процесів мислення. «На відміну від тварини,— говорить М. І. Красногорський,— у людини всі зовнішні і внутрішні подразнення, всі знову утворювані рефлекси як позитивні, так і гальмівні, негайно озвучуються мовою, опосередковуються словом, тобто зв'язуються з мовно-руховим аналізатором і, поступово напромаджуючись, входять в словниковий склад... мови»³.

Роль фізіологічного механізму мови в здійсненні переходу від чуттєвого до раціонального особливо показова в розвитку вищої нервової діяльності дитини.

Великі півкулі головного мозку дитини опочатку відносно прості за своєю морфологічною організацією і функціональною діяльністю. Новонароджений володіє лише харчовим, оборонним та орієнтувальним безумовними рефлексами. Це створює сприятливі умови для експериментального вивчення процесу становлення функцій вищої нервової діяльності в онтогенезі.

Вже на першому місяці життя у дитини з'являється один з перших умовних рефлексів — натуральний харчовий, який є вкрай нестійким. Потім, як встановлено, виникають більш стійкі позитивні

¹ І. П. Павлов, Полное собрание трудов, т. III, 1949, стор. 329.

² «Павловские среды», т. I, М.—Л., 1949, стор. 228.

³ Н. И. Красногорский, К физиологии становления детской речи, «Журнал высшей нервной деятельности им. И. П. Павлова», т. II, в. 4, 1952, стор. 475.

умовні рефлекси на звичайні агенти — слуховий, зоровий, пропріоцептивний та деякі інші. Разом з цим починається процес диференціювання простих подразників. Так з'являється найпростіший корковий синтез, а потім поступово і аналіз вищих подразників¹. Це — домовний період в розвитку психіки дитини, підготовчий етап до становлення мови і появи абстрактного мислення. В цей період аналітико-синтетична робота мозку дає можливість відображати зовнішній світ в чуттєвих образах. В цей же період зароджується елементарне, предметне мислення.

В домовний період розвитку дитячої психіки спостерігаються такі акти, як розрізнення предметів, зіставлення їх частин, властивостей і станів, встановлення найбільш простих просторових і часових зв'язків. У цьому вже проявляються деякі риси мислення, бо, як відомо, мисль завжди показує відношення, зв'язки між предметами і явищами. Така елементарна, предметна мисль, як справедливо відзначав ще Сеченов, «ковзає по чуттєвій поверхні предметів і явищ, схоплюючи в них лише те, що безпосередньо доступне баченню, слуху і дотику. Така мисль в найкращому випадку може відтворювати дійсність лише рабськи-фотографічно, притому лише з чисто зовнішнього боку. Для неї недоступні ті суттєві зв'язки між предметами і ті тонкі предметні відношення, якими користується дорослий...»². Але, незважаючи на всю обмеженість елементарного мислення, воно є надзвичайно важливою і необхідною ланкою переходу від чуттєвого до раціонального, здатне бути вихідним матеріалом для розвитку вищих процесів мислення — абстрагування і узагальнення.

Аналізуючи процес появи вищих форм мислення, необхідно враховувати той факт, що з самого народження дитина знаходиться в суспільному середовищі, через яке її психіка зазнає впливу готових, що історично склалися, результатів людського досвіду. Цей досвід збережений в мисленні дорослих і знаходить свій вияв у мові. Саме через мову свідомість дитини збагачується історичним досвідом людства і розвивається від нижчих форм відображення до вищих.

Головним і найбільш складним для розуміння становлення раціонального є питання про виникнення другосигнальних форм мислення. Це питання нерозривно зв'язане з питанням про розвиток значення слова, яке у дітей раннього віку будується на генералізації чуттєвого змісту сприймань. Саме при з'ясуванні того, як здійснюється перехід від генералізації до поняттєвого узагальнення, стає особливо очевидною пізнавальна цінність мовної функції.

Як радянські, так і зарубіжні дослідники розвитку мови і мислення в онтогенезі давно звернули увагу на характерну особливість в становленні дитячої мови. Було відзначено, що оволодіння дитиною словниковим складом і граматичною будовою мови йде не рівномірно, не поступово: в певному віці дитина немовби зразу оволо-

¹ Див. Н. И. Касаткин, Ранние условные рефлексы ребенка, «Журнал высшей нервной деятельности», т. II, в. 4, 1952.

² И. М. Сеченов, Избранные философские и психологические произведения, стор. 481.

діває цілими масивами словника, а потім і граматики. Це явище буржуазні психологи пояснюють чисто ідеалістично. Найбільш розповсюдженою на Заході є концепція Штерна, який твердив, що спочатку дитяча мова характеризується несвідомим користуванням звуковими образами предметів та асоціаціями цих образів, тобто, на його думку, вона є ще неінтелектуалізованим звуковим комплексом. Починаючи ж з півторарічного віку, дитина нібито усвідомлює, що кожен предмет має свою назву, тобто дитина починає розуміти відношення між знаком і значенням. Це, говорив Штерн, і треба розглядати як виникнення у дитини загальних понять, внаслідок чого в півторарічному віці вона оволодіває зразу цілими масивами словника¹. Представники сучасної буржуазної психології продовжують дотримуватись цієї порочної концепції.

Цілком зрозуміло, що така точка зору є наскрізь ідеалістичною, тому що мова допівторарічної дитини розглядається як неінтелектуалізована, тобто така, що існує поза мисленням. Штерн та його послідовники нічого не пояснюють в питанні про перехід від «уявлень предметів та їх асоціацій» до поняттєвого мислення, в питанні про роль мови в цьому процесі.

Слід сказати, що радянські психологи неодноразово вказували на порочність концепції Штерна, але багато хто з них цим і обмежувався замість того, щоб спростувати цю помилкову концепцію. В цьому останньому виявилось нерозуміння, а подекуди й ігнорування павловської фізіології, яка дала змогу задовільно пояснити виникнення поняттєвого узагальнення, а також деталізувати філософський аспект наших уявлень про перехід від чуттєвого до раціонального.

В переході від чуттєвого до раціонального можна бачити два основні, найбільш важливі етапи, зв'язані з етапами становлення механізму мови і її лізнавальної функції.

Перший етап становлення механізму мови полягає в опосередкуванні умовного рефлексу словом, тобто ополученні подразнень першої сигнальної системи з мовними рухами, або, як говорять фізіологи, в озвучуванні їх.

Як було встановлено М. І. Красногорським, становлення дитячої мови проходить за законами утворення умовних зв'язків. У дитини утворення умовних зв'язків з усіх рецепторних органів відбувається в першому півріччі. Як правило, це буває так. Близькі навчають дитину мови, вимовляючи слова і вказуючи при цьому на відповідні предмети. Вимовлювані слова спочатку не мають для дитини ніякого змісту. Діючи на неї своєю фонетичною оболонкою, вони подібні до всіх зовнішніх чуттєвих впливів — зорових, нюхових, дотикових та інших подразнень. Але багаторазове і одночасне поєднання подразнень від слова, яке дитина чує, і подразнень від предмета, позначеного цим словом, приводить до встановлення умовного зв'язку (асоціації) слухових відчуттів з зоровими. Подібні тимчасові зв'язки

¹ Див. W. Stern, Person und Sache, I. Band, Leipzig, 1905; В. Штерн, Психология раннего детства, 1922.

слухових відчуттів встановлюються і з відчуттями дотиковими, нюховими, смаковими. Цілком зрозуміло, що ці процеси відбуваються в межах першої сигнальної системи.

Але вже на кінець першого півріччя, коли утворюються умовні рефлексі і диференціювання першої сигнальної системи, у дитини шляхом наслідування, шляхом рефлекторного повторення починають з'являтися перші мовні шуми — губні, піднебінні, язикові та ін., що поступово диференціюються в фонемі. Цей процес доповнюється потім процесами синтезу під контролем слуху, в результаті чого відбувається злиття фонем в склади, а пізніше — сполучення складів в слова. Виникнення фонем слід розглядати як початок формування чуттєвої основи мови в зв'язку з розвитком її смислового боку. Адже фонематичний слух пов'язаний не лише з дією даного звуку на орган чуття, а й з таким звучанням, яке виникає в результаті коркового аналізу і синтезу, диференціювання і генералізації звуків мови.

Проте тут важливо підкреслити інше. Артикуляція членороздільного звука, а потім всієї мовної групи викликає кінестезичні імпульси від мовних периферійних органів в корковій кінець мовно-рухового аналізатора. При цьому подразнення від чутного слова зв'язуються при багаторазовому збігу в часі не лише з зоровими, дотиковими та ін., а й з подразненнями від язика, губ, гортані та інших периферійних органів мовного апарату. Таким чином, подразнення, що надходять безпосередньо в клітини першої сигнальної системи, з'єднуються з мовними руховими реакціями. Це означає, що уже в другій половині першого півріччя життя дитини збіг звукових подразнень словом з кінестезичними подразненнями від мовних органів приводить до утворення тривкого умовного зв'язку між клітинами, які сприймають звуковий і моторний склад мови. Дитина починає реагувати словом на словесний подразник. Так починається формування комунікативної функції мови.

В цей же період, коли починають встановлюватися зв'язки між подразненнями від мовних органів і впливами предметів навколишнього світу, звуки і склади, а потім і мовні пруги стають умовними подразниками, що зв'язуються з усіма подразниками зовнішнього і внутрішнього середовища. Тому сама поява предмета починає викликати мовну реакцію — дитина навчається називати предмети і відзначати словом дії дорослого. Так починається формування номінативної функції мови.

В аспекті розглядуваного питання важливо підкреслити інший бік цього єдиного процесу.

Починаючи з другої половини першого півріччя життя дитини, з'єднання подразнень, що надходять безпосередньо в клітини першої сигнальної системи, з мовними руховими реакціями означає утворення мовно-рухового рефлексу. Це свідчить про те, що перші сигнали дійсності, які дають суб'єктивний образ об'єктивного світу у вигляді відчуттів та сприйнять, замінюються в корі головного мозку їх загальним еквівалентом — кінестезичними сигналами від мовно-руху. Але це не проста заміна. Утворення мовно-рухового рефлексу, тобто опосередкування умовного рефлексу на зовнішнє подраз-

нення словом, означає початок узагальнення в мовній кінестезичній сигналізації властивостей навколишнього світу, а разом з тим — абстрагування цих властивостей. Так слово, що виступало спочатку лише реальним звуковим подразником, стає поступово знаряддям мислення (пізнавальна функція слова).

Ще І. М. Сеченов відзначав, що для дитини слово набуває змісту вже тоді, коли враження від чутного слова з'єднуються з враженнями від предмета, який сприймається зором, слухом, дотиком, нюхом, тобто коли предмет позначається словом. Це — перше узагальнення, коли суб'єктивний образ не є точною копією об'єкта, а являє собою результат розрізнення, зіставлення і об'єднання ряду його властивостей в межах, однак, одиничного чуттєвого образу. Тому спочатку слово не має для дитини узагальненого значення, воно ще не є сигналом групи однорідних подразників. Для дитини спочатку слово невіддільне від найменовуваного, воно — лише «ім'я» конкретного предмета, одна з його властивостей.

Але слово, яке вже зв'язане у свідомості дитини з певним предметом і зміст якого в мові дорослого включає відображення спільних властивостей групи однорідних предметів і явищ, дає змогу перейти від предметного мислення до абстрактного. Першим і вирішальним кроком до цього є відділення назви від найменовуваного предмета і утворення зв'язків з іншими подібними предметами на основі об'єктивної спільності їх властивостей. Це відбувається тоді, коли подразнення від чутного слова, а також всі інші подразнення першої сигнальної системи починають з'єднуватися з мовними руховими реакціями, завдяки чому слово поступово стає для дитини, як каже І. П. Павлов, багатооб'ємним сигналом. В процесах аналізу і синтезу даних першої сигнальної системи гальмуються, «гасяться», залишаються на другому плані всі несуттєві зв'язки і відбираються зв'язки необхідні, суттєві, які закріплюються в звуковому комплексі, — так формується лексичне значення слова. Це означає, що мислення за допомогою слова виділяє подібне і відмінне, абстрагує суттєве, відділяє його від другорядного й об'єднує в єдине ціле за своїм об'єктивним значенням. Ці процеси ведуть до виникнення загальних уявлень, пов'язаних з словом, і початкових понять.

Таким чином, дія мовної функції при переході від чуттєвого до раціонального починається з опосередкування словом умовного рефлексу на зовнішнє або внутрішнє подразнення. В цьому процесі відчуття, сприйняття і уявлення, тобто чуттєві дані, з'єднуються з мовними рухами. Це означає, що нервовий процес переходить з першої сигнальної системи в другу, що дані відчуттів, сприйняття і уявлень замінюються в корі головного мозку кінестезичними сигналами від мовного руху. Ця заміна даних органів чуттів полягає в розрізненні і об'єднанні суттєвих характеристик зовнішнього світу. Так виникає узагальнений образ, який не лише не є точною копією предмета, але являє собою узагальнене уявлення, пов'язане з словом, і початкове поняття. Маючи ще живу образність, тісний зв'язок з своєю чуттєвою основою, такі продукти людської психіки характеризують вже раціональну форму відображення.

Процес переходу від чуттєвого до раціонального і роль мовної функції в цьому процесі не можна розуміти спрощено. Опосередкування умовного рефлексу словом і перехід у зв'язку з цим від чуттєвих форм відображення до раціональних зовсім не означають, нібито після цього дитина вже не мислить чуттєвими образами, нібито з цим опосередкуванням закінчується перехід до раціонального, або, нарешті, нібито будь-які зв'язки між початковими поняттями на першому етапі становлення мовної функції ще відсутні.

Мовна функція, розвиваючись з розвитком мислення, по-різному виявляє себе в абстрагуючій і узагальнюючій роботі мислі в різні періоди становлення вищої нервової діяльності дитини.

Ми розглянули перший етап становлення механізму мови, коли вона виступає насамперед як знаряддя формування загальних уявлень і початкових понять з даних чуттєвого досвіду. Пізніше, на другому етапі становлення механізму мови, коли складається і виявляє свою пізнавальну цінність її граматична будова, мова все більше стає знаряддям формування абстрактних понять і логічної будови мислення.

Другий етап становлення механізму мови полягає в сполученні збуджень від мовних рухів із збудженнями від рухових реакцій всього організму. В результаті цього всі пункти кори, збуджувані зовнішніми агентами, функціонально об'єднуються з кінестезичними словесними подразненнями. Так виникають складні нейродинамічні мовні структури — мовні ланцюги і потоки, що становлять фізіологічну основу процесів мови і мислення.

Для розуміння дальшого розгортання процесу переходу від чуттєвого до раціонального треба насамперед звернути увагу на характер роботи мовної системи. Як власне мовно-руховий аналізатор, так і вся умовна мовна структура діють подвійно. З одного боку, одержуючи подразнення від усіх аналізаторів першої сигнальної системи, кінестезичні клітини мовно-рухового аналізатора об'єднують їх з кінестезичними подразненнями від мовного апарата і передають на ефektorні клітини пірамідних шляхів мовно-рухового аналізатора і скелетно-рухових апаратів. Отже, в цьому випадку нейродинамічний процес йде від першої сигнальної системи до другої, що забезпечує комунікативну функцію мови. З другого боку, аналіз звукового складу мови передається з мовно-слухового аналізатора у відповідні кінестезичні клітини мовно-рухового аналізатора, звідси — в клітини аналізаторів першої сигнальної системи, де збуджуються відповідні сліди від перших сигналів, позначених даним словом. Отже, в даному випадку нейродинамічний процес йде від другої сигнальної системи до першої, що забезпечує пізнавальну функцію мови. При цьому обидві ці діяльності мовної структури протікають спільно, що говорить про єдність комунікативної і пізнавальної функції мови і показує, чому навіть вище мислення не є безобразним, чому людські відчуття, сприйняття і уявлення, як це відзначалось на початку статті, зазнають впливу мислення.

Узагальнююча роль слова в переході від початкових понять до все більш абстрактних виявляється завдяки включенню його в семан-

тичні зв'язки з іншими словами. В системі мови слово є явищем відносно закінченим і одиничним. Це зв'язано з тим, що в слові закріплене певне граматично оформлене поняття. Але мова не є сумою слів. Вона являє собою лексико-граматичну систему, слова якої зв'язані одне з одним за допомогою різноманітних семантичних і граматичних зв'язків. В основі семантичних зв'язків лежить логіка мислення.

Слово включається в семантичні зв'язки з іншими словами завдяки сполученню мовних рухів з руховими реакціями всього організму, тобто завдяки функціональному об'єднанню всіх пунктів кори, збуджуваних зовнішніми агентами, з кінестезичними словесними подразненнями. При цьому детальніший і глибший аналіз змісту загальних уявлень і початкових понять і синтез даних цього аналізу, в ході якого «гасяться» менш суттєві зв'язки і відбираються зв'язки більш суттєві, приводять до утворення таких понять, з якими зв'язане виникнення узагальненої мислі, що розкриває суть предметів і явищ.

Саме ці процеси переходу до абстрактного мислення пояснюють «раптове» оволодіння дитиною цілими масивами словника, яке було неправильно витлумачене Штерном.

Велика роль в переході до абстрактного мислення належить узагальнюючій властивості мовної системи. Встановлено, наприклад, що коли одно з слів тривкої асоціації перетворити в умовний подразник, то й решта слів цієї асоціації виявляє властивості умовних подразників, здатних викликати ту ж реакцію. Разом з тим (поряд з негативно диференційованими словами, які не входять до асоціації) виявляється умовнорефлекторна реакція на дію узагальнюючого слова, що виражає родове поняття, тобто включає і позитивно і негативно диференційовані назви. Наприклад, якщо в асоціації *клен—липа—сосна—береза* слово *клен* зроблено умовним подразником, то інші слова її викликають ту ж реакцію. При цьому слова *акація, дуб, тополя* та інші виявляються індіферентними, але слово *дерево* викликає ту ж умовнорефлекторну реакцію. Отже, мовна система здатна утворювати словесні узагальнювачі найвищого порядку, що об'єднують диференційовані первісні подразники.

Важливо підкреслити, що в основі цього нейродинамічного процесу лежать об'єктивні зв'язки речей і явищ. При дослідженні взаємодії першої і другої сигнальних систем було, наприклад, встановлено, що при виробленні умовного мовного зв'язку генералізація утворюється на основі спільності властивостей предметів, що відображаються (напр., *дерево—слива*), а не на основі звукової подібності словесних подразників (*слива — злива*). Не звукова форма сама по собі узагальнює, а слово узагальнює завдяки включенню його в семантичні ланки за допомогою граматики.

На якій же фізіологічній основі базується пізнавальна роль граматики?

Збуджувана зовнішніми агентами, кора головного мозку, писав І. П. Павлов, являє собою грандіозну мозаїку, на якій в кожний момент розташовується величезна кількість пунктів прикладання зов-

нішніх подразнень, то збуджуючих, то гальмуючих різні діяльності організму. Ці подразнення в корі утворюють рухливу мозаїку, характер якої залежить від характеру подразників, що діють в даний момент або діяли раніше. При більш-менш однорідній і разом з тим багаторазово повторюваній дії подразників система збуджень в корі стає все більш стійкою. Такого роду система нервових зв'язків була названа І. П. Павловим динамічним стереотипом, а саме явище — системністю в роботі кори великих півкуль. Умовні мовні структури — мовні ланцюги і потоки, — що виникають при повторюваному в певному порядку з'єднанні мовних рухів з руховими реакціями всього організму, не є в цьому відношенні винятком. Вони також характеризуються системністю в своїй структурі і динаміці і становлять певні, затверділі, звичні форми, в яких протікають мислення і мова. В своїх статтях «Відповідь фізіолога психологам» І. П. Павлов писав, що одноманітність граматичних форм цілком збігається з фактом вироблення системності в нервових процесах півкуль, що працюють¹.

Системність в роботі кори великих півкуль і становить фізіологічну основу оволодіння дитиною граматичною будовою мови. Спочатку дитина зв'язує слова без врахування граматичних відношень, але з виробленням систем зв'язків новий словесний матеріал починає викликати граматичні форми, що раніше склалися при наслідувальному вимовлянні. При цьому внаслідок процесу генералізації дитина вживає іноді (при «словотворенні») навіть такі сполучення, яких не могла одержати від дорослих, але в яких проявляється найбільш міцно закріплений зв'язок (напр., *мама одягає, мама умиває, але він не дає* замість *не дає*). Проте поступово дитина навчається правильно диференціювати граматичні форми.

Грамматична будова, що формується, конструктивно впливає на дальший розвиток понять і всього процесу мислення. Ось один з прикладів. Як відомо, афіксальні елементи виразу думки, зокрема словотворчі афікси, мають узагальнене значення. Наприклад, до афіксів, за допомогою яких виражаються абстрактні поняття дії, належить суфікс *-инн(я)*. Цей суфікс, закріплений, затверділий на основі системності в роботі кори великих півкуль, додає в умовах мовної структури більш абстрактного змісту значенню, вираженому в кореневому елементі не одного якогось слова, а цілого ряду слів (*варіння, соління, говоріння, чистіння, красіння* і т. п.). Цілком очевидно, що поняття, закріплене, наприклад, в слові *чистіння*, має більш узагальнений і більш абстрактний характер, ніж поняття, закріплене в таких дієсловах, як *чищу, чистиш, чистив, чистила, чистить, чистять* і т. п. Це характеризує суфікс *-инн(я)* не лише як морфологічний елемент для виразу певної смислової додатковості, а й як знаряддя, засіб формування більш загального, більш абстрактного поняття дії на основі того смислового змісту, який виражено в корені відповідного дієслова.

Наведене — лише один з багатьох різноманітних проявів ролі праматики в формуванні абстрактних понять. Розгляд у всьому об-

¹ Див. І. П. Павлов, Полное собрание трудов, т. III, стор. 450.

сязі питання про роль граматики в формуванні абстрактних понять і логічної будови мислення виходить за межі цієї статті. Граматика є результатом уже порівняно високого розвитку вищої нервової діяльності дитини і, виникаючи на основі системності в роботі кори, в свою чергу є не лише засобом виразу продуктів роботи мислі, а й знаряддям формування її. Мислення саме за допомогою граматики відбувається як процес, а не є механічною сукупністю елементів мислі. В цьому процесі слово завдяки включенню його в семантичні ланки за допомогою граматичних форм і значень служить засобом дальшої абстрагуючої і узагальнюючої роботи мислі.

Вище говорилося про універсальну, синтезуючу роль кінестезичної клітини в роботі кори великих півкуль. Відзначалось, що абстрагування і узагальнення даних відчуттів, оприйнятих, уявлень здійснюються за допомогою заміни сигналів першої системи кінестезичними подразненнями, що йдуть в кору від мовних органів і об'єднують всі клітини кори в умовні структури — мовні ланцюги і потоки. При цьому, природно, виникає питання: як діє механізм мови при внутрішній роботі мислення, без зовнішнього прояву його у вигляді звукової мови? Адже в цьому випадку імпульси мовних периферичних органів не є джерелом для роботи кінестезичної клітини.

Дані вчення про вищу нервову діяльність людини свідчать про те, що проявом внутрішньої роботи мислі є внутрішня мова.

Як відомо, ідеалісти, відриваючи мислення від мови, відривають його і від внутрішньої мови. Вони бачать в останній лише «зовнішнє плаття» (Торсон), яке не має ніякого відношення до народження думки, але яке дає їй, коли вона вже виникла, засіб для виходу назовні. Один французький психолог писав, що «мисль передує словам», що слова з'являються тоді, коли мисль виявляється «уже впійманою на гачок». Інші ідеалісти, ототожнюючи мову з мисленням, зводять і внутрішню мову до мислі. М. Мюллер, наприклад, заявляв, що мова і мислення — тотожні поняття, а американські бихевиористи твердять, що мислення є «мова мінус звук».

Подібні погляди на природу внутрішньої мови, на характер взаємовідношень мови й мислення є помилковими, необгрунтованими. Внутрішня мова порівняно з мовою звуковою має деякі специфічні особливості. Насамперед при внутрішній мові маємо скорочені сполучення фонемних оприйнятих, сполучення послідовних артикуляцій язика, сполучення зорових, пропріоцептивних, кінестезичних оприйнятих, що визначають повноту смислового змісту слова. Завдяки цим особливостям внутрішня мова функціонує у вигляді усічених слів і виразів і протікає дуже швидко. Звукова ж мова має переважно розгорнутий характер. Але всі основні механізми внутрішньої мови спільні з механізмами мови звукової. Насамперед як та, так і друга є функцією другої сигнальної системи. Фізіологічною основою внутрішньої і звукової мови є умовні тимчасові зв'язки кори. І внутрішня і звукова мова мають і рецепторний і ефекторний боки, що свідчить про рефлекторну природу їх.

Не ставлячи цього питання спеціально, відзначимо, що при внутрішній роботі мислення синтезуюча діяльність кінестезичної клітини

не припиняється. Починається ж ця діяльність ось з чого. Як відомо, умовні мовні структури, що виникають в індивідуальному житті людини на основі мовних кінестезичних подразнень, не зникають безслідно при виключенні зовнішнього агента, а залишають слід подразнення, своєрідний уторований шлях. При внутрішній роботі мислення слідові процеси в мовно-руховому аналізаторі збуджуються не кінестезичними подразненнями від периферійних органів мови, а тими чи іншими подразненнями внутрішнього або зовнішнього середовища. Та незалежно від цього кінестезична клітина, що почала свою роботу, примушує функціонувати уторовані шляхи мовних ланцюгів і потоків.

Отже, при внутрішній мові, як і при мові звуковій, відбувається функціональне об'єднання кінестезичною клітиною всієї кори головного мозку шляхом з'єднання мовних рухів з руховими реакціями всього організму. А це й свідчить, з одного боку, про наявність акту свідомості, мислення, утворення абстрактних понять про об'єкти подразнення, а з другого — про утворення зворотних звуко-рухових нервових імпульсів до мовних периферійних органів.

Таким чином, роль внутрішньої мови як знаряддя мислі проявляється в її пізнавальній функції. Тотожність в усіх суттєвих відношеннях внутрішньої мови з мовою звуковою свідчить про неспроможність ідеалістичних тверджень, нібито мислення «про себе» відбувається поза мовним чуттєвим матеріалом.

Дослідження Павловим та його численними учнями і послідовниками вищої нервової діяльності людини дають природничо-наукове розкриття філософських питань про єдність чуттєвого і раціонального, про перехід від відчуття до мислі за допомогою слова. Фізіологічний шлях цього переходу, що розгортається на базі єдності мови і мислення, такий: «зовнішнє або внутрішнє подразнення — утворення на нього мовного рефлексу — опосередкування цього умовного рефлексу словом (утворення мовно-рухового рефлексу) — утворення мовних ланцюгів і потоків, тобто мисль»¹.

На закінчення слід відзначити, що в нашій літературі все ще є випадки неправильного тлумачення вищої нервової діяльності, зокрема умовнорефлекторної природи мови. Деякі автори вважають, що вища нервова діяльність — це лише фізіологічне явище, в той час як «психічні процеси існують... як прояв психічної діяльності мозку»². Виходить, що ідеальний процес відображення дійсності здійснюється поза вищою нервовою діяльністю, поза механізмами тимчасових зв'язків. Психічне зображається як прояв чогось специфічно духовного, лише суб'єктивного на відміну від вищої нервової діяльності, яка розглядається як явище виключно матеріальне. З цієї помилкової, по суті ідеалістичної, передумови випливає й неправильне уявлення про природу мовної функції та її місце в пізнавальному процесі. Так, С. Л. Рубінштейн, говорячи про розвиток дитячої

¹ Н. И. Красногорский, К физиологии становления детской речи, «Журнал высшей нервной деятельности», т. II, в. 4, 1952, стор. 479.

² Н. Антонов, Диалектический материализм — теоретическая основа психологии, журн. «Вопросы философии», 1953, № 4, стор. 201.

мови, пише: «Мова виникає тоді, коли зв'язок слова і його значення перестає бути лише умовнорефлекторним або асоціативним, а стає смисловим, сигнікативним»¹. Виходить, що ті умовнорефлекторні зв'язки, які лежать в основі значення слова, позбавлені змісту, що вони є «лише» фізіологічним явищем. Але чим тоді є слово, якщо спочатку воно існує для дитини «лише» як умовнорефлекторний зв'язок, що зображається виключно фізіологічним, позасмисловим? Такі слова для дитини в самому ранньому віці ще не є словами, вони — лише звукові подразники. Але, як показано вище, як тільки подразнення від чутного слова, а також всі інші подразнення першої сигнальної системи починають зв'язуватися з мовними руховими реакціями, звуковий комплекс починає набувати для дитини змісту, стає багатоб'ємним сигналом, тобто словом з його лексичним значенням.

Говорячи про мовний умовний зв'язок, С. Л. Рубінштейн характеризує його як звичайний нервовий зв'язок, властивий першій сигнальній системі, і тому позбавляє його тих вищих психічних властивостей, з якими зв'язане раціональне. Цим же С. Л. Рубінштейн применшує пізнавальну цінність мовної функції.

Мовний умовний зв'язок — явище не лише фізіологічне, а й психічне, причому психічне в його вищій, власне людській формі. Якщо в наведених висловленнях С. Л. Рубінштейн позбавляє мовний умовний зв'язок властивості *вищих* форм психічного, а М. Антонов заперечує за вищою нервовою діяльністю *будь-які* психічні властивості, то обидва ці висловлювання мають спільну тенденцію: відділити ідеальне від матеріального, психічне від фізіологічного. Ідейна порочність таких поглядів очевидна. І. П. Павлов писав: «... Тимчасовий нервовий зв'язок є найуніверсальніше фізіологічне явище в тваринному світі і в нас самих. А разом з тим воно ж і психічне — те, що психологи називають асоціацією, чи буде це утворення сполучень з усяких дій, вражень чи букв, слів і думок»². Природа умовного мовного зв'язку переконливо ілюструє єдність фізіологічного і психічного, матеріального і ідеального, підтверджуючи марксистське положення про єдність матерії і свідомості.

* *

*

Розглянуті вище дані павловської фізіології показують, що носієм чуттєвої форми відображення (відчуття, сприйняття, уявлення) є перша сигнальна система, нервово-мозкові зв'язки якої беруть свій початок в «живому спогляданні» — подразненні периферійної ланки аналізаторів. Носієм раціональної форми відображення (поняття, судження, умовиводи) є друга сигнальна система, що виникає на базі першої і бере свій зміст з її чуттєвих даних. Це свідчить про те, що без першої сигнальної системи людина нічого про зовнішній світ знати не може.

Як носій абстрактного мислення й мовної діяльності, друга сигнальна система виявляє суть своїх нервово-мозкових зв'язків в умов-

¹ С. Л. Рубінштейн, Основы общей психологии, М., 1946, стор. 422.

² И. П. Павлов, Полное собрание трудов, т. III, стор. 561.

них мовних структурах — мовних ланцюгах і потоках. Саме завдяки мові відбувається перетворення даних живого споглядання в якісно нову і вищу форму відображення — абстрактне мислення. Все це говорить не лише про єдність чуттєвого і раціонального, не лише про нерозривний зв'язок мови й мислення, а й дає змогу точніше визначити найближчу чуттєву основу мислення. В нашій філософській літературі звичайно вказується на відчуття, сприйняття, уявлення як основу абстрактного мислення. Це цілком правильне положення, є, однак, надто загальним.

На нашу думку, слід розрізнити два аспекти проблеми зв'язку чуттєвого і раціонального. Це, по-перше, питання про те, яку роль відіграють чуттєві форми пізнання у відображенні мисленням навколишнього світу і, по-друге, що є безпосереднім матеріальним субстратом абстрактного мислення. На перше питання теорія пізнання діалектичного матеріалізму відповідає, що мислення бере свій зміст не безпосередньо з зовнішнього світу, а через чуттєві форми пізнання. Щодо другого питання, то розглянуті вище матеріали павловської фізіології дають можливість зробити висновок, що *безпосереднім, найближчим матеріальним субстратом абстрактного мислення слід вважати базальний компонент мовної функції — нервово-мозкові зв'язки умовної мовної структури.*

Якщо не розрізнити цих двох аспектів проблеми зв'язку чуттєвого і раціонального, то легко збитись на хибну точку зору, нібито друга сигнальна система не має *своєї* чуттєвої бази. Саме таку помилку допустив Е. А. Асратян у статті «Вищі форми процесу відображення»¹ і саме така помилка може привести до хибної думки про відособленість раціонального від чуттєвого.

Але умовна мовна структура є не лише «природною» базою, матеріальним ґрунтом психічних процесів вищого порядку — абстрактного мислення. Безпосередньо зв'язана з мисленням, мова не лише реєструє результати роботи мислення, а й є знаряддям формування абстрактної мислі, засобом, що забезпечує перехід від чуттєвих до раціональних форм відображення. Наведені вище дані вчення Павлова висвітлюють фізіологічний аспект пізнавальної функції мови.

Чудовою властивістю слова є те, що воно, не втративши зв'язків з чуттєвими подразниками, в той же час стало сигналом, який опосередковано і узагальнено повідомляє людину про явища зовнішнього світу. Тому слово, з одного боку, як реальний подразник веде до утворення в корі головного мозку фізіологічних осередків збуджень, а з другого, як подразник узагальненого порядку веде до встановлення зв'язку мовних реакцій з усіма безпосередніми внутрішніми і зовнішніми подразненнями, всі їх, так би мовити, озвучує. Встановлення зв'язку між безпосереднім і словесним подразненням створює в мозку єдину динамічну структуру, в межах якої й відбувається описане вище явище елективної іррадіації подразнювального процесу. В ході елективної іррадіації аналізуються і синтезуються дані першої сигнальної системи, мовні сигнали немовби знаходять в цих

¹ Див. журн. «Вопросы философии», 1956, № 3.

даних суттєві, необхідні зв'язки і не гальмують їх, а включають в систему умовних мовних структур. Це вибіркоче узагальнення і являє собою опосередкування словом умовного рефлексу на зовнішнє і внутрішнє подразнення. Наступне утворення мовних ланцюгів і потоків і є вищим аналізом і синтезом на основі й за допомогою мови. Отже, процес виразу мислі є в той же час процесом народження і формування тієї чи іншої логічної структури (поняття, судження, умовиводи) за допомогою слова.

Вирішальна роль в цьому процесі належить праматинці, яка, спираючись на системність в роботі кори, оформляє індивідуальні риси слова і за допомогою своїх форм диференціює поняття в мові, зв'язуючи їх в судження.

Дані павловської фізіології про роль мовної функції у відображальній роботі мозку дають змогу не тільки пояснити з природничо-наукової точки зору основні риси механізму переходу від чуттєвого до раціонального, а й глибше з'ясувати філософський аспект цього питання. Зокрема, ці дані дають можливість твердити, що чуттєве і раціональне — лише основні ланки в розвитку єдиного відображального процесу, що кожна з них характеризується в свою чергу рядом ступенів, що в самому процесі становлення раціонального в онтогенезі слід вбачати наявність якісно відмінних етапів. На жаль, це питання в літературі в ряді випадків висвітлюється спрощено, бо автори обмежуються тим, що перехід від чуттєвого до раціонального іменують скачком, не вивчаючи глибоко цього складного процесу.

На нашу думку, *в переході від чуттєвого до раціонального слід розрізнати два вузлові етапи, або два ступені, тісно пов'язані з становленням механізму мови.* Перший етап — це утворення мовно-рухового рефлексу, виникнення загальних уявлень, пов'язаних з словом, і початкових, конкретних за своїм змістом понять. Другий етап — це поява мовних ланцюгів і потоків і формування абстрактних понять та логічної будови мислення.

Слід зауважити також, що взаємодія сигнальних систем і роль мовної функції в цій взаємодії свідчать не на користь тих, хто схильний вбачати в практиці якийсь особливий («третій») ступінь пізнання. Природа умовної мовної структури і її пізнавальна функція свідчать про те, що *практика є не лише вихідним для чуттєвого, а й постійним джерелом раціонального.* Якщо умовна мовна структура в патологічних випадках пориває зв'язок з першою сигнальною системою, то мислення втрачає свою логіку.

Перспективи, відкриті І. П. Павловим в справі вивчення вищої нервової діяльності, не лише дають змогу більш глибоко вивчати мислення і мову людини, а й настійливо спонукають до цього радянських філософів, фізіологів, мовознавців та інших спеціалістів.

С. Б. КРИМСЬКИЙ

ДО ПИТАННЯ ПРО ГЕНЕЗИС ФОРМ МИСЛЕННЯ

Питання про природу форм мислення виходить за межі чисто теоретичного інтересу і являє собою проблему принципіального, загальносвітоглядного значення, навколо якої давно вже ведеться гостра боротьба партій у філософії, боротьба матеріалізму та ідеалізму.

Це питання було поставлено ще у домарксовій філософії. Але тоді представником матеріалістичного напрямку в гносеології був, як відомо, матеріалізм метафізичний, який через свою обмеженість не зміг піднятися до справжнього наукового розуміння співвідношення логіки та теорії пізнання.

Єдино вірне вирішення питання про природу логічних форм, як і всіх інших проблем гносеології, було знайдено діалектичним матеріалізмом, що розглядає форму і зміст мислення в їх єдності та розвитку.

Щодо метафізичного матеріалізму, то він досліджував людську думку «тільки з боку її змісту» і не міг показати процесу відбиття об'єктивного світу «також і з боку форми»¹.

Цю непослідовність метафізичного матеріалізму використовували ідеалісти, які здавна вдавались до різноманітних спекуляцій в галузі логіки з метою критики матеріалізму та «обґрунтування» положення про примат духу перед буттям. Невипадково Кант та Гегель, творці найвидатніших в історії філософії ідеалістичних концепцій, зробили логіку центром своїх систем.

Тенденція використати науку про форми та закони мислення для захисту ідеалізму та фідейзму особливо міцна в сучасній буржуазній філософії, що відроджує вже застарілі аргументи проти матеріалізму з арсеналу старих ідеалістичних систем.

Ідеологи буржуазії, виступаючи від лиця її керівних філософських шкіл, прямо проголошують, що «логіка,— як висловлюється Б. Рессел,— є сутністю філософії»². При цьому представниками сучасного

¹ Ф. Енгельс, Діалектика природи, 1953, стор. 197.

² Цит. по кн.: М. Корнфорт, В захисту філософії, М., 1951, стор. 31.

неопозитивізму логіка ототожнюється з математичною методологією¹ та гранично формалізується за рахунок зведення логічних об'єктів до математичних символів, за якими заперечується будь-яка реальність, крім «реальності» буквеного позначення. А всі проблеми логіки розглядаються з точки зору можливості заміни мовної форми висловлення розумових процесів математичною символікою. Ця фальсифікація означає спробу підмінити проблеми гносеології та онтології проблемою взаємовідносин математичної мови та мови розумної.

«Філософію треба замінити,— пише Р. Карнап в передмові до роботи «Logical Syntax»,— логікою науки, тобто логічним аналізом понять та пропонувань науки; бо логіка науки є не що інше, як логічний синтаксис мови науки»².

Логічний позитивізм намагається, таким чином, піднести до абсолюту формальну сторону логічних процесів і тим самим «довести» неможливість відображення матеріального світу свідомістю людини. В зв'язку з цим в сучасній буржуазній філософії робляться спроби протягти під димовою завісою «використання» досягнень сучасної науки (зокрема, математики та мовознавства) метафізичну концепцію незмінюваності форм мислення. Так, на підставі відсутності в сучасній математиці поняття «перемінного числа» представники позитивізму, що бачать в математичній логіці єдино можливу систему логіки, заперечують принцип розвитку відносно логічних об'єктів, зводять саме поняття «перемінного» до пустого символу.

Логіка проголошується свідомством незмінюваності світу, свідомством неможливості існування будь-яких змінних сутностей. «...В нашому світі,— пише один з видатних представників сучасної математичної логіки А. Тарський,— ми взагалі не знаходимо сутностей подібного роду (мова йде про процеси зміни та розвитку.— С. К.); їх існування стало б у суперечність з головними законами мислення»³.

Метафізичні погляди на утворення форм логіки пропагуються також і в зв'язку з ідеалістичним ототожненням логіки з синтаксисом мови в сучасному неопозитивізмі. На підставі багатообразності мовних форм представники семантичного ідеалізму роблять висновки про повну довільність логіки, про відсутність будь-яких загальних закономірностей в розвитку форм мислення.

З цими поглядами перекликається також інший напрям в сучасній буржуазній філософії, представники якого, спекулюючи на специфічних особливостях різних груп світових мов, намагаються протиставити логіку «цивілізованих» європейців розумовим здібностям народів колоніальних країн.

¹ Мова йде не про оцінку математичної логіки, що є одним з плідотворних напрямів у розвитку сучасної математики, тісно пов'язаним з прогресом кібернетичної техніки, а про спроби ідеалістичної фальсифікації логіки, про позитивістські концепції ототожнення логіки та математики, проголошення математичної символіки єдино можливим об'єктом філософії.

² Цит. по кн.: М. Корнфорт, Наука против идеализма, М., 1948, стор. 218.

³ А. Тарский, Введение в логику и методологию дедуктивных наук, М., 1948, стор. 33.

«Схід вчить нас,— пише французький логік Массон-Урсель,— що характер нашої логіки понять виключно європейський»¹.

Згідно з концепціями неокантіанця Кассієра та французького лінгвіста Леві-Брюля мислення культурно відсталих народів проголошується пралогічним та логічно неповноціним. Сліди первісної свідомості, що збереглися до нашого часу, закріплені в граматичних формах та окремих рисах побуту, проголошуються буржуазними теоретиками сучасним (?!) типом мислення, що нібито властивий «примітивним» расам.

Методологічною основою подібних теорій є метафізичне перекручування дійсного історичного процесу розвитку мислення та його форм.

«Під терміном «пралогічний»,— пише Леві-Брюль,— ні в якому разі не слід розуміти, нібито примітивне мислення являє собою якусь стадію, що передеує в часі появи логічного мислення»².

Цим самим заперечується можливість порівняльно-історичного аналізу мислительної діяльності, проповідується антиісторизм у підході до питань логіки і разом з цим протягується ідеалістична теорія існування мислення без логічних форм, абсолютно протилежного нормальному людському мисленню.

Така метафізична точка зору на проблему генезису форм мислення не випадкова. Діалектико-матеріалістичне вчення про історичність мислення та його форм підриває ідеалістичні концепції абсолютизації формальності логічних фігур, відриву форм мислення від процесу пізнання, процесу відбиття об'єктивного світу.

Ось чому активізація інтуїтивізму та апіоризму в сучасній буржуазній філософії, перетворення логічного позитивізму в один з керівних напрямів філософії імперіалістичного табору природно сполучається в ній з відстоюванням метафізики в питаннях аналізу формально-логічних фігур. Абсолютизація логічних форм, розглядання їх у відриві від історії пізнання та сфери чуттєвого досвіду пропагувались ще Кантом як найважливіший постулат ідеалізму. На цьому ж принципі базується і більшість ідеалістичних течій епохи імперіалізму, починаючи від гуссерліанства та кінчаючи неогегельянством, які намагаються будь-що довести відірваність форм мислення від процесу пізнання об'єктивного світу.

Історія філософії показує, що всі спроби вирішення проблем логіки з позицій метафізики, якщо вона навіть використовувала окремі матеріалістичні положення, або з позицій ідеалізму, якщо він навіть звертався до діалектики, виявлялись неспроможними.

Особливо характерні в цьому відношенні логічні теорії Канта та Гегеля. Було б невірним ігнорувати позитивні сторони цих теорій, але якщо проаналізувати їх загалом, то стане очевидним те порочне коло ідеалізму та метафізики, яке не змогли розірвати Кант та Гегель в своєму вченні про природу логічних форм.

Якщо Кант в результаті метафізичного підходу до форм мислен-

¹ Див. Ш. Серрюс, Опыт исследования значения логики, М., 1948, стор. 89.

² Л. Леві-Брюль, Первобытное мышление, М., 1930, стор. 49.

ня як до незмінних сутностей прийшов до апіоризму, тобто до ідеалізму, то Гегель в результаті ідеалістичного підходу до логіки зрадив самій суті свого методу, став на позиції метафізики у питаннях генезису логічних форм.

Як відомо, Гегель ототожнив форми мислення з речами й пред-метами зовнішнього світу. «Поняття,— пише він,— в своїй об'єктивності є сама суцзя в собі та для себе річ»¹. «Всі речі — суть судження»². «Всі речі — суть умовиводи»³. Через це проблема еволюції формально-логічних фігур виявилась у Гегеля підміненою ідеалістичною концепцією генезису речей в процесі самоусвідомлення абсолютного духу. Інакше мовити, у гегелівській системі виявилась нісенітною сама проблема вивчення того історичного процесу розвитку суспільної практики, який обумовлює становлення логічних форм людського мислення.

Ось чому Гегель і не пішов далі встановлення взаємопереходів, діалектичної субординації вже існуючих форм мислення. Питання ж про їх виникнення та розвиток він взагалі не торкається.

І хоч Гегель «геніально вгадав» окремі моменти дійсного історичного процесу формування понять, проблема розвитку форм мислення у часі виявилась у нього підміненою аналізом структурних взаємоперетворень логічних фігур сучасного типу.

На цю особливість логіки Гегеля звернув увагу Ленін. Викладаючи суть ідеалістичного розуміння форм мислення в їх відношенні до самих об'єктивних речей у Гегеля: «Поняття в своїй об'єктивності є сама суцзя в собі та для себе річ», Ленін відмічає цю цитату значком NB і тут же додає, обводячи свої слова рамкою: «=об'єктивізм + містика та зрада розвитку»⁴.

Викриваючи неспроможність об'єктивного ідеалізму, марксистська філософія доводить, що форми мислення не тотожні матеріальним об'єктам, а являють собою акумульований ефект відбиття речей та явищ, продукт історичного розвитку практики пізнання і перетворення світу. Ленін писав: «...Практика людини, мільярди разів повторюючись, закріплюється в свідомості людини фігурами логіки»⁵.

Таким чином, саме матеріалістична постановка питання, про відображення мисленням дійсності передбачає необхідність розгляду логічних фігур в їх історичному розвитку, розгляду їх як результату відбиття об'єктивного світу, закріпленого та зафіксованого певними логічними конструкціями в процесі розвитку суспільно-історичної практики.

Без такого розгляду неможливо науково пояснити логічні закономірності мислення, а значить і послідовно відстоювати позиції матеріалізму по найважливіших питаннях теорії пізнання. Ось чому проблема генезису логічних форм є істотною стороною марксистської

¹ Гегель, Соч., т. VI, М., стор. 29.

² Гегель, Соч., т. I, стор. 244.

³ Гегель, Соч., т. VI, стор. 112.

⁴ В. И. Ленин, Философские тетради, М., 1947, стор. 150.

⁵ Там же, стор. 188.

гносеології, актуальним питанням войовничого матеріалізму. Принципову значимість проблеми аналізу логічних форм в світлі історії пізнання неодноразово відмічали також і класики марксизму. В. І. Ленін прямо вказував на необхідність «діалектичної обробки» історії думки та вивчення генезису мислення як на найважливіші напрями дальшого розвитку матеріалістичної теорії пізнання.

Проте, незважаючи на всю актуальність проблеми, питання генезису форм мислення ще мало розроблялись у нашій філософській літературі. У філософській періодиці та монографічних виданнях проблема еволюції формально-логічних фігур майже не була поставлена як окремий предмет дослідження. Лише у спеціальних працях фактологічний матеріал з мовознавства та психології наштовхував його дослідників на окремі часткові висновки щодо генезису мислення. Проте всілякі вульгаризаторські теорії в мовознавстві (що позначились частково і на психології) гальмували наукове дослідження історії мови. Досить сказати, що довгий час ігнорувався навіть порівняльно-історичний метод у мовознавстві.

Серед спеціальних робіт по проблемі еволюції логічних форм особливої уваги заслуговує дослідження проф. В. В. Бунака «Походження мови за даними антропології»¹. В. В. Бунак на цікавому археологічному та антропологічному матеріалі показує ступені розвитку мови в процесі антропогенезу. Незважаючи на спірність та гіпотетичність багатьох тверджень, праця має чимале значення для наукового аналізу питань про походження людини. Але там, де автор виходить за межі чисто антропологічних даних, він мимоволі схиляється до малообгрунтованих висновків. Так, припускаючи, що утворенню речень передували так звані «слитные речення» (тобто нерозчленовані на члени речення висловлення), В. В. Бунак посилається на явища інкорпорації в мовах деяких народів Крайньої Півночі.

В дійсності інкорпорація (сполучення груп слів в єдине складення являє собою специфічний синтаксичний прийом висловлення окремих зворотів у реченні, а через це не може передувати утворенню речень. Інкорпорація пов'язана з розвинутою праматичною системою мови, припускає вже сформовані частини мови і не має відношення до передісторії речення².

Подібні помилки, що мають принциповий характер, заважають авторові у вирішенні поставлених ним в статті цікавих питань.

Щодо суто філософських досліджень по проблемі еволюції логічних форм, то вони вичерпуються кількома статтями. Серед них пряме відношення до цього питання мають лише три: статті Л. О. Резнікова «К вопросу о генезисе человеческого мышления»³, «Проблема образования понятий в свете истории языка»⁴ та праця А. Г. Спір-

¹ Див. «Труды Ин-та этнографии, новая серия», т. XVI, 1951.

² Див. П. Я. Скорик, О постепенном развертывании и совершенствовании основ грамматического строя, Труды Ин-та языкознания, т. IV, 1954; В. З. Панфилов, К вопросу об инкорпорации, журн. «Вопросы языкознания», 1954, № 6.

³ Див. «Ученые записки Ростовского н/Д Государственного университета», т. VI, в. 3, 1945.

⁴ Див. «Философские записки Ин-та философии АН СССР», т. I, 1946.

кіна «Формирование абстрактного мышления на ранних ступенях развития человека»¹.

Але Л. О. Резніков розглядає лише загальні проблеми еволюції та розвитку понять, не торкаючись генезису суджень і умовиводів. Крім того, його загальнотеоретична концепція, що спирається на ряд помилкових положень акад. Марра, аж ніяк не сприяє успішному розв'язанню цих проблем².

Безсумнівний інтерес становить стаття А. Г. Спіркіна «Формирование абстрактного мышления на ранних ступенях развития человека», що побудована на науково обгрунтованому матеріалі. Проте автор приділяє головну увагу лише проблемам наочності первісного мислення та конкретності його понять. Такі важливі питання, як конкретно-історичний аналіз формування умовиводів, становлення логічних структур суджень, з'ясування головних моментів послідовного процесу логічного формоутворення, питання хронологізації цього процесу і т. п., не розроблялись ні в статті Спіркіна, ні в інших опублікованих працях.

В зв'язку з цим цікаво розглянути, хоч би у першому наближенні, проблему еволюції форм мислення з врахуванням всіх цих ще не вирішених питань.

* *
*

Вирішення питання про генезис формально-логічних фігур пов'язане із значними труднощами.

Жодна з галузей знання не має ще достовірних фактів про характер мислення тих наших предків, що жили десятки та сотні тисяч років тому. Наука оперує поки що лише побічними даними з цього питання. Тому, досліджуючи генетично ранні форми мислення, необхідно ретельно аналізувати і порівнювати факти з найрізноманітніших наук, починаючи від анатомії і кінчаючи етнографією.

Проте сам фактологічний матеріал, що відноситься до первісного періоду історії, часто пов'язаний з різними опірними теоріями та гіпотезами. Ось чому вироблення методики дослідження, здатної забезпечити достовірність висновків, є однією з необхідних умов постановки проблеми еволюції мислення та його форм.

Принципові міркування щодо вироблення подібної методики висловили класики марксизму. В. І. Ленін, розглядаючи питання дальшого розвитку діалектики як теорії пізнання і логіки марксизму, вказує на необхідність вивчення історії пізнання і техніки (історії виробництва взагалі), вивчення історії мови, розумового розвитку людини, фізіології вищої нервової діяльності, в тому числі аналізу психіки тварин, фізіології органів чуттів, даних психології³.

¹ Див. журн. «Вопросы философии», 1954, № 5.

² Мається на увазі використання Резніковим помилкового вчення Н. Я. Марра про стадію «космічної» словотворчості, про тотемічну природу первісних понять, про алогізм первісного мислення, немовби не здатного до несуперечливої думки.

³ Див. В. І. Л е н і н, Философские тетради, стор. 122, 297.

Аналіз даних цих галузей знання має першорядне значення не тільки для розвитку матеріалістичної діалектики, а й дає ключ до розв'язання питань, що пов'язані з вивченням людського мислення та його еволюції.

Розглянемо коротко значення даних історії мови, розумового розвитку дитини, фізіології вищої нервової діяльності та історії матеріальної культури для вирішення проблеми генезису мислення.

Історія мови може служити показником історії мислення, тому що «мова є безпосередня дійсність думки»¹. Особливе значення в цьому зв'язку має порівняльно-історичне мовознавство, яке відтворює окремі риси первісної мовної спільності індоєвропейських народів, що умовно зветься «індоєвропейською мовою» або «мовою-основою». Як було нещодавно доведено², час існування цієї мови відноситься до епохи мезоліту. Цей факт дозволяє встановити конкретно-історичні рамки ряду явищ первісного мислення.

Аналіз розумового розвитку дитини, тобто онтогенезу розвитку мислення, також дозволяє судити про його філогенез. Торкаючись проблеми онтогенезу мислення в зв'язку з ембріональним розвитком людини, що повторює взагалі і в цілому еволюцію тваринного світу, Енгельс писав: «...Духовний розвиток дитини являє собою тільки ще більш скорочене повторення розумового розвитку тих самих предків, — принаймні пізніших»³.

Про інтелектуальний розвиток людини дописемної епохи дозволяє судити також історія розвитку матеріальної культури, історія виробництва та пізнання, бо «історія промисловості та предметне буття промисловості, що виникло, є розкрита книга людських суттєвих сил, чуттєво передлежача перед нами людська психологія...»⁴.

Крім того, дані фізіології вищої нервової діяльності мають істотне значення для виявлення рівня еволюції мислення, залежного, як показав Маркс, «від зрілості розвитку і, зокрема, розвитку органу мислення»⁵. Цінний матеріал в цьому відношенні дають дані сучасної антропології. Наприклад, аналіз зліпків черепної коробки вижопнених людей (так званого ендокрану) дозволяє робити висновки про характер будови їх мозку, без чого неможливо науково дослідити еволюцію мислення в процесі антропогенезу.

Необхідно, проте, одразу ж зробити застереження щодо застосування даних фізіології, психології, мовознавства та історії матеріальної культури для вивчення первісного мислення. Якщо, наприклад, розумовий розвиток людини і повторює скорочено філогенез інтелекту, то це ще не означає, ніби інтелект дитини можна ототожити, скажімо, з розумовими здібностями пітекантропа. Існує принципіальна, якісна різниця між свідомістю дитини, що формується

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Соч., т. III, изд. 2, стор. 448.

² Див. акад. В. И. Георгиев, Проблема возникновения индоевропейских языков, «Вопросы языкознания», 1956, № 1.

³ Ф. Енгельс, Диалектика природы, стор. 130.

⁴ К. Маркс, Ф. Енгельс, Соч., т. III, изд. 1; М.—Л., 1930, стор. 628.

⁵ К. Маркс, Ф. Енгельс, Выбранные листы, К., 1954, стор. 198.

під впливом високорозвинутого суспільного середовища, і тварино-подібною психікою мавполюдини.

Так само те, що дані історії мови служать показниками історії мислення, зовсім не означає, нібито культурно відсталі народи, які зберегли в мові як анахронізм окремі риси найстародавньоїшій граматичної будови, мають первісний інтелект. В даному випадку мають місце лише мовні пережитки, що виражали колись, у далекому минулому, певну специфіку мислення.

Отже, аналізуючи дані мовознавства та психології з питань онтогенезу або реліктів найстародавніших граматичних форм, слід мати на увазі, що ці дані лише побічно розкривають передісторію мислення. Так само антропологія, археологія, історія матеріальної культури та фізіологія, взяті окремо, можуть дати лише приблизний, гіпотетичний висновок про специфіку ранніх ступенів генезису мислення.

Тільки метод відбору матеріалу на основі встановлення збігу висновків, які випливають з даних розумового розвитку дитини, історії мови та її онтогенезу, історії матеріальної культури, а також історії розвитку вищої нервової діяльності, створює дійсні передумови раціонального розв'язання проблеми еволюції форм мислення. Доповнений даними історії, етнографії, антропології та археології, цей метод перехресної перевірки достовірності використаних фактів гарантує науковість методики дослідження.

* *

*

Поява суспільної праці, початок розвитку суспільного виробництва, становлячи вихідний пункт всесвітньої історії, дає початок і еволюції людського мислення. В процесі виробничої діяльності розвивається людський мозок, складається суспільний колектив, виникає потреба мовних зносин, а разом з нею і звукова мова.

В процесі праці розвивається і той «надзвичайний додаток до механізмів нервової діяльності» — умовнорефлекторні реакції на словесні подразники, — який, за виразом Павлова, «становить наше зайве, спеціально людське, вище мислення».

Виникнення сучасного абстрактного мислення не є результатом катаклізму, а обумовлене всією багатовіковою історією первісної людини. Між твариноподібною психікою перших мавполюдей і високорозвинутим абстрактним мисленням сучасної людини лежить тривалий період розвитку.

Вивчення антропогенезу показує, що мовна та розумова діяльність на ранніх ступенях розвитку людини відрізнялась від сучасного абстрактного мислення і словесно-поняттєвої мови рядом специфічних особливостей.

Факти онтогенезу другої оигнальної системи та історії мови свідчать про те, що мова спочатку не відокремлюється в самостійну систему мовних зносин; на ранніх ступенях онтогенезу мови «слово

немовби сплетене з дією»¹. Воно, як показали експерименти, проведені в лабораторії акад. Бикова, вплетене в конкретно-предметну ситуацію і діє не як самостійний умовий сигнал, а як елемент окладного подразника². Вивчаючи онтогенез мислення і мови, психологи А. Р. Лурія та Ф. Я. Юдович також прийшли до висновку, що на ранніх фазах розвитку мова «ще не була виділена в самостійну діяльність спілкування за допомогою мови, але завжди була фрагментом конкретної дійової ситуації...»³.

На те, що подібний зв'язок початкових форм мови з безпосередньою сферою діяльності дійсно мав місце в історичному процесі, вказують також дані історії мови.

Так, за свідченням одного з авторитетних представників порівняльно-історичного мовознавства А. Мейє, суть індоєвропейських коренів полягала в тому, що вони «перш за все означали дії»⁴.

Ця практична, дійова опосередкованість мови в початковій фазі її розвитку дає підставу припускати, що мислення мало конкретно-дійовий характер на ранніх ступенях антропогенезу.

Викриваючи неспроможність відомої біблейської тези: «на початку було слово», прийнятої на озброєння ідеалістами всіх мастей, Енгельс писав, що «перше ніж люди стали аргументувати, вони діяли. «На початку було діло»⁵.

Дійсно, аналіз ендокранних зліпків з черепу викопних людей епохи нижнього палеоліту вказує на слабкий розвиток у них передньо-лобного відділу мозку, характерну дзьобовидність середньої частини переднього відділу лобної долі. Нерозвиненість цієї області мозку овідчить про слабкість механізмів коркового гальмування, розвиток якого, як показує онтогенез мислення, має основне значення для відокремлення слова від дії⁶.

Сеченов та Павлов довели, що розвиток гальмування є найважливішим фактором становлення теоретичного мислення. Розглядаючи рефлекс як тричленну структуру (де початком є зовнішня дія, серединою — власно психічний акт, а кінцем — м'язовий рух), Сеченов писав, що думка являє собою рефлекс з загальмованим кінцем⁷.

Таким чином, збіг даних історії мови, онтогенезу мови та мислення з даними аналізу морфології мозку найдавніших людей дозволяє з науковою обґрунтованістю постулювати конкретно-дійовий характер мислення на початковій фазі його розвитку.

¹ Ф. И. Фрадкина, Возникновение речи у ребенка, Ученые записки Ленинградского пединститута, т. XII, 1955, стор. 175.

² Див. М. М. Кольцова, Учение И. П. Павлова о сигнальных системах действительности, М., 1955, стор. 24.

³ А. Р. Лурья, Ф. Я. Юдович, Речь и развитие психических процессов у ребенка, М., 1956, стор. 38.

⁴ А. Мейє, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М., 1938, стор. 268.

⁵ К. Маркс, Ф. Енгельс, Выбранные творения в 2-х томах, т. II, К., 1955, стор. 84.

⁶ Див. «Ученые записки Ленинградского пединститута», т. XII, стор. 175.

⁷ Див. И. М. Сеченов, Избранные философские и психологические произведения, М., 1947, стор. 154—155.

«Виробництво ідей, уявлень, свідомості, — писали Маркс та Енгельс, — спочатку безпосередньо вплетене в матеріальну діяльність і в матеріальні зносини людей, в мову реального життя»¹.

Зразком цього конкретно-дійового мислення може бути вказаний ще Енгельсом у «Анти-Дюрінгу» приклад арифметичного рахунку, що існував у первісних людей. Етнографічні дослідження культурно відсталих племен показують, що первісні народи здійснювали рахунок не теоретично, а шляхом безпосереднього маніпулювання предметами. Так, представники племені адаманців фіксують процес арифметичного рахунку рухами рук. Інші племена, що зберегли пережитки первісної культури, користуються для рахунку не цифрами, а купками каміння.

Сліди подібного конкретно-предметного здійснення арифметичних дій збереглися і в мові. Так, абіпони, коли їм треба, наприклад, назвати число «чотири», вживають слово, що позначає птицю ёму, яка має чотири пальці; щоб позначити число «п'ять», вони користуються конкретним образом шкірки тварини з п'ятьма плямами різних кольорів.

Всі ці факти свідчать про мовні пережитки або звичаї, що збереглися у деяких сучасних культурно відсталих народів, і можуть служити аналогом конкретно-предметної опосередкованості мислення первісної людини.

Більш повну паралель з конкретно-дійовим мисленням первісних людей являє собою розумовий розвиток дитини. Матеріали дитячої психології показують, що «дитина мислить діючі»². Коли їй задають розумове завдання, вона вирішує його не в теоретичній формі, а наочно, діями; якщо ж дитину позбавляють можливості діяти, вона збивається і не може виразно пояснити своєї думки.

Досліджуючи особливості інтелектуальних процесів у дітей, А. Р. Лурія та Ф. Я. Юдович повідомляють, що «процес співвіднесення речей виникає у них лише в безпосередній дії і ще не існує як самостійна, ізольована від дій операція узагальнення, що здійснюється за законами мови з її абстрагованими категоріями»³.

Таким чином, і онтогенез моделює конкретно-дійову природу антропогенетично ранніх ступенів розвитку мислення.

Ця конкретно-практична опосередкованість думки аж ніяк не означає того, що мислення первісної людини було алогічним, як це намагаються довести вивойничі ідеалісти типу Кассіра та Леві-Брюля. Класики марксизму показали, що розумові операції не тільки можуть, а й взагалі спочатку і не існують інакше, ніж в конкретно-трудовій ситуації.

Вже на стадії тваринної психіки з'являються в сфері безпосередньої дії такі розумові операції, як аналіз, синтез, порівняння,

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Соч., т. III, изд. 2, стор. 24.

² «Психология», М., 1948, стор. 256.

³ А. Р. Лурія, Ф. Я. Юдович, Речь и развитие психических процессов у ребенка, М., 1956, стор. 70.

що проходять в актах розчленування предмета («вже розбивання горіха є початок аналізу»¹), при шуканні виходу із складної ситуації, яка вимагає прямого зіставлення обставин (так звані «хитрі витівки» у тварин²).

Практично опосередковані як в онто-, так і в філогенезі мислення також операції абстрагування та узагальнення.

Первісна людина, як визначив Маркс³, не знаходиться в теоретичному відношенні до зовнішнього світу, а активно діє і бачить в предметі не об'єкт теоретичного аналізу, а тільки засіб задоволення своїх потреб. В результаті предмет виступає перед гомінідом лише з боку властивостей та якостей, які служать безпосередньому задоволенню його потреб. Отже, дія людини необхідно відхиляється від ряду властивостей речей, виділяючи в них те, що має безпосереднє відношення до людських потреб. Так сама практика породжувала той механізм абстрагування (відхилення від одних якостей і виділення інших), який згодом перетворився на універсальний принцип теоретичного мислення.

З подібним практично опосередкованим механізмом абстрагування ми зустрічаємось і в онтогенезі людського мислення. Дійсно, примітивне абстрагування у дитини базується на виділенні тих ознак, які виступають в безпосередньому акті дії, та відхиленні від інших властивостей предмета. Наприклад, у дослідах Г. Л. Розенгарт-Пупко діти називали об'єкти, які їм пропонували, птахом («ко-ко», «га-га») за ознакою того, що можна було схопити. Так, коли виліпили з пластеліну геометричну фігуру з дзьобом, то діти теж називали її «ко-ко», «га-га», роблячи при цьому характерний хватальний жест⁴.

Аналогічним способом, в дії, зароджується і узагальнення. У своїй практиці людина пізнавала не лише різні, а й схожі сторони предметів, які немінуче узагальнювались однією і тією ж дією. Така генералізація дії щодо різних предметів, які мають деякі спільні риси та служать задоволенню одних і тих же потреб, і була генетично початковою формою розвитку здатності узагальнення.

Про цю практичну опосередкованість узагальнення на ранніх ступенях еволюції мислення свідчить і той факт, що в онтогенезі другої сигнальної системи умовою розвитку узагальнюючої здатності слова є участь рухового аналізатора.

Логічні фігури та закони, як і основні операції мислення (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстрагування), також вишикли на основі практичної діяльності первісних людей.

Так, абстрагуюча і узагальнююча здатність мислення, що розвивається спочатку із практичної діяльності людини означає вже зародки понять, те, що деякі психологи умовно називають «моторним» поняттям. Подібна рання форма становлення понять дійсно зустрі-

¹ Ф. Енгельс, Діалектика природи, стор. 163.

² Див. там же.

³ Див. К. Маркс, Ф. Енгельс, Соч., т. XV, изд. 1, стор. 461.

⁴ Г. Л. Розенгарт-Пупко, Речь и развитие восприятия в раннем возрасте, М., 1948, стор. 81.

чається в онтогенезі мислення і виявляється в прямому вживанні дій у функції визначення предмета. Наприклад, «коли дитину спитали про кружку («що це таке?»), вона, не знаючи, як її назвати, показує, що роблять нею і, причмокуючи, лопотить»¹.

Далі аналіз і синтез припускають певний перехід від цілого до частки (аналіз) та від частки до цілого (синтез), що є вже зародком індукції та дедукції. Щодо логічних законів, то основою їх виникнення була певна послідовність, визначеність і предметна мотивація трудових дій суспільної людини.

Отже, генетично рання фаза розвитку розумової діяльності характеризується не відсутністю логічних здібностей, а лише специфічною, конкретно-практичною областю їх функціонування.

Здійснення розумових операцій у сфері безпосередньої дії і є початковою фазою розвитку мислення. Вона виникла приблизно 800 тисяч років тому з першими мавполюдьми (про що свідчить будова їх мозку, а також розвиток апарату мови) та охоплює весь тривалий історичний період їх існування, що налічує сотні тисяч років.

Отже, операції мислення протягом тривалого часу не втрачають свого зв'язку з сферою безпосередньо-трудової дії, чим і обумовлюється відсутність у людей раннього палеоліту здатності до абстрактно-логічного утворення понять. Навіть у найбільш розвиненої людини нижньопалеолітичного часу — неандертальця — форми мислення як абстрактно-логічні фігури ще не диференціюються і функціонують у сфері конкретно-дійового мислення. Про це свідчить, зокрема, той факт, що мова неандертальця (судячи з відсутності у нього підборідкового виступу, до якого прикріплюються м'язи, що рухають язиком, та з складу щелепи) не була членороздільною.

Відсутність категорій слова і речення, характерна, по даним історії мови та її онтогенезу, для членороздільної первісної мови, дає підставу припускати і слабкий розвиток понять та суджень, які висловлюються нею.

Так, факти історії мови говорять про те, що чим глибше ми проникаємо в сиву давнину мови, тим ясніше виступає автономність слів, слабка фіксація граматичного зв'язку. Навіть у порівняно пізньому лінгвістичному явищі — індоєвропейській мові (існування якої датується періодом мезоліту і кінцем неоліту) — «кожне слово було самостійним»².

Розумовий розвиток дитини також вказує на те, що судження та речення є продуктом тривалого розвитку і не існують на ранніх ступенях онтогенезу мислення.

Для дітей у перші роки життя характерна так звана «ехолалія», яка свідчить про відсутність здатності граматично та логічно зв'я-

¹ Е. А. Каверина, О развитии речи детей первых двух лет жизни, М., 1950, стор. 93.

² А. Мейе, Основные особенности германской группы языков, М., 1952, стор. 133.

зувати слова. Дитина спочатку не пов'язує суб'єкт з предикатом, хоча може висловити те і друге окремо. Так, наприклад, за даними досліджень Н. Х. Швачкіна, на питання: «Хто поставив човен на стіл?» — дитина відповідає повторенням предмета мовлення — «човен». Або у іншому варіанті: на питання «Ця туфелька чия?» — іде відповідь — «туфелька». Якщо дитині вказують на невірність відповіді, вона здвигає плечима, якщо її все ж таки примушують відповідати інакше, то вона вдається не до слів, а до дії¹.

Про те, що така нерозвиненість здатності до судження дійсно мала місце на ранніх ступенях антропогенезу, свідчить морфологія мозку ранньопалеолітичної людини, в тому числі і неандертальця.

Аналіз ендокранних злітків черепа найдавніших людей вказує на недорозвинення у них нижньотім'яної, гностико-мнестичної області мозку, яка має істотне значення для встановлення логічних зв'язків (при патологічних розладах цієї області у людини порушується саме ця сторона розумових процесів). Крім того, відсутність складових знарядь праці у ранньопалеолітичної людини також вказує на слабкий розвиток у неї здатності до встановлення зв'язку між об'єктами.

Отже, вся сукупність даних історії мови, онтогенезу мислення, аналізу морфології мозку і розвитку матеріальної культури свідчить про те, що судження навіть на ступені неандертальця ще не виникає.

В цих умовах відсутності суджень і речень поняття (або слово), що формувалось, розкривалося в конкретно-дійовій ситуації складним за значенням (а не формою) висловлюванням, яке функціонально наближалось до судження (або речення). Про цю фазу розвитку мислення з достатньою очевидністю свідчить онтогенез мови.

Як показують матеріали дитячої психології, «висловлювання дитини обмежуються на цій першій стадії розвитку її мови лише одним словом, звичайно за своєю формою іменником, який, проте, включаючись у зносини, виконує функцію цілого речення. Це так звані «слова-речення». Наприклад, дитина говорить «мама», і це може означати: «Мамо, дай мені це», «Мамо, візьми на руки» і т. д., в залежності від тієї конкретної ситуації, в якій це слово вимовляється, та від дії або жесту дитини, які супроводять його»².

Аналогічне явище мало місце й в мисленні первісної людини середини та кінця раннього палеоліту. Судячи з складу щелепи і мовно-рухового апарата, мовна артикуляція у первісної людини була надзвичайно примітивною і основні категорії звуків ще не віддиференціювались, а це означало, що кількість можливих сполучень з них була дуже обмеженою. Завдяки мізерно малій кількості звуків конкретно-мовна одиниця ранньопалеолітичної мови повинна бу-

¹ Див. Н. Х. Швачкіна, Психологический анализ ранних суждений ребенка, ИАПН, в. 54, 1954, стор. 114.

² «Психологія», стор. 279.

ла мати в системі конкретно-дійового мислення комплексний характер, функціонально наближатися до речення.

Історія мови також показує, що «початкові комплекси звуків, слід думати, за звуковим складом нагадували слово, але означали цільне, нерозчленоване сприйняття (уявлення), тобто за своєю функцією наближались до речення, але не були, звичайно, реченням»¹.

Таким чином, в еволюції мислення і мови слова і поняття виступають первісно не в чистому вигляді, а складним поняттєвим комплексом, який функціонально наближається до судження та речення.

Це дозволяє вирішити суперечку, що вже давно ведеться серед радянських логіків, про те, яка логічна форма первинна — судження чи поняття. Як бачимо, первинним є не поняття і не судження, а початкова недиференційована єдність логічних форм, що виражається конструкцією «слова-речення».

Логічні форми як «самостійні», абстрактні компоненти розумової діяльності з'являються лише на основі теоретичного мислення, шляхом процесу «роздвоєння єдиного», яке, як вказував Ленін, визначає всякий розвиток взагалі.

Ще Сеченов висловлював припущення, що «вся різноманітність думки і міститься власне в еволюції її об'єктів з вихідних, більш стягнених форм у форми більш розчленовані, шляхом дроблення та пересполучення»².

Але справжній науковий аналіз причин і факторів диференціації логічних форм у процесі становлення теоретичного мислення дали класики марксизму-ленізму. Вони показали, що дійсним стимулом еволюції мислення та його форм є суспільно-історична практика, через посередництво якої певні об'єктивні відношення, повторюючись у процесі праці, закріплюються логічними фігурами теоретичного мислення.

Таким чином, розвиток предметно-трудової бази приводить до якісних змін конкретно-дійового мислення — виникнення теоретичного мислення і роздвоєння нерозчленованого комплексу «слова-речення» на логічні форми понять і суджень. Вказуючи на процес історичного переходу до теоретичного мислення, Маркс писав, що теоретична відмінність предметів об'єктивного світу, а разом з нею і диференціація понять є продуктами людської практики.

«...Люди ніяким чином не починають з того, що «стоять у теоретичному відношенні до предметів зовнішнього світу». Як і інші тварини, вони починають з того, щоб їсти, пити і т. д., тобто не «стояти» у будь-якому відношенні, а активно діяти, оволодівати за допомогою дії певними предметами зовнішнього світу і таким чином задовольняти свої потреби... Завдяки повторенню цього процесу здатність цих предметів «задовольняти потреби» людей

¹ А. С. Чико́бава, Введение в языкознание, ч. I, М., 1952, стор. 131.

² И. М. Сеченов, Избранные философские и психологические произведения, стор. 425.

відбивається в їхньому мозку, люди та тварини навчаються і «теоретично» відрізнити зовнішні предмети, що служать задоволенню їх потреб, від всіх інших предметів. На певному рівні дальшого розвитку... люди дають окремі назви цілим класам цих предметів, які вони вже відрізняють на досвіді від іншого зовнішнього світу... Це словесне найменування лише висловлює у вигляді уявлення те, що діяльність, яка повторюється, перетворила в досвід...»¹.

Відділяючи шляхом дії одні предмети від інших, людина завдяки розвитку практики починала поступово відрізнити їх теоретично, відповідно до чого і проходив розвиток абстрактного мислення та диференціація його форм.

Тривалість цього історичного процесу обчислюється сотнями тисяч років. Завершується він лише в епоху верхнього палеоліту, коли на базі розвитку виробництва і суспільної організації праці виникає теоретичне мислення. Про ці нові особливості первісного інтелекту свідчить склад мозку верхньопалеолітичної людини (кроманьйонця), який у принципі нічим не відрізнявся від мозку сучасного *Homo sapiens*, поява розвинених форм людської діяльності (зокрема живопису), поява попереднього оконтурювання каменю, що оброблявся, відповідно до запланованої форми знаряддя, а також аналіз інших фактів.

Археологічне датування цих змін в матеріальній та духовній культурі — 50 — 40-е тисячоліття до н. е. (перша половина верхнього палеоліту). Цей відрізок часу являє собою ту історичну межу, на якій закінчується передісторія людського мислення, період формування другої сигнальної системи і починається справжня його історія — період складання логічних форм поняття, судження та умовиводу.

* *
*

Поняття формуються в процесі диференціації первісного комплексу «слова-речення» на базі розвитку суспільно-історичної практики і відповідно до процесу становлення теоретичного мислення.

Виникнення понять являло собою глибоке якісне перетворення, яке проходило в таких темпах, яких до цього часу ще не знала історія мислення.

Якщо в кінці раннього палеоліту, в мустьєрську епоху, судячи з матеріальної культури та зі складу мозку мустьєрської людини (неандертальця), ще не існують ні теоретичне мислення, ні абстрактні поняття, то в епоху оріньяку (верхній палеоліт), яка безпосередньо примикає до мустьє, вже виникає *Homo sapiens*, а разом з ним і логічна форма понять.

Однак початкові поняття виступають не одразу в абстрактній формі, а являють собою спочатку поняттєвий комплекс, що відбиває конкретно-предметне сприйняття світу.

На цю конкретно-предметну природу найдавніших понять одним з перших звернув увагу видатний російський мовознавець А. Ф. По-

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Соч., т. XV, стор. 461.

тебня. Аналізуючи його погляди, акад. В. В. Виноградов пише, що «в цьому плані висновки і спостереження Потєбні словнені глибокого інтересу. Такі його міркування про велику конкретність давнього імені, про «байдужість» субстанції та атрибута, тобто про пізніше вичленення категорії прикметника, про субстанціальність кількісних або числівних позначень і т. п.»¹.

Дані історії мови і онтогенезу мислення підтверджують думку про те, що поняття на початковій фазі свого розвитку мають конкретно-предметний характер, виражають ступінь еволюції мислення, коли людина ще теоретично не усвідомлювала світу в категоріях субстанції і атрибута, якості, кількості, причини і т. д., хоча практично прекрасно орієнтувалася, наприклад, у вазі предметів (кількісна сторона), в їх кольорі (якісна сторона), в актах трудового діяння та його наслідків (причинно-наслідкове відношення). Вказуючи на таку специфіку первісного мислення, Ленін писав: «Перед людиною сітка явищ природи. Інстинктивна людина, дикун, не виділяє себе із природи. Свідома людина виділяє, категорії суть ступені виділення, тобто пізнання світу, вузлові пункти в сітці, що допомагають пізнавати її і оволодівати нею»².

Найдавніші поняття несуть на собі сліди цієї відсутності теоретичного усвідомлення первісною людиною категорій об'єктивної дійсності. Так, на ранніх ступенях і онтогенезу і філогенезу поняття висловлює нерозчленованість якісних і субстанціальних уявлень про предмет. Наприклад, як показали дослідни Н. Х. Швачкіна, термін «біле» означає для дітей не просто якість, колір, а конкретні предмети, що володіють ним, — «білі граблі», «біла шафа»; у рівній мірі «чорне» означає для них конкретну річ — «чорна шітка», «чорна пічка». Ось чому, коли у дитини просили білу шітку, вона давала білі граблі³. Отже, тут уявлення про якість було тототжним самому предмету, і навпаки.

На таке сполучення в одному понятті уявлень про якість і предмет вказує також історія мови. Досить простежити, наприклад, етимологію слів, що означають колір. Так, у ряді мов визначення червоного кольору походить від уявлення про червоного черв'яка. Це видно хоча б із зіставлення українського слова *червоний* (основа — черв) з італійським словом «яскраво-червоний» — *vermiglio* (від слова *vermiculus* — «черв'ячок»). У французькій мові, наприклад, визначення малинового кольору та ягоди малини виражається словом, що звучить однаково — *framboise*, так само як і в російській *малиновий* виявляє зв'язок із словом *малина*. Аналогічно і в німецькій мові назва коричневого кольору *zimmtfarbig* веде походження від слова «кориця» — *zimmt* (те ж і в російській мові: слово *коричневий* походить від *кориці*)⁴.

¹ Журн. «Вестник Московского университета», 1946, № 3—4, стор. 24.

² В. И. Ленин, Философские тетради, стор. 67.

³ Див. Н. Х. Швачкин, Экспериментальное изучение ранних обобщений ребенка, ИАПН, в. 54, 1954, стор. 95.

⁴ Див. Л. А. Булаховський, Нариси загального мовознавства, К., 1955, стор. 49.

У подібних мовних пережитках не важко побачити первісну нерозчленованість якості і предмету. Разом з комплексним уявленням про предмет та його якісні властивості найдавніші поняття виражали і субстанціональність кількості. Дійсно, історія мови показує, що в первісних словах кількість відображувалась не абстрактно, а в предметному пов'язанні. Наприклад, у шумерській мові, за даними Ріфтіна, визначення величини «багато» відображало те саме, що і термін «вода». Так само і в старокитайській мові при невіддільності числівників від іменників слова, наприклад, «одна птиця» та «дві птиці» виражались різними термінами — «ужі» і «шуан»¹. Отже, кількість розглядалась як така ж невід'ємна властивість предмета, як і якість.

Разом з цією субстанціональністю кількості і якості, від уявлення про предмет не відокремлювалась і дія. Таким чином, одне і те ж первісне поняття могло мати цілий комплекс значень.

Аналогічна перехідна форма розвитку понять зустрічається і в онтогенезі мислення. Так, наприклад, А. Р. Лурія та Ф. Я. Юдович, аналізуючи мову дітей, приходять до висновку, що в них часто «слово означало одночасно і предмет, і дію, і якість; «ама» (зламав) значило і «зламав», і «забите місце», і «розірвало» і т. д.; «піпісь» (пити-пити) означало і чайник, і чашку, і попити, і воду»².

Таким чином, поняття на початковій фазі свого розвитку носять предметно-конкретний характер. Навіть тоді, коли формуються абстрактні поняття, вони виступають спочатку у формі одиничних, а не загальних понять.

Така відсутність загальних понять, судячи з мови тасманійців (народу, що знаходився за рівнем матеріальної культури на ступені оріньяку), а також з даних історії релігії, етнографії і археології, характерна, очевидно, для всієї епохи верхнього палеоліту. Навіть у сучасних відсталих племен, що знаходяться на ступені розвинутого родового суспільства, ми зустрічаємо численні пережитки цієї давньої фази розвитку понять, коли вони виступали у формі одиничності (а не загальності).

Наприклад, у багатьох племен північно-американських індіанців відсутнє загальне слово «мати», а замість нього вживаються конкретні, одиничні значення, подібно до «мати своє обличчя», «мати обличчя іншого» і т. д. А в мові племені майорі в Новій Зеландії кожна річ взагалі має своє власне ім'я. Як показали спостереження Міклухо-Маклая, у папуасів відсутнє загальне слово «лист» і замість нього вживається цілий набір конкретних слів для позначення окремих рослин, яким може належати даний лист, придатності того чи іншого листа для практичного вживання, місця, де він був знайдений, коротко кажучи, будь-яких одиничних властивостей, якими може володіти цей об'єкт, крім того, що він «лист взагалі».

¹ Див. Ван Ляо-н, Основы китайской грамматики, М., 1954.

² А. Р. Лурія, Ф. Я. Юдович, Речь и развитие психических процессов у ребенка, М., 1956, стор. 34.

Так було, пише Міклухо-Маклай, «з багатьма, дуже багатьма словами»¹.

В результаті відсутності загальних понять той самий предмет або дія могли виражатися сотнею слів. Наприклад, у мовах деяких австралійських племен, за свідченням А. Ельфіна, число форм одного дієслова може доходити до 900. Подібне явище взагалі властиве всім мовам на ранніх ступенях розвитку, в тому числі й індоєвропейським.

Таким чином, загальне поняття не є вихідним пунктом еволюції цієї логічної форми.

Єдиним засобом висловлення загального на ранніх ступенях первісного суспільства було порівняння та аналогія. Наприклад, тасманійці замість абстрактних понять «тепло», «висота», «округлення», «твердість» вживають аналогію: «предмет, як сонце» (визначення теплоти), «предмет, як місяць» (визначення кола), «предмет довгоногий» (визначення висоти)².

Так само і в інших мовах відсталих племен зустрічаються сліди утворення понять на основі аналогій. Наприклад, у мові племені аранта (Австралія) слово «мбара» має цілий комплекс значень, створених за аналогією; воно означає одночасно поняття: «коліно», «крива кістка», «заворот річки»; «різновидність черв'яків». Слово «нілва» має значення: «ніч», «люди, що сплять», «істивне коріння водяної лілії, заховане під водою»³.

Про те, як подібні операції порівняння ведуть до створення абстрактних понять, свідчить інше слово — «канта», ряд значень якого, визначених аналогією («гадюка», «трава, що в'ється», «жіноча прикраса, що обвиває голову»), замикається кінець кінцем абстрактним дієсловом «оточувати».

«...Мало-помалу дитина і первісна людина, — пише П. Лафарг, — переносять назву і уявлення про перших осіб і речі, які вони знали, на всіх осіб і на всі речі, які мають з ними реальну схожість, або схожість, що здається, й, таким чином, вони шляхом аналогії і порівняння доходять до загальних абстрактних понять, що охоплюють більш-менш обширні групи речей»⁴.

Проте одиничні поняття, перш ніж розвинути в поняття загальні, абстрактні, проходять ряд проміжних ступенів, що не вичерпуються тільки аналогією. Аналогія є першим кроком до виникнення в мисленні загального. Наступним кроком у створенні понять, як показує аналіз розумового розвитку дитини, є групування предметів шляхом простого перерахування — операція, що наближається за формою до індукції через перерахування. Так, у мисленні молодших дошкільників, як це показано рядом досліджень, абстрактні поняття існують у формі так званих «множинних понять», коли загальне

¹ Міклухо-Маклай, Путешествия на берег Маклая, М., 1956, стор. 372—373.

² Див. П. Лафарг, Собр. соч., т. III, М., 1931.

³ Див. «Труды Института этнографии, новая серия», т. XVI, 1951, стор. 255.

⁴ П. Лафарг, Собр. соч., т. III, стор. 50—51.

усвідомлюється дитиною не як загальне, а *збірно загальне*, що створюється через просте перерахування; загальне ще не відділяється від часткового, часткове ще не підпорядковане загальному. В цей період свого розвитку дитина усвідомлює загальні поняття, наприклад, поняття «собака», не як поняття, що підпорядковує часткові ознаки (які характеризують окремих собак) загальним ознакам (що характеризують всіх собак), а як просте перерахування того, що є у цієї, тієї та іншої конкретної собаки («Жучки», «Шавки», «Моськи» і т. д.).

Так, за спостереженнями Н. А. Менчинської, для дітей молодшого дошкільного віку характерне визначення предмета двома різними словами, з яких одно має більш широке значення, ніж друге. Ляльки, наприклад, зветься «ляля», але разом з тим кожна має своє окреме ім'я.

Таке сполучення загального і одиничного в уявленні про предмет і створює базу для розвитку понять особливості (часткові поняття). Як свідчать етнографічні дослідження відсталих племен з мезолітичною культурою і специфіка індоєвропейської мови, що відноситься до того ж періоду, часткові поняття інтенсивно розвиваються уже в епоху мезоліту.

Так, наприклад, в індоєвропейській «мові-основі» існувало таке абстрактне поняття, як «людина», але не було вихідних і похідних форм цього слова. Ім'я складалось, як пише А. Мейє, із сукупності відмінкових форм, жодна з яких не панувала над іншими¹. В індоєвропейській мові були такі абстрактні терміни, які виражали уявлення про діяльність взагалі — «бити», «бігти» і т. д., але ці абстрактні поняття виражались цілим набором конкретних відтінків у десятках синонімів, наприклад, поняття «бити» виражалось 32, «бігти» — 10 словами і т. д. Взагалі за розрахунками Г. А. Дегтярьової, весь індоєвропейський запас коренів, що налічує 4942 одиниці, втілював 2640 значень, що свідчило про конкретну форму вираження абстрактних понять². У індоєвропейській мові, наприклад, не було такого загального поняття, як «час», дієслова відображали не час, а стан³.

Подібні ж сліди часткової форми абстрактних понять в епоху мезоліту можуть бути простежені і на фактах історії релігії. Так, наприклад, у цю епоху не виникає ще культу абстрактного бога; для мезоліту характерне лише виникнення міфу, тобто конкретно-образного уявлення про абстрактні, надприродні сили. У евенків, наприклад, якщо судити з вірувань цього періоду, мала місце не загальна форма абстрактного поняття про душу, а безліч часткових понять. Були, наприклад, такі уявлення, як «ханян» (душа — тінь//відображення), «беен» (душа//тіло), душі голови, ніг, рук і т. д.

¹ Див. А. Мейє, Сравнительный метод в историческом языкознании, М., 1954, стор. 79—80.

² Див. «Ученые записки I Московского государственного педагогического института иностр. яз.», т. I, 1953, стор. 27.

³ Див. журн. «Вопросы языкознания», 1956, № 1, стор. 84.

Отже, поняття загальності ще не існувало на тому ступені розвитку мислення, якого людина досягла приблизно 15 тисяч років тому (орієнтовне датування мезоліту, відповідно до європейської хронології).

Логіка вчить, що загальні поняття як єдність одиничного, особливого і загального розвиваються лише на базі дедукції, включення та виключення ознак, підпорядкування одиничного і часткового загальному.

Мислення людей епохи мезоліту таких передумов ще не створює. Тільки з появою науки, з розвитком суспільної практики, коли людина безпосередньо у життєвому досвіді починає зустрічатися з абстрактно-загальним, наприклад, з абстрактно-загальним трудом у матеріальній формі грошей, в повній мірі виявляється властива для мислення можливість оперування абстрактними поняттями у їх загальній формі.

Вони виникають лише наприкінці неоліту, в кінці епохи первісно-родового суспільства. Про це свідчить розвиток обміну, поява в Єгипті першого в історії релігії культу абстрактного бога, найбільш відповідаючого, як показав Маркс, товарним відносинам з їх фетишем абстрактної вартості, розвиток таких абстрактних наук, як математика і астрономія, виникнення перших письмових пам'яток.

Отже, історичний процес становлення понять виявляє діалектичну закономірність розвитку від форм одиничності до форм особливості і загальності.

* *
*
*
*

Виникаючи з первісного нерозчленованого комплексу логічних форм, судження формується разом з розвитком понять. Це і зрозуміло: створення понять на основі порівняння та аналогії припускає зіставлення предметів, в якому виявляються їх спільні істотні сторони, що узагальнюються в пізнанні, а з процесом увідомлення об'єктивних відносин тісно зв'язане формування суджень.

Мови культурно-відсталих народів, що зберегли як мовний пережиток ряд архаїчних форм, характерних для давніх ступенів розвитку розумової діяльності, показують, як в процесі порівняння і узагальнення за аналогією пізнавались об'єктивні відносини речей та явищ.

Так, наприклад, слова племені аранта типу «inta», що означає «камінь», «лежачий», «alkira» — «небо», «ясний», «блакитний», «ipka» — «ступня», «слід ноги», «крутий» — фіксують аналогію та порівняння на підставі встановлення сумісності ознак, якісної належності або просторових відносин. А комплекс значень, висловлених словом «kwatja», — «дощова хмара», «дощ», «природне водоймище з водою», «вода» — фіксує навіть встановлення причинно-наслідкових відносин (хоч, очевидно, і за принципом: «після цього, отже, внаслідок цього»).

Пізнання певних об'єктивних зв'язків в процесі порівняння та аналогії, що обумовлює створення первісних понять, і визначає можливість появи логічної форми судження.

Дійсно, якщо знову звернутись до первісних мов, наприклад, до австралійських, то можна переконатись, що в них сама операція порівняння та її результат — схожість (аналогія) потребують певного порядку слів, тобто виступають за своїм мовним виразом в певній граматичній структурі, що відповідає реченню¹. А порядок слів означає, як відомо, вже певний функціональний зв'язок понять, що лежить в основі утворення суджень. Завдяки порядку слів багатозначність слова, обумовлена порівнянням та аналогією, не веде до дифузності його змісту, через те що слово, в залежності від свого місця в реченні, фіксується строго визначеним поняттям з конкретним значенням.

Візьмемо, наприклад, архаїчне речення старокитайської мови — «лао³ лао³ яо¹ яо¹» — «поводитись з старими, як з старими, з дітьми, як з дітьми»².

Тут одні й ті ж слова в залежності від свого місця в реченні розкриваються різними поняттями, утворюючи (в межах логічної операції порівняння) своєрідне судження.

Таким чином, сама можливість утворення понять викликає необхідність формування суджень. Звичайно, ці найстародавніші, пов'язані з процесом аналогії та порівняння судження не складали ще класичної форми традиційного судження, де є певний суб'єкт, що підпорядковується певному предикату, та абстрактне вираження їх взаємовідношення — зв'язка «є» або «бути». Зародками сучасного типу суджень були судження відносин, в яких відбивався лише процес співвідношення об'єктів без встановлення того, що є суб'єктом, що — предикатом, що — одиничним, а що — загальним.

Історія мови підтверджує, що встановлення зв'язку між суб'єктом і предикатом, одиничним і загальним, часткою і цілим є продукт пізнього розвитку. Навіть у санокритській мові — період пізнього неоліту — ми зустрічаємо вирази, де відношення між частиною і цілим ніяк не відображається. У «Ріг-ведах» можна, наприклад, зустріти фрази типу: «забитий ногами, слонами», «схоплений хоботом, слонем». Замість звичайного для сучасної мови ходу думки — «забитий ногами слонів» — тут вживається конструкція, яка не відображає відношення між частиною («ногами») та цілим («слонами»), а розпадається на два самостійних акти — «забитий ногами», «забитий слонами»³. Подібні явища мають також місце в чукотській, старояпонській, африканських та старогерманських мовах.

Отже, традиційна класична форма судження не була вихідним пунктом генезису суджень.

Однак, якщо цим вихідним пунктом і були судження відношення,

¹ Див. А. Елькин, Коренное население Австралии, М., 1952, стор. 26.

² Див. Вандриес, Язык, М., 1937, стор. 117.

³ Див. Р. А. Будагов, Очерки по языкознанию, М., 1953, стор. 212—213.

то, по-перше, вони виступали в самій примітивній, зародковій формі, яка відображала пізнання лише елементарних зв'язків (за сумісністю, послідовністю, просторовим положенням, родством і т. д.), що відносяться до якісної сторони об'єктів, а, по-друге, судження відношення не вичерпують всіх можливих архаїчних форм ранньої фази розвитку суджень.

Було б невірним зводити генетично вихідну форму суджень лише до конструкцій, пов'язаних з аналогією та порівнянням.

Одним з можливих видів перших суджень могло бути, як свідчить онтогенез мислення, і просте рядоположення понять, що відбивало конкретну ситуацію дії¹. Такі судження мають напівдиференційований характер. В них необов'язкова одночасна присутність і предиката і суб'єкта. Наприклад, у дитячих фразах — «люля... лясатка...» — відсутній предикат, у конструкціях типу «Не ната...» нема підмету².

Навіть у тому випадку, коли в дитячій фразі є і підмет і присудок, зв'язка найчастіше відсутня. Дитина промовляє, наприклад, слово «кі», робить паузу, а потім додає «ма», що разом означає — «кіски нема»³.

При всій примітивності цих висловлювань вони виступають в дитячому мисленні справжніми судженнями, бо дитина, мислячи в дії, конкретною ситуацією своєї предметної діяльності сигналізує, що вона має на увазі; при цьому суб'єкт, наприклад, може бути представлений предметом гри, предикат — ситуацією дії, а зв'язка — предикативним жестом, простою вказівкою на предмет.

Про те, що подібні перехідні типи суджень мали місце в процесі розвитку форм мислення, свідчить також конкретно-практична опосередкованість первісної свідомості та недиференційований характер в архаїчну епоху розвитку мови суб'єктно-предикативних та апозитивних груп⁴ в межах речення і факт утворення предикативної зв'язки («є» та «бути») з вказівних займенників у більшості мов (наприклад, у деяких іранських, російській, китайській, ряді семітських, ескімоській та ін.).

Лише поступово, з розвитком понять та теоретичного мислення, з цих напівдиференційованих висловлювань складається класична форма судження «S є P».

Але й вона пройшла в своєму розвитку ряд проміжних ступенів. На це вказував ще Енгельс⁵, який розкрив діалектичний характер розвитку логічної форми судження та його емпіричну основу в історії пізнання.

¹ Див. Н. Х. Швачкин, Психологический анализ ранних суждений ребенка, ИАПН, в. 54, 1954, стор. 135.

² Див. А. Р. Лурия, Ф. Я. Юдович, Речь и развитие психических процессов у ребенка, М., 1956, стор. 39.

³ Див. Н. А. Менчинская, Дневник о развитии ребенка, М., 1948, стор. 41.

⁴ Див. Г. С. Кнабе, Еще раз о двух путях развития сложного предложения, Журн. «Вопросы языкознания», 1955, № 1.

⁵ Див. Ф. Енгельс, Диалектика природы, стор. 164.

Так, вихідною формою всіх цих типів суджень, якщо брати до уваги лише обсяг суб'єкта, виступають не загальні або часткові, а одиничні судження, в яких мова йде не про клас предметів, а про окрему, одиничну річ. Про це свідчить як розумовий розвиток дитини, так і історія мови.

Наприклад, в більшості мов світу протягом тривалого часу не існувало категорії множини. Навіть і в сучасній мові ряду племен Австралії замість цієї категорії вживається одинина або, в кращому випадку, потрібне число. Множини не було і в індоєвропейській мові. Навіть Платон та Ксенофонт вживали ще двоїну, яка, цілком зрозуміло, в той період була вже пережитком.

Коротко кажучи, спочатку теоретично усвідомлюється не сукупність предметів, а тільки окрема річ. А це означає, що найдавнішим видом судження могло бути лише судження про одиничне. Часткові та загальні судження виникають пізніше, разом з розвитком часткових та загальних понять. Таким чином, з огляду на обсяг суб'єкта еволюція класичної форми судження демонструє діалектичну закономірність розвитку пізнання від одиничного через особливе до загального.

З боку тих властивостей і відношень, які пізнаються в суб'єкті (S), початковою формою судження є судження про якість. Це обумовлено тим, що, як було показано вище, якість спочатку ототожнюється з самим предметом, або, точніше, предмет виступає тільки з боку якісної визначеності. Наприклад, у дослідах Н. Х. Швачкіна дітям показували червоний колодязь та зелену будочку, потім, коли ці іграшки замінили по кольору і замість червоного колодязя давали червону будочку, діти називали її «червоним колодязем» або просто «червоним»¹. Ця субстаціональність якості на ранніх ступенях становлення теоретичного мислення і приводила до того, що для її визначення необхідно було співставити два або кілька предметів.

Навіть у староросійській мові зберігся як пережиток такий за-сіб передачі якості, як, наприклад, вислів «світло-вода», «зелень-трава» і т. п.².

Подібне визначення якісних ознак через відношення (власне найдавнішим явищам і в інших мовах) наближалось за формою, як припускає Потебня, до зародків перших, архаїчних суджень. Якщо до того ж врахувати роль аналогії та порівняння (тобто висновків про схожість якісних ознак) в процесі логічного формоутворення, то зробиться очевидним, що пізнання якості було не тільки тією віссю, навколо якої оберталося становлення суджень, а й самим змістом перших архаїчних висловлювань.

Інакше кажучи, початкову фазу розвитку класичної форми суджень складали одиничні судження, в яких висловлювалась якісна властивість об'єкта або, користуючись формально-логічною класи-

¹ Див. Н. Х. Швачкин, Экспериментальное изучение ранних обобщений ребенка, ИАПН, в. 54, М., 1954, стор. 87—88.

² Див. Р. А. Будагов, Очерки по языкознанию, стор. 163.

фікацією, судження за якістю, які ще Енгельс назвав найпростішою формою суджень¹.

Наступним етапом розвитку суджень були, як і припускав Енгельс, судження, пов'язані з пізнанням людиною кількісних сторін дійсності.

Історія мови показує, що теоретичне усвідомлення кількісних відношень з'явилося у людини не відразу, а є продуктом тривалого розвитку. Про це свідчить, зокрема, факт пізньої появи в багатьох мовах такої категорії, як ступені порівняння. Навіть такі слова, як «добре» та «краще», що означають кількісні варіації однієї якості, розглядалися у стародавніх мовах як дві різні якості².

При слабкому розвитку теоретичного усвідомлення кількісних відношень, на ранніх ступенях розвитку мови не могли скластися і логічні форми суджень, що характеризуються об'ємними відношеннями суб'єкта та предиката, різними ступенями їх підпорядкування один одному.

Ось чому всі види суджень, які логіка класифікує як судження по кількості, з'являються на більш пізніх ступенях розвитку, коли людина починає теоретично усвідомлювати взаємовідношення окремих якісних властивостей.

Ще пізніше з'являються судження, змістом яких виступають причинно-наслідкові зв'язки, так звані умовні судження.

Історія мови показує, що навіть в індоєвропейській мові не існувало ще умовних речень, взагалі були відсутні складно-підрядні конструкції, які відображають, як відомо, причинно-наслідкові зв'язки.

«...Індоєвропейське речення,— пише Кнабе,— було паратакситичним»³, тобто не складнопідрядним (гіпотаксис), а сурядним. У всіх мовах індоєвропейської групи умовні судження розвиваються окремими шляхами, а це означає, що вони виникли після розпаду індоєвропейської мовної спільності. Розвиток гіпотаксису, а разом з ним умовного судження необхідно, таким чином, віднести до епохи розпаду індоєвропейської мови, тобто до періоду пізнього неоліту.

Але виникненням причинно-наслідкових конструкцій не закінчується еволюція логічних форм судження. Як показує онтогенез мислення, діти засвоюють спочатку лише найпростіші причинні зв'язки, а не складні або загальні причинні явища.

Так, замість того щоб знайти загальну причину того, що тіла, покладені у воду, підвищують її рівень, діти шукають часткові причини для кожного окремого випадку. Наприклад, камінь підіймає рівень рідини, через те що він важкий, дерево — через те що воно велике і т. п. Подібні висновки свідчать про те, як справедливо зауважує С. Л. Рубінштейн, що діти, оперуючи причинами, ще не ро-

¹ Див. Ф. Енгельс, Діалектика природи, стор. 164.

² Див. журн. «Вопросы языкознания», 1953, № 1, стор. 85—86.

³ Див. журн. «Вопросы языкознания», 1956, № 1, стор. 84.

зуміють закономірності. А це означає, що судження необхідності (аподиктичні) не з'являються разом з умовними (причинними), а становлять продукт дальшого розвитку мислення.

Як висновок з усього сказаного, необхідно констатувати, що еволюція суджень за характером відбиття дійсності, яку вони відображають, виявляє діалектичну закономірність розвитку мислення від пізнання категорії якості до усвідомлення кількості і від пізнання причини до пізнання закону, необхідності.

І, нарешті, розвиток форми суджень також демонструє діалектичну природу пізнання.

Дійсно, як показують дані історії мови та онтогенезу людини, на початкових етапах становлення теоретичного мислення функціонують лише прості судження.

В межах цієї форми вони цілком логічні та послідовні, але досить, наприклад, дитині вдатись до думки, що потребує складного судження, як вся логічна конструкція порушується і перетворюється на аграматичні «прилепи». Наприклад, якщо дитині треба висловити складне співвідношення фактів (повідомити про загублену іграшку) вона говорить: «єсьте (ще), сапатьяка (собачка), єсьте нету сапатьяка (собачки)»¹.

Або у іншому випадку, коли дитині необхідно вдатися до складного судження (типу «оскільки папір поганий, то його можна викинути»), її думка також обертається в межах алогічної (з формальної, а не фактичної точки зору) конструкції: «Гама, босить, пахая»².

Сліди такої відсутності складних суджень можна прослідити і на доступних для дослідження найдавніших ступенях розвитку мови. Наприклад, у архаїчній латинській мові зустрічаються фрази типу: «Він був серед вас консулом, цензором, еділом, сином Бородатого». З одного боку, тут є ряд слів — «консул», «цензор», «еділ», що мають предикативний характер, з другого, слово «син Бородатого», що випадає з загальної конструкції³. Це здається безглуздим.

Насправді ж наведені дані лише вказують на відсутність складних суджень на певних ступенях історичного розвитку мислення.

А це означає, що і в галузі логічного формоутворення діє діалектична закономірність розвитку від простого до складного.

Таким чином, судження проходять довгий шлях еволюції від примітивних висновків за аналогією і схожістю до розвинутих форм суджень причинності і необхідності і в цій своїй еволюції виявляють діалектичну закономірність розвитку від одиничного до особливого і загального, від простого до складного, від пізнання якості і кількості до пізнання закону, причинності і необхідності.

¹ Див. А. Р. Лурія, Ф. Я. Юдович, Речь и развитие психических процессов у ребенка, М., стор. 39.

² Див. Н. А. Меничиская, Дневник о развитии ребенка, стор. 58.

³ Див. Г. С. Кнабе, Еще раз о двух путях развития сложного предложения, Журн. «Вопросы языкознания», 1955, № 1, стор. 109.

Разом з розвитком теоретичного мислення та здатності до абстракції складається і логічна форма умовиводу.

Спочатку умовиводи, як і судження та поняття, зароджуються в конкретно-дійовій сфері людської практики. Це і визначає специфічну форму початкових умовиводів.

Факти онтогенезу свідчать про те, що вихідною формою розвитку умовиводів були конструкції, в яких процес виведення висновку визначався через посередництво мисленого перенесення за аналогією цілісних наочних ситуацій з відомих випадків на інші невідомі.

За даними досліджень багатьох психологів, умовивід у його сучасній формі виникає в мисленні дітей тільки в чотири роки, а до цього віку дитина умовиводить найчастіше шляхом аналогії. Так, проф. А. О. Смирнов наводить такий характерний для дитячого мислення умовивід: «Хлопчик 3-х років і 11 місяців, почувши фразу: «Дитина залишилася без волосся», — питає: «І вона стала лікарем?» На питання, чому він так думає, хлопчик відповідає: «Я бачив — лікар без волосся»¹.

В даному випадку одна наочна ситуація — відсутність волосся у лікаря — пов'язується за аналогією з образом, що його викликало зауваження: «Дитина залишилася без волосся». В результаті і з'являється висновок — «і вона стала лікарем».

Мислення дитини, як і первісної людини, внаслідок своєї конкретності оперує спочатку, як уже було показано вище, не абстрактно-загальними і частковими, а одиничними положеннями. Завдяки цьому ні індукція, ні дедукція не могли бути первісними формами умовиводу. Матеріали розумового розвитку дитини говорять за те, що такою генетично первісною формою умовиводу є *традукція* — висновок від одиничного до одиничного за посередництвом аналогії, схожості і різниці.

Правда, з розвитком здатності до абстракції мислення людини починає оперувати також і загальними посилками. Проте процес оволодіння абстрактними, загальними категоріями, як уже було показано, відбувається не відразу, а допускає певний проміжний ступінь. Цим проміжним ступенем, як показує розвиток мислення дитини, є період, коли *одиничний факт починає усвідомлюватись як загальний, а загальне виступає як збірне загальне*, як сукупність одиничностей.

Так, для дитини характерне вживання власних імен як імен загальних. Одна дитина, наприклад, називала «Волгою» будь-яку річку взагалі.

З другого боку, загальне у дітей часто виявляється в перерахуванні одиничностей і розуміється як множенність, тобто воно не наче розчиняється в одиничному.

Історичну достовірність подібної картини розвитку мислення підтверджує і історія мови. Так, у хетській мові збереглися як пе-

¹ «Психологія», Академія педагогічних наук, 1948, стор. 256.

режиток такі конструкції, сприйняття яких під час переходу від однієї частини складного речення до другої «коливається як між однією і множиною, так і між загальним родом і середнім»¹.

Візьмемо, наприклад, вислів: «[KA] RAŠ—zakan kuēš tēpačēš i [špart]er apātman human alrħah] ašpir — pit», що означає: «Війська, які (з яких) небагато зникли, і все це вони ж перебили».

Хід думки, як відзначає І. Фрідріх, тут такий: перший іменник «KARAS» буквально означає не «війська» (множина), а «табір» (однина), але оскільки за ним іде конструкція «kuēš tēpačēš ispartet» у множині («які небагато зникли»), то «KARAS» виступає уже не в однині із значенням «табір», а в множині із значенням «війська», але даліше узгодження «apāt hūman» («це все») вимагає вже слова «KARAS» у формі іменника середнього роду однини із значенням «табір». Інакше кажучи, якщо в першій частині речення слово «KARAS», що є за буквального значенням іменником в однині («табір»), виступає у множині (із значенням «війська»), то далі воно знову набуває первісного значення, тобто стоїть в однині.

Отже, свідомість немовби безперервно коливається від одиничності до множинності і від множинності до одиничності в межах одного й того ж виразу.

Таке застосування одиничного як загального і загального як одиничного обумовляє те, що традукція (як висновок від одиничного до одиничного) на давніх ступенях еволюції мислення в залежності від конкретної ситуації могла перетворюватись то в індукцію, то в дедукцію.

До аналогічного ж висновку про індуктивно-дедуктивний характер умовиводів в процесі онтогенезу приходять А. В. Запорожець і Луков².

Умовивід, таким чином, в процесі розвитку мислення немовби «поляризується на індукцію і дедукцію»³, причому кожна з цих форм проходить свою специфічну еволюцію.

Так, індукція, виникаючи в процесі пізнання із традукції, приймає дві взаємозв'язані форми: форму повної і неповної індукції, які і далі з розвитком суспільно-історичної практики і форм дедукції доповнюються так званими індуктивними методами.

Щодо дедукції, то вона проходить більш складну еволюцію, яка містить у собі ряд перехідних форм.

Приклад однієї з таких форм наводить Н. А. Менчинська. Коли дитині сказали, що їй не можна їсти копченої риби, вона заявила: «Я узе босей, я высе тебя, высе папы, высе бабуськи, высе Воли, высе Вали, я босей, я мозю босюю либу... сюку есть»⁴.

Тут умовивід дитини проходить за своєрідною силлогістичною фор-

¹ И. Фридрих, Краткая грамматика хеттского языка, М., 1952, стор. 125.

² Див. А. В. Запорожець і Луков, Про розвиток та міркування у дитини молодшого віку, Наукові записки Харківського Державного педагогічного ін-ту, т. VI, 1941.

³ Ф. Енгельс, Діалектика природи, стор. 166.

⁴ Н. А. Менчинская, Дневник о развитии ребенка, стор. 95.

мою з чотирма послілками; спочатку як припущення дається загальна послілка («Я узе босей»), потім вона доводиться («Я высе тебе, высе папы, высе бабуськи, высе Воли, высе Вали») індуктивним перерахуванням (друга послілка) і тільки після цього знову виступає як переконлива підстава висновку (третя послілка). Сам висновок, таким чином, складає лише четвертий ступінь умовиводу. І це не казус, не парадокс, не дитяча дивність, а закономірна фаза становлення умовиводу.

Навіть в деяких видах дедуктивних висновків, що фігурували в історії філософії, ми стикаємось з явищами, близькими до наведеного прикладу. Так, у силлогізмі Готама, глави староіндійської філософської школи Ньяйя, є сліди подібної багаточленної форми і аналогічного ходу думки, коли перша послілка спочатку твердиться, а потім раціонально доводиться. Класичний приклад цього силлогізму такий:

- 1-а послілка — «На горі вогонь,
- 2-а « — бо там дим,
- 3-я « — де дим, там і вогонь, як у кухні
- 4-а « — так стоїть справа і з горою».

Висновок: «Отже, на горі — вогонь»¹.

Висновок тут не менш дедуктивний, ніж за першою аристотелівською фігурою, але форма, яка виконує функцію цієї фігури, інша. Вона і несе на собі сліди конструкції більш ранньої, ніж тричленний аристотелівський силлогізм.

Дійсно, форма силлогізму Готама така, що в ній сприйняття ще включене в умовивід і сам висновок робиться шляхом переносу ознак однієї конкретної ситуації («як у кухні») на іншу («справа з горою»). Причому в ній послілки перша («на горі вогонь») і друга («бо там дим») визначають висновок, який підтверджує першу послілку. Цікаво, що тут третє положення висновку («де дим, там і вогонь, як у кухні»), хоча і не є загальним судженням, але вже виконує функцію загальної послілки.

Отже, поява дедукції історично зв'язана з розвитком умовиводів за аналогією і з перехідною формою багаточленної конструкції висновку.

Дальша еволюція дедуктивної форми була зв'язана з процесом узагальнення кількох посилок багаточленного умовиводу в одну загальну послілку. Закріплюючись практикою пізнання, це узагальнення робилось достовірною підставою висновку, очевидного і без повторного обґрунтування в межах умовиводу. Тим самим процес умовиводу звільнився від доказу вихідного положення, а спрямовувався тільки на виведення з нього нових знань. Кількість посилок завдяки цьому процесу узагальнення скорочується до двох,— так звані велика і мала послілки,— а висновок виступає як третій член.

¹ Див. «Большая Советская энциклопедия», вид. 1-е, ст. «Индусская философия», т. 23.

Так з традуктивних висновків за аналогією розвивається сучасна форма тричленного силогізму.

Проте і на цьому не зупиняється процес розвитку умовиводу. Тричленна форма силогізму також еволюціонує. Еволюція ця полягає в тому, що загальні посилки завдяки повторенню набувають аксіоматичного характеру і не являють уже, внаслідок своєї самоочевидності, необхідної ланки умовиводу.

У зв'язку з цим силогізм може існувати і в двочленній формі. Наприклад, замість того щоб у кожному випадку твердити істину, що зробилась вже банальною: «Всі люди є смертними, Кай — людина, Кай є смертним», в практиці мислення ми можемо скористуватися, не порушуючи правильності висновку, двочленною формою умовиводу: «Оскільки Кай — людина, то він, отже, є смертним».

Наводити в кожному конкретному випадку загальну посилку, що є вже вічною істиною, — «Всі люди є смертними» — також не потрібно (це було показано ще М. Карінським) як і включати до умовиводу аксіому силогізма у функції посилки. Немає необхідності, наприклад, будувати силогізм таким способом:

1. Ознака ознаки є ознакою предмету, що володіє останньою ознакою.

2. Смертність є ознакою поняття «людина», що служить, в свою чергу, ознакою Кая.

Отже, до Кая повинно бути віднесене поняття смертності як ознака.

В такому побудуванні нема необхідності, крім випадків спеціального логічного аналізу, оскільки в практиці перша посилка закріпилась як аксіома. Так само не завжди є потреба користуватися тричленным силогізмом, оскільки його загальна посилка може набути самоочевидного характеру.

Так з розвитком практики тричленна форма силогізма породжує двочленну. У цьому зв'язку в мисленні з'являється і набуває все більшого поширення форма ентими.

Але з еволюцією тричленного силогізма в двочленний зв'язана поява не тільки цієї форми силогізма. Виключення однієї з посилок умовиводу веде до об'єднання кількох скорочених силогізмів в складну структуру. Так з'являються соріти. Але об'єднуватись можуть і ентими; у цьому випадку виникають епіхейреми.

Таким чином, в зв'язку з розвитком практики пізнання тричленна форма силогізма починає еволюціонувати в бік двочленної, завдяки чому виникають скорочені і складні силогізми. Ці форми і є найпізнішим продуктом розвитку умовиводу.

Ось чому визначення часу появи скорочених і складних силогізмів, зокрема ентимем, може служити показником хронологічного періоду, в який завершилась еволюція сучасних типів умовиводів.

Торкаючись цього питання, не можна не звернути уваги на те, що в індоєвропейській мові були відсутні складнопідрядні речення, які виступають єдиним мовним засобом виразу ентимем. А це означає, що ні в мезоліті, ні в першій половині неоліту, тобто до

розпаду індоєвропейської єдності, не було передумов для виникнення ентимем. Якщо судити з часу виникнення хетської мови, в якій вже з'являються каузальні речення з сполучниками «тому що», та з інших фактів, розвиток ентимем завершується десь у кінці четвертого — на початку третього тисячоліття до н. е. Звідси напрошується висновок, що епоха появи перших великих цивілізацій стародавності може, очевидно, розглядатися і як період завершення еволюції сучасних форм умовиводів.

Про таке датування свідчить і розвиток матеріальної культури. Маркс, показуючи суспільно-виробничу основу людської свідомості, вказував в «Капіталі», що умовою, яка сприяє розвитку абстрактних понять, є наявність у безпосередній життєвій практиці відповідних їм явищ.

Так, на думку Маркса, уявленню про загальну рівність відповідав розвиток загальних товарних відносин рівності, культові абстрактного бога відповідав розвиток загальної абстрактної вартості¹.

Класики марксизму відзначали, що взагалі у свідомості людини не може бути ніяких утворень, формуванню яких не передував би розвиток певних об'єктивних відносин. Виходячи з цього, слід відзначити, що і умовиводи не можуть скластися, поки в суспільно-історичній практиці не розвинуться об'єктивні передумови вживання абстракцій. Такі передумови створює вже товарне виробництво з властивим йому зведенням всіх форм конкретної праці до праці абстрактної.

Говорячи про розвиток форми товарного обміну, Маркс вказує, що «абстрактно-логічно $T—Г—T$ може бути зведене до форми силогізма $Ос—З—Од$, де особливість становить перший крайній член, загальність — зв'язуючий середній член і одиничність — останній крайній член»². А це означає, що процес розвитку матеріальної та духовної культури, пов'язаний з товарним виробництвом, може служити історичною віхою становлення умовиводів. Якщо зважати на датування розвитку товарно-грошових відносин, зокрема, появи металічних грошей як загального еквівалента вартості, можна припустити, що сучасна форма силогізма складається перед початком третього тисячоліття до н. е.³

Ця дата завершення еволюції умовиводів, виведена з даних історії матеріальної культури, збігається з датою, що виведена незалежно від цього з даних історії мови.

Більше того, десь у третьому тисячолітті до н. е. зустрічається навіть перша згадка слова, близького до терміну «умовивід». Так, в Єгипті в одному з документів епохи Стародавнього Царства зустрічається такий запис: «Очі дивляться, вуха чують, ніс нюхає по-

¹ Див. К. Маркс, Капітал, т. I, 1952, стор. 66, 84.

² К. Маркс, До критики політичної економії, К., 1954, стор. 79—80.

³ Незважаючи на всю приблизність висновків щодо часу появи тих чи інших логічних форм, автор сподівається, що запропоноване ним датування зможе послужити робочою гіпотезою для дослідження зв'язку процесу логічного формування з розвитком суспільно-історичної практики.

вітря, доводять вони до відомості серця; воно дає вийти будь-якому умовиводі (?); язик повторює, загадане серцем; так твориться всяка робота, всяка майстерність, творчість рук, хождіння ніг, рух кожного члена, згідно цьому наказу, вигаданому серцем, вийшовшому із язика»¹.

Якщо врахувати, що відповідно до єгипетської символіки слово «серце» означає «розум», то перед нами не тільки перша згадка про умовивід, а й перше в історії філософії викладення теорії пізнання. Отже, дані історії мови, історії матеріальної культури і дані літературних пам'яток збігаються, коли вказують хронологічний період оформлення умовиводів, що відносяться до епохи появи перших великих цивілізацій стародавності.

Звичайно, хронологізація еволюції форм, наведена вище, має умовний характер, бо відноситься до районів земної кулі з швидким розвитком цивілізації (Єгипет, Межиріччя, Європа, Китай, Індія, Кавказ та ін.).

Але факт затримки культурного розвитку в інших районах, наприклад, Крайньої Півночі, Австралії, Південно-Океанічних островів зовсім не означає, що народи, які населяють їх, користувались іншою логікою, ніж «цивілізовані» європейці.

Успіхи культури взагалі не є вирішальним фактором у становленні здатності до логічного мислення, вони лише показник ступеню розвитку цієї здатності, бо об'єктивні зв'язки, які відбиваються у логічних формах, проявляються навіть у практиці «хатнього вжитку» (Енгельс)².

Тому, якщо деякі народи географічних околиць у своєму розвитку і не пішли далі (до XIX т.) зрілого первісного суспільства, то тривалий історичний досвід, яким вони володіли, компенсував всі ті стимулюючі логічне формоутворення фактори, які були зв'язані з успіхами цивілізації.

Отже, період кінця IV і початку III тисячоліття до н. е. (епоха оформлення умовиводів) вже являє собою той історичний ступінь еволюції мислення, коли остаточно завершується процес становлення сучасних логічних форм і продовжується непомітний для нас процес дальшого історичного розвитку мислення, який, очевидно, буде предметом дослідження логіків майбутнього.

Висновки

1) Логічні форми являють собою не апіорний продукт містичного одкровення, як твердять ідеалісти, а результат тривалого історичного досвіду, результат розвитку пізнання, матеріальної і духовної культури.

¹ «Всеобщая история», т. 1, М., 1955, стор. 181.

² Приклади такого роду були вже наведені Леніним, що показав, як в найелементарніших висловлюваннях типу «Іван — людина», «Жучка — собака» відбиваються основні логічні відношення, зв'язок одиничного та загального. Див. В. И. Ленин, Философские тетради, стор. 329.

2) Форми мислення історично виникають у сфері безпосередньої ситуації трудової дії і розвиваються відповідно до становлення теоретичного мислення, на базі суспільно-історичної практики.

3) Еволюція логічних форм відображає історію пізнання і діалектичні закономірності, які виступають в ній (становлення категорії якості, кількості, відношення, причини, закономірності; рух пізнання від одиничного до особливого і загального; розвиток від простого до складного).

Розгляд еволюції логічних форм дає конкретно-історичне обґрунтування лєнінського принципу єдності логіки, діалектики та теорії пізнання.

М. Н. БОЛТАЄВ

ФОРМАЛЬНО-ЛОГІЧНІ ЗАКОНИ МИСЛЕННЯ В СВІТЛІ ТЕОРІЇ ВІДОБРАЖЕННЯ ДІАЛЕКТИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ

В радянській філософській літературі за останні роки почалось глибоке дослідження діалектичної логіки, але гірше справа стоїть з розробкою деяких питань формальної логіки. Сказане в першу чергу стосується формально-логічних законів мислення. Тимчасом розуміння суті законів має велике значення для пізнання об'єктивної дійсності, оскільки ясне, послідовне, обгрунтоване мислення можливе лише при додержанні вимог законів логіки.

У виданих за останні роки учбових посібниках і деяких статтях з питань логіки недостатньо висвітлені такі важливі для розкриття суті формально-логічних законів проблеми, як значення практичної діяльності людини у формуванні цих законів, вивчення відмінностей між законами формальної та діалектичної логіки. Якщо серед радянських логіків немає розбіжності в питанні про об'єктивний характер формально-логічних законів, то питання про сферу дії і застосування цих законів в процесі пізнання залишається спірним.. Крім того, недостатньо висвітлена відмінність об'єктивно діючого закону від вимоги, що впливає з нього.

В даній статті робиться спроба розкрити зміст законів формальної логіки та їх роль в процесі логічного міркування і пізнання. Розв'язання цих питань на основі теорії пізнання діалектичного матеріалізму передбачає боротьбу проти хибних поглядів на закони логіки. Тому поряд з позитивним розв'язанням поставлених проблем в даній статті піддаються критиці деякі типові для багатьох логіків неправильні погляди на характер і суть законів мислення, а також апріористичні, нормативістські і формалістичні теорії в логіці.

Історія логіки, починаючи від Арістотеля, є історією боротьби матеріалістичних та ідеалістичних поглядів на виникнення і розвиток законів і форм логічного мислення. Проте справжня суть логічних законів і форм не могла бути розкрита до появи марксизму, бо представники старої філософії підходили до них з ідеалістичних по-

зпції або, в кращому разі, з позиції метафізичного матеріалізму.

Марксистсько-ленінське розуміння природи мислення і його законів визначається єдино правильним положенням діалектичного матеріалізму, згідно з яким предмети і явища, що нас оточують, існують об'єктивно, незалежно від нашої свідомості і відображаються нею через діяння цих матеріальних предметів і явищ на органи чуттів. За матеріалістичною теорією пізнання, форми чуттєвого пізнання — відчуття, сприйняття, уявлення — служать основою для більш глибокого пізнання — логічного.

Перехід від чуттєвого пізнання до логічного мислення становить перелом, стрибок в процесі пізнання. Цей стрибок означає перехід до якісно нового способу пізнання об'єктивної дійсності, перехід від безпосереднього до опосередкованого, від пізнання окремого до пізнання загального. Мислення є опосередковане і узагальнене відображення дійсності. В процесі абстрактного мислення, користуючись логічними прийомами, узагальнюючи, аналізуючи і синтезуючи дані живого споглядання, людина створює поняття, висловлює судження і далі, певним чином зв'язуючи свої судження, робить висновки про відношення і зв'язки предметів і явищ об'єктивної дійсності.

Для того щоб мислення правильно відображало в поняттях, судженнях і умовиводах зв'язки, відношення і закономірності навколишнього світу, в мисленні не повинно бути ніякої плутанини, суперечностей, довільності, воно повинно бути ясним, послідовним, обгрунтованим, інакше кажучи, наше мислення повинно підпорядковуватись основним логічним законам: законам тотожності, суперечності, виключеного третього і достатньої підстави. Без додержання вимог цих логічних законів мислення не може бути правильним, не може досягти істини в процесі пізнання об'єктивного світу.

Матеріалістичне розуміння законів мислення виходить з того положення, що об'єктивно, незалежно від свідомості людей існують речі і явища матеріального світу, а також зв'язки і відношення між речами, закономірності дійсності. Властивості, відношення і зв'язки предметів і явищ навколишнього світу своєрідно відбиваються в законах мислення. «...Закопи мислення, — пише В. І. Ленін, — мають не тільки суб'єктивне значення, тобто закони мислення відображають форми дійсного існування предметів, є цілком схожі, а не різняться, з цими формами...»¹.

Кожний логічний закон мислення відображає певну сторону, певну властивість речей і явищ об'єктивного світу. Так, закон тотожності означає рівнозначність понять в процесі мислення. Рівнозначність понять не є тотожністю предметів самим собі. Закон тотожності — закон мислення, а не закон речей і явищ матеріального світу. Але цей закон відбиває закономірності навколишнього світу в тому відношенні, що тотожність, відносна сталість в процесі внутрішнього розвитку, до переходу в нову якість, є вла-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 331—332.

стивістю, притаманною всім речам і явищам об'єктивного світу, які взаємозв'язані і взаємозумовлені, рухаються, змінюються, розвиваються, перебувають в різних відношеннях одне до одного і в той же час лишаються відносно сталими. Так, наприклад, капіталізм з часу виникнення пройшов ряд етапів у своєму розвитку (період мануфактурного виробництва, промисловий капіталізм, імперіалізм). Незважаючи на це, капіталізм має такі істотні і спільні для всіх стадій розвитку ознаки, як право власності класу капіталістів і великих землевласників на основні засоби виробництва, експлуатація робітничого класу, позбавленого засобів виробництва і змушеного через це продавати свою робочу силу, суперечність між суспільним характером виробництва і приватною формою привласнення, безпланове виробництво товарів для одержання капіталістами найбільшого прибутку і зв'язана з цим анархія виробництва. Закон тотожності вимагає, щоб, мислячи про капіталізм, ми не підміняли поняття капіталізму іншим поняттям, бо всяке інше поняття матиме інший зміст.

Не розуміючи змісту закону тотожності і взагалі суті законів мислення, представники старої, формальної логіки, по-метафізичному інтерпретуючи закони мислення, надавали їм абсолютного значення. Вимога закону тотожності для них полягала в тому, щоб кожний предмет і кожне поняття вважати абсолютно тотожним самому собі, незмінним. Ф. Енгельс, піддаючи різкій критиці метафізичну інтерпретацію закону тотожності, вказував, що «принцип тотожності в старо-метафізичному розумінні є основний принцип старого світогляду: $a = a$. Кожна річ рівна самій собі. Усе вважалося сталим — сонячна система, зорі, організми. Природознавство спростувало цей принцип в кожному окремому випадку, крок за кроком; але в галузі теорії він усе ще продовжує існувати, і прихильники старого все ще протиставляють його новому: «річ не може бути одночасно сама собою і іншою». І проте природознавство останнім часом довело в подробицях... той факт, що істинна, конкретна тотожність містить у собі відмінність, зміну»¹.

Діалектичний матеріалізм відкидає абстрактну тотожність предметів, її абсолютизування. В процесі розвитку предмет, змінюючись до переходу в нову якість, зберігає свою конкретну тотожність, яка відображає відносну сталість предмета, що відбивається в наших суб'єктивних образах об'єктивних предметів — в поняттях.

Отже, закон тотожності є специфічним законом мислення, що відображає певні сторони реального світу — конкретну тотожність предметів об'єктивній дійсності.

Так само стоїть справа і з законом суперечності. Цей закон вперше був сформульований основоположником логіки — Арістотелем, який дав закону таке формально-логічне трактування: «...Все необхідно або стверджувати, або заперечувати...»². Але Арістотель розкриває разом з тим і об'єктивну основу, об'єктивний зміст закону суперечності, вбачаючи цю основу у відсутності в дійсності

¹ Ф. Енгельс, Діалектика природи, К., 1953, стор. 157.

² Арістотель, Метафізика, М.—Л., 1934, стор. 76—77.

абсурдних¹ суперечностей. Так, він пише, що «неможливо, щоб те ж саме разом було і не було властивим тому ж самому і в тому ж самому розумінні»².

Деякі логіки твердять, що Арістотель відкидав суперечності дійсності. Це твердження абсолютно неправильне. Арістотель не відкидав суперечностей, що існують в дійсності, боротьби протилежностей, яка є основою розвитку предметів і явищ матеріального світу, а лише, борючись проти софістів, вказував на відсутність абсурдних суперечностей в дійсності і розглядав це як об'єктивну основу логічного закону суперечності. Правда, ми часто зустрічаємо у Арістотеля змішвання об'єктивної основи закону суперечності з самим законом. Щодо цього В. І. Ленін зауважив: «У Арістотеля *скрізь* об'єктивна логіка *змішується* з суб'єктивною і так притому, що *скрізь видно* об'єктивну»³.

Отже, закон суперечності відображає відсутність в матеріальному світі абсурдних суперечностей. Якби дійсно одному й тому ж предметові в той самий час і в тому самому відношенні була властива і не властива яка-небудь певна ознака, то ми взагалі не змогли б говорити про існування будь-чого: тоді все одночасно існувало б і не існувало.

Закон суперечності не відкидає існування суперечності, єдності і боротьби протилежностей як основи розвитку предметів і явищ матеріального світу. Він забороняє суперечність в самому міркуванні, а не суперечність, яка притаманна явищам життя. Закон суперечності відображає певні властивості, певну сторону предметів і явищ матеріального світу.

Відображення певних сторін об'єктивної дійсності властиве і законові достатньої підстави. Закон достатньої підстави твердить, що кожне істинне судження, кожна істинна думка мають свою достатню підставу, з якої вони впливають як наслідки; цей закон відображає необхідні зв'язки предметів і явищ дійсності. Необхідні зв'язки, що мають місце в об'єктивному світі, різноманітні і можуть виявлятися і в формі причинної залежності, і в формі співіснування двох предметів і явищ. Наведемо приклад.

Якщо трикутник має рівні сторони, то це положення служить логічною підставою для твердження (або висновку) про рівність кутів. Але з таким же правом можна говорити про рівність сторін трикутника, виходячи з рівності його кутів як з підстави.

Однак рівність сторін трикутника не є причиною рівності його кутів, так само і навпаки. Отже, тут немає причинного відношення, причинного зв'язку, але є необхідний зв'язок в формі співіснування. В такому випадку, коли закон достатньої підстави відображає необхідний зв'язок співіснуючих предметів і явищ, знання про кожний з реально співіснуючих предметів або явищ може виступати і як логічна підстава і як логічний наслідок. Закон достатньої під-

¹ Під абсурдними суперечностями мається на увазі одночасна наявність і відсутність певної ознаки у предмета в тому самому відношенні.

² Арістотель, *Метафізика*, М.—Л., 1934, стор. 63.

³ В. І. Ленін, *Філософские тетради*, М., 1947, стор. 304.

стави відображає також причинний зв'язок предметів і явищ об'єктивного світу.

За законом достатньої підстави, кожна логічна підстава має свій наслідок і кожний наслідок має свою підставу. В цьому відношенні закон достатньої підстави аналогічний закону причинного зв'язку предметів і явищ об'єктивної дійсності, за яким кожна причина в реальному світі має свою дію і кожна дія має свою причину. Немоżliва думка, судження як наслідок без підстави, а також неможливе явище як дія без причини.

Це відношення між підставою і наслідком, з одного боку, та причиною і дією, з другого, зводиться до того, що в деяких випадках логічна підстава відображає реальну причину, а логічний наслідок — реальну дію.

Відповідність або невідповідність логічної підстави реальній причині і логічного наслідку реальній дії пояснюється тим, що причина завжди необхідно зв'язана з дією, а дія необхідно зв'язана з якою-небудь однією причиною лише в деяких випадках.

Оскільки в об'єктивній дійсності причина необхідно зв'язана з наявною дією, остільки в процесі мислення логічній підставі може відповідати реальна причина, а логічному наслідкові — реальна дія.

Для прикладу візьмемо таке міркування: «Прискорення, що надається тілу якою-небудь силою, прямо пропорційнальнє величині цієї сили. В даному випадку величина прикладеної сили зростає, отже, в даному випадку прискорення зросло».

В реальній дійсності збільшення прикладеної сили є причиною, а зростання прискорення — її дією. Оскільки вказана причина завжди необхідно зв'язана з дією, остільки в нашому міркуванні логічній підставі відповідає реальна причина, а логічному наслідкові — реальна дія.

Коли ж в об'єктивній дійсності дія необхідно зв'язана з якою-небудь певною причиною, в процесі міркування логічній підставі може відповідати реальна дія, а логічному наслідкові — реальна причина.

Припустимо, що ми міркуємо так: «Питома вага даного тіла менше питомої ваги даної рідини, тому що дане тіло, занурене в посудину з рідиною, впливає на поверхню». В об'єктивній реальності той факт, що питома вага даного тіла менша питомої ваги даної рідини, є причиною, а те, що дане тіло, занурене в посудину з рідиною, впливає на поверхню, є її дією і, оскільки дана дія необхідно зв'язана з наведеною причиною, логічній підставі відповідає реальна дія, логічному ж наслідку — реальна причина.

Отже, закон достатньої підстави відображає об'єктивну дійсність, точніше — спирається на необхідні зв'язки предметів і явищ матеріального світу.

Якщо закони мислення мають об'єктивний зміст, об'єктивний характер, тобто незалежні від волі людей, то виникає питання, як же пояснити в такому разі існування логічних помилок? Щоб факт помилок узгодити з об'єктивністю логічних законів, необхідно розрізнати, як уже відзначалось, об'єктивний зміст законів мислення

і вимоги, що з них випливають. Неправильне формально-логічне міркування зв'язане з порушенням вимог об'єктивних законів мислення, а не самих законів.

Наприклад, якщо об'єктивний зміст закону тотожності полягає в тому, що різні поняття не тотожні, то ми на підставі змісту цього закону можемо вказати вимогу, яка з нього випливає: не можна вважати істинними два суперечливі судження в той самий час і в тому самому відношенні, не можна, стверджуючи щось про щось, в той самий час в тому самому відношенні заперечувати наше твердження. Якщо ми, наприклад, скажемо, що цей предмет чорний і не чорний, то ми порушимо вимогу закону суперечності. Проте від цього два суперечливі судження — «даний предмет чорний» і «даний предмет не чорний» — не стануть обидва істинними в дійсності, тобто сам закон суперечності не порушується, продовжує діяти.

Отже, закони мислення є об'єктивними законами, зміст яких відображає об'єктивні властивості, відносини і зв'язки предметів і явищ матеріального світу і обумовлені багатовіковою практикою людини.

Для всебічного з'ясування суті законів мислення небезкорисно зупинитись на поглядах деяких логіків кінця XIX—XX ст., які, розглядаючи природу логічних законів з ідеалістичної точки зору, твердять, нібито закони логіки не залежать від законів буття, від законів речей і явищ навколишнього світу, а мають ідеальний характер.

Яскравим виразником подібного розуміння природи законів мислення є Кант. Формальна логіка, на думку Канта, займається чисто формальними, апріорними законами мислення, які не є відображеннями певних відносин і зв'язків об'єктивного світу. З точки зору Канта, логічні закони — не що інше, як позаемпіричні, апріорні норми людського розуму. Логіка для Канта є наука «не про те, як розум мислить, а про об'єктивне застосування, тобто про застосування за принципами *a priori* про те, як він повинен мислити»¹. Іншими словами, з точки зору кантіанців, логіка є наука про нормативні, а не об'єктивно-природні закони мислення, що відображають закономірності самої дійсності.

Послідовники Канта, повторюючи його суб'єктивно-ідеалістичні думки, твердять, що закони існують не в природі, і не мислення відображає ці закони в процесі пізнання, а природа підпорядковується законам нашого мислення.

Англійський буржуазний філософ-кантіанець Гамільтон так пише про закони мислення: «Коли ми говоримо про закони і їх абсолютну необхідність у відношенні до мислення, ви не повинні думати, що ці закони і ця необхідність ті ж самі в світі духовному, що і в світі матеріальному. Для вільних мислячих істот закон є ідеальна необхідність, дана в формі настанови, яку ми повинні виконувати, але яку ми можемо і порушити довільно»².

¹ Кант, Логіка, Петроград, 1915, стор. 6—7.

² Цит. по книзі: В. Снегирев, Логіка, Х., 1901, стор. 226.

На думку вищезгаданих логіків, як і інших логіків-нормативістів, нормам мислення не відповідає ніякий об'єктивний зміст законів мислення, внаслідок чого стверджується можливість порушення нормативних законів. Це цілком неправильне, ненаукове розуміння законів мислення. Насправді, нормам, або, як було сказано вище, вимогам, що ставляться до мислення, відповідає об'єктивний зміст законів мислення, який не можна порушувати.

Суб'єктивно-ідеалістичну точку зору на природу законів логічного мислення розвивали також представники так званого психологічного напрямку в логіці (Зігварт, Ліппс та ін.). Згідно з цією точкою зору, закони мислення є продукти людської психічної діяльності, вони відображають тільки природу цієї діяльності, природу самої людини, а не певні властивості і зв'язки об'єктивної дійсності. Послідовник Канта, суб'єктивний ідеаліст Зігварт приєднується до тих, які визначали логіку як вчення про норми людського мислення або пізнання, незалежні від об'єктивного світу. «...Ми, — підкреслює він, — також вважаємо, що цей нормативний характер є в ній (тобто в логіці. — Б. М.) істотним»¹. Розвиваючи суб'єктивно-ідеалістичний погляд на логіку і логічні закони мислення, Ліппс так характеризує логіку: «Логіка є дисципліна психологічна, бо знання буває лише в душі і мислення, що завершується знанням, є процес психічний»².

Ця суб'єктивно-ідеалістична точка зору заперечує відповідність законів мислення законам буття. Закони логічного мислення розуміються Ліппсом чисто суб'єктивно, відірвано від законів природи. Він виступає проти відомого матеріалістичного положення про те, що пізнання не відгороджує людину від природи, а, навпаки, поєднує їх. Не можна зрозуміти істинну природу людського пізнання, мислення, заперечуючи необхідний зв'язок законів мислення з законами буття, не підкреслюючи первинності законів об'єктивного матеріального світу і вторинності законів мислення.

Представники різних логічних течій сучасної реакційної буржуазії в розв'язанні питання про суть, характер формально-логічних законів відроджують реакційні ідеалістичні теорії минулого. Ці логіки розглядають питання логіки і, зокрема, питання про закони мислення під кутом зору так званої теорії алогізму. Представники прагматизму — Джемс, Шіллер, Дьюї — всіма засобами намагаються дискредитувати предмет формальної логіки, форми і закони правильного мислення. Згідно з теорією Шіллера, рішуче відмовлення від форм і законів мислення і взагалі від формальної логіки є «революційним завоюванням людського мислення»³. Намагаючись обґрунтувати свою точку зору, Шіллер твердить, що логіка — нормативна дисципліна. Цим самим він заперечує об'єктивний характер законів мислення. Необ'єктивність логічних законів підтверджується, на думку Шіллера, тим, що вони часто порушуються, — наприклад, закон тотожності, згідно з яким те саме

¹ Х. З і г в а р т, Логіка, т. I, СПб., 1908, стор. 18.

² Т. Л и п п с, Основы логики, СПб., 1902, стор. 1—2.

³ Див. И. Л и н г а р т, Американский прагматизм, М., 1954, стор. 87.

слово повинно бути визнане за тотожне в різних контекстах, тоді як в дійсності, мовляв, постійно змінюється його значення. Тут Шіллер перекручує логічний смисл закону тотожності, який вимагає, щоб те саме поняття, а не слово, залишалось тотожним в процесі певного міркування: Для прагматиста Шіллера цей закон, як і інші закони логіки, лише методологічний постулат, або, вірніше, фікція, яка не відображає зв'язків і відносин об'єктивної дійсності. Ці закони, на думку прагматистів, застосовуються заради зручності, тому, якщо це вигідно, можна їм не підкорятися. Дальтон, наприклад, якщо йому вигідно, може вважати зелений папір сірим, і це повністю виправдується теорією прагматизму.

Всі ці вигадки прагматистів повністю спростовуються теорією пізнання діалектичного матеріалізму, згідно з якою закони мислення є відображенням певних сторін об'єктивного світу в процесі практичної діяльності людини. Закони логіки, що сформувавшись в процесі практики, мають об'єктивний характер і не можуть бути порушені. Порушуються в процесі неправильного міркування вимоги, що випливають з логічних законів. Змішування логічних законів і вимог, що випливають з них, приводить прагматистів до заперечення об'єктивного характеру законів логіки, до суб'єктивного ідеалізму.

Нічим істотно не відрізняються погляди на закони мислення представників іншого, семантичного напрямку сучасної реакційної філософської школи. Представники семантичного ідеалізму Карнап, Хайякава та ін. проголошують науку логіку зводом правил, довільно вибраних людьми. Так, заперечуючи об'єктивний зміст законів логіки, Карнап твердить, що закони мислення цілком довільні і умовні і не відображають зв'язків і відносин об'єктивного світу. Завдання філософії і, зокрема, логіки Карнап зводить до аналізу мови за допомогою «логічних суджень», які мають відношення тільки до слів-символів, але не до самих предметів.

Для аналізу мови за допомогою «логічних суджень» необхідний логічний принцип, який Карнап називає «принципом терпимості». Пояснюючи зміст цього принципу, Карнап пише: «Ми користуємось повною свободою щодо форм мови; правила побудови речень і правила їх трансформації (останнє звичайно позначається як «постулати» і «правила виведення умовиводів») можна вибрати зовсім довільно»¹.

Редактор семантичного журналу Хайякава, заперечуючи об'єктивний зміст законів, називаючи їх «пустими абстракціями», твердить, що якісно визначених речей не існує, тому і значення термінів, тверджень безперервно змінюється. Отже, ми не маємо права вважати тотожними поняття, як того вимагає закон тотожності. На думку Хайякава, судження, висловлене про даний предмет в понеділок, не може бути істинним у вівторок. Це означає, що закон тотожності, закон суперечності, як і інші закони логіки, не мають об'єктивного змісту і за допомогою цих законів не можна визна-

¹ Див. М. Корнфорт, Наука против идеализма, М., 1948, стор. 222.

чити істинність або хибність того чи іншого положення. Істинність суджень, на думку семантиків, визначається суб'єктивним досвідом. Заперечуючи відображення законами логіки певних відносин і властивостей предметів матеріального світу, не визнаючи об'єктивного характеру цих законів, семантики тим самим проповідують алогізм. Такі теорії алогізму проповідуються також представниками інтуїтизму (А. Бергсон та ін.) і представниками екзистенціалізму.

Всі ці логіки сходяться в одному — в запереченні об'єктивного змісту формально-логічних законів. Для них логічні закони — чисто ідеальні норми, що не можуть відображати закономірності матеріального світу. Зміст всіх цих реакційних логічних теорій пройнятий алогізмом, ірраціоналізмом, містикою¹.

Таким чином, характер законів мислення можна правильно з'ясувати тільки з позицій марксистсько-ленінської філософії. Матеріалістичне вчення про об'єктивний характер законів науки обґрунтовує об'єктивність законів мислення, які вивчає формальна логіка.

* *
*

Марксизм визнає вирішальне значення суспільної практики людини для формування законів логічного мислення як своєрідного відображення властивостей, відношення і необхідних зв'язків предметів і явищ матеріального світу.

Людина відрізняється від тварин тим, що вона створює знаряддя праці; діючи на природу, вона застосовує ці знаряддя в процесі виробництва.

Люди, для того щоб жити, повинні їсти, пити, мати житло і одяг, а для того щоб одержати предмети, які б задовольняли їх потреби, повинні діяти на природу, перетворювати матеріали природи, повинні виробляти матеріальні блага. Праця є головною умовою існування людей. Без праці був би неможливий обмін речовин між людиною і природою, інакше кажучи, неможливим було б існування людини і людського суспільства.

Виробництво матеріальних благ, засобів існування здійснюється колективно, воно завжди має суспільний характер. Суспільно-історичний процес виробництва є основною формою практики. Пізнання людиною навколишнього світу відбувається насамперед в процесі виробничо-практичної діяльності. Виникнення і розвиток чуттєвих органів і мислення у людини нерозривно зв'язані з її історичною-виробничою діяльністю. Органи чуттів зазнали великої еволюції в результаті багатовікової практики людини. Розвиток людського мислення був насамперед наслідком розвитку мозку під впливом практично-трудова діяльності. Суспільна практика, праця створили людину не тільки фізично, а й духовно. З цього випливає, що процес виникнення мислення і його законів треба розглядати в тісному зв'язку і єдності з розвитком практичної діяльності людини. В про-

¹ Див. В. Ф. Асмус, Критика буржуазных идеалистических учений логики эпохи империализма, «Вопросы логики», М., 1955.

цесі виробництва людина має змогу виділити загальні та істотні якості предметів і явищ природи і використати у відповідності з ними ці предмети і явища в своїй практичній діяльності. Виробнича практика штовхала людей на відкриття все нових, до того їм не відомих закономірностей, ознак, властивостей матеріального світу, які людина в ході практичної діяльності зберігала в своєму мисленні. В цьому розумінні практика має вирішальне і визначальне значення для формування законів мислення.

З'ясуємо на прикладі закону суперечності, яким чином закони мислення формуються в процесі практичної діяльності людей.

Людина практично пізнає, наприклад, що камінь в той самий час і в тому самому розумінні або відношенні не може бути гострим і негострим. Причому мова йде не про окремих камінь: щоразу, коли людина мала справу з каменем, виявлялось, що у вказаному розумінні він не може мати суперечливих ознак. Маючи в практичній діяльності справу також з іншими найрізноманітнішими предметами (плодами, деревами, рослинами і т. п.), людина завжди виявляла, що та сама річ в тому самому відношенні не може одночасно мати і не мати певних ознак.

Отже, оскільки предмети, що зустрічались в досвіді, ніколи не мали суперечливих властивостей (тобто не були в той самий час в тому самому відношенні гострими і негострими, важкими і неважкими, високими і невисокими, корисними і некорисними тощо), людина переконувалась в неможливості того, щоб два судження, одне з яких щось стверджує відносно даного предмета, а інше те ж саме заперечує відносно того ж самого предмета, були одночасно і в тому самому розумінні істинними. Так в практичній діяльності і формувався закон суперечності як закон нашого мислення.

Розглянемо значення практичної діяльності людини в формуванні закону достатньої підстави. Історія логічної думки свідчить про те, що з найдавніших часів люди користувались законом достатньої підстави задовго до того, як він був сформульований в логіці. В процесі практичної діяльності, в первинних логічних актах люди несвідомо, не знаючи про існування закону достатньої підстави, спирались на нього.

Дія закону достатньої підстави виявляється в процесі умовиводу. Виникнення цього закону зв'язане з появою найпростіших умовиводів, які, повторюючись в зв'язку з практичною діяльністю, закріплюються в людській свідомості.

Якщо розглянути спосіб обґрунтування, який проходить за першою фігурою силлогістичного умовиводу, легко можна прослідкувати шлях його виникнення в процесі практичної людської діяльності. Наприклад, переконавшись практично в тому, що камінь завжди служив їй знаряддям боротьби проти хижих тварин і що даний предмет є каменем, людина може зробити висновок, що даний предмет є знаряддям боротьби проти хижих тварин. Такий спосіб зв'язку думок зустрічався в практиці дуже часто. Багаторазове його повторення привело до виникнення першої фігури силлогістичного умовиводу, яка виражається в такій логічній формі:

Отже, виникнення першої фігури простого силогістичного умовиводу, як і інших простих форм висновку, обумовлене безпосередньо практичною діяльністю людей¹.

Отже, марксистське вчення про мислення і закони мислення виходить з того, що суспільно-історична практика є основою виникнення законів мислення, іншими словами, саме в процесі практичної діяльності розкривалися певні властивості, відносини і зв'язки, які, відображаючись в мисленні людини, в результаті багатовікової діяльності набували аксіоматичного характеру. «...Практична діяльність людини мільярди разів повинна була приводити свідомість людини до повторення різних логічних фігур, щоб ці фігури могли одержати значення аксіом»².

Філософи до Маркса не могли правильно з'ясувати походження законів мислення, тому що вони не могли зрозуміти визначального значення суспільно-історичної практики в процесі пізнання і формування цих законів. Якщо деякі філософи-ідеалісти і говорили про практику, то вони розуміли під нею не матеріальну діяльність людини, спрямовану на змінення і підкорення природи, а чисто теоретичну, розумову діяльність. Для Гегеля, наприклад, практика — це абстрактна духовна діяльність ідеї: «Гегель знає і визнає лише один вид праці, саме — абстрактно-духовну працю» (Маркс).

Суть мислення як суспільного явища і його законів не можна зрозуміти поза зв'язком з виникненням і розвитком суспільства, поза зв'язком з практичною діяльністю людей.

Марксизм-ленінізм, спростовуючи теорії як суб'єктивних ідеалістів, що заперечують об'єктивний зміст законів науки, так і тих, хто вважає дію об'єктивних законів реального світу фатальною, вчить, що люди в процесі виробничо-практичної діяльності, відкри-

¹ Підкреслюючи вирішальну роль практики в формуванні закону достатньої підстави, зазначимо, що більш складні прояви дії закону достатньої підстави хоч і обумовлені суспільно-практичною діяльністю, але не безпосередньо, а опосередковано — через розвиток науки. Виникнення і розвиток науки на основі суспільно-виробничої практики приводить до нових складних форм умовиводу, доказу і разом з ними до більш складних проявів закону достатньої підстави.

Якщо взяти для прикладу математику, то легко можна помітити, що тут застосовуються дуже складні форми доказу. Наприклад, в геометрії, виходячи з певних аксіом або постулатів, взятих як підстави, виводять теорему; остання стає посилкою або підставою іншого умовиводу, за допомогою якого обґрунтовується, доводиться наступна теорема, а ця теорема, в свою чергу, стає посилкою, підставою третього умовиводу, за допомогою якого обґрунтовується ще якась теорема і т. д. В результаті одержуємо складний ланцюг підстав і наслідків. Зрозуміло, що закон достатньої підстави виявляється в цьому випадку складніше, ніж на перших етапах формування людського мислення. Оскільки розвиток наук спирається на суспільну практику, то виходить, що і складні форми виявлення закону достатньої підстави також обумовлені в остаточному підсумку практикою.

² В. І. Ленін, Філософські тетради, стор. 164.

знаючи і пізнаючи закони природи, можуть свідомо використати їх, а також відвернути шкідливу дію того чи іншого об'єктивного закону.

Все це стосується не тільки законів природи, а й законів суспільного життя, які також мають об'єктивний характер і які люди в процесі практичної і теоретичної діяльності можуть відкрити, пізнати і використати в інтересах суспільства, але не можуть знищити, скасувати або сформулювати нові.

Так само закони мислення, які вивчає формальна логіка, є об'єктивними законами, вони мають об'єктивний зміст, який не залежить від волі й бажання людей. Закони мислення як закони суб'єктивної, розумової діяльності існують в нас, але в остаточному підсумку їх об'єкт існує поза нами, в об'єктивній дійсності, яка і визначає їх характер. Таким чином, закони мислення за своєю суб'єктивною формою являють необхідні зв'язки між думками і за своєю об'єктивним змістом є відображенням необхідних зв'язків речей і явищ матеріального світу.

* *

*

Щоб розкрити істинну суть формально-логічних законів мислення, необхідно показати їх відношення до найбільш загальних законів реального світу — законів діалектики.

Марксизм-ленінізм завжди підкреслював, що закони діалектики є найбільш загальними законами природи, суспільства і людського мислення. Якщо так звана об'єктивна діалектика панує у всій об'єктивній дійсності, то так звана суб'єктивна діалектика, діалектичне мислення є, за Енгельсом, відображенням пануючих у всій об'єктивній дійсності взаємозв'язку, зміни руху предметів і явищ шляхом боротьби протилежностей.

Пізнані об'єктивні діалектичні закони природи і суспільства стають методом пізнання предметів і явищ матеріального світу, інструментом наукового дослідження об'єктивної дійсності.

В процесі пізнання матеріального світу необхідно керуватися об'єктивними діалектичними законами. Разом з тим процес правильного мислення підпорядковується формально-логічним законам, тобто законам тотожності, суперечності, виключеного третього і достатньої підстави. Для з'ясування дійсного змісту формально-логічних законів мислення треба з'ясувати відмінність між ними і законами діалектики.

По-перше, якщо закони діалектики є найбільш загальними законами не тільки нашого мислення, а й природи і суспільства, то закони формальної логіки є специфічними законами правильного мислення. Закони діалектики — це закони вічної матерії, що рухається, які змінюють лише форму прояву із зміною і розвитком матеріального світу. Виникнення формально-логічних законів зв'язано з виникненням людського мислення. Як з виникненням життя на нашій планеті з'явилися нові специфічні закони розвитку нової форми руху матерії, так з виникненням і розвитком людського

мислення з'явилися специфічні закони правильного мислення, тоді як об'єктивні діалектичні закони природи існували до появи людини і людського мислення. Але раз виникнувши, формально-логічні закони діють і будуть діяти на протязі всієї історії людського суспільства.

По-друге, якщо закони діалектики є взагалі законами виникнення і розвитку форм нашого мислення, то основні формально-логічні закони є специфічними законами, діючими в людському мисленні тільки в процесі правильного міркування.

По-третє, закони діалектики являють собою метод підходу до речей і явищ об'єктивної дійсності, за допомогою якого природничі науки змогли досягти таких успіхів, які ми спостерігаємо зараз. Діалектичний спосіб мислення є для сучасного природознавства єдиною формою мислення, бо тільки він являє собою аналог і тим самим *метод* з'ясування процесів розвитку, що відбуваються в природі. Формально-логічні закони не є методом дослідження предметів і явищ існуючої поза нами природи. Формально-логічні закони — це специфічні закони функціонування людського мислення, закони правильного способу зв'язування думок в процесі міркування, отже, і пізнання.

Правда, формальна логіка також є методом в розумінні одержання нових знань з двох або більше суджень — в кожному умовиводі ми набуваємо нового знання. В цьому відношенні формальну логіку теж можна вважати методом, а саме методом надбання нових знань, але цим вона і обмежується. Діалектика ж є методом підходу, методом пізнання і вивчення явищ природи, суспільства і мислення.

В світлі сказаного ясно, що діалектичні закони, діалектичний метод повинні протиставлятися метафізиці, а не формально-логічним законам, які не являють собою методу підходу до вивчення об'єктивного світу.

Якщо, наприклад, метафізичний метод заперечує зв'язок явищ в природі, то в протилежність цьому діалектика стверджує його; якщо метафізика зводить рух до механічного переміщення тіл в просторі або кількісної зміни, то діалектика в протилежність метафізиці розуміє рух як якісну зміну, як розвиток по висхідній лінії і т. п.

Безсумнівно, діалектичний підхід до речей і явищ природи, діалектичний метод пізнання і спосіб мислення є єдино науковим методом теоретичного мислення і практичної діяльності. Але діалектичне мислення не скасовує законів формальної логіки. Додержання вимог формально-логічних законів, правильне, послідовне мислення в процесі пізнання обов'язкові і для метафізика і для діалектика, інакше логічний апарат не міг би мати загальнолюдського характеру.

В процесі мислення необхідно діють формально-логічні закони незалежно від того, пізнає людина суть явищ природи чи ні, розглядає людина явища природи як такі, що змінюються, розвиваються, чи ні. Формально-логічні закони самі по собі не можуть забез-

печити пізнання істинної суті явищ природи, проте додержання цих законів є необхідною умовою всякого пізнання.

Таким чином, формально-логічні закони істотно відрізняються від законів діалектики. Пам'ятаючи про те, що ті і другі відображають дійсність, ми все ж повинні в кожному логічному дослідженні враховувати відмінність, яка існує між ними.

* *

*

Виконання вимог об'єктивних законів мислення є необхідною умовою правильного мислення. Цих вимог повинен додержувати в своїх міркуваннях і математик, і юрист, і фізик, і агроном — взагалі кожна людина, якщо вона бажає, щоб її мислення було правильним в процесі пізнання істини. Наукове мислення неможливе без строгого додержання вимог формально-логічних законів в процесі міркування.

Знання формально-логічних законів і свідоме використання їх в процесі мислення дає більші результати, ніж несвідоме користування ними. Людина, яка не знає граматичних правил, може правильно говорити і писати, проте в складних випадках вона допустить граматичні помилки. Той, хто добре знає правила, з певністю напише правильно. Так само знання формально-логічних законів дає можливість впевнено, послідовно мислити і робить мислення ясним і доводливим.

Основоположники марксизму-ленінізму завжди підкреслювали необхідність вивчення законів мислення, додержання вимог цих законів в процесі правильного мислення. Виконуючи вимоги закону тотожності, людина повинна оперувати поняттями визначеними, які мають конкретний зміст в процесі міркування. Якщо поняття і терміни не будуть визначеними, тотожними за змістом і смислом, стане неможливою жодна система науки.

Класики марксизму-ленінізму завжди вимагали, щоб в процесі міркування і дискусії не було плутаності, двозначності, неясності, нечіткості думки, щоб зміст понять, які вживаються в дискусії і міркуванні, був чітко визначений.

В. І. Ленін і лейнінці, строго додержуючись законів мислення в процесі міркування, нещадно викривали ворогів робітничого класу, зрадників його інтересів, які свідомо змішували і підмінювали поняття.

Розбираючи федеративний принцип побудови партії, висунутий бундівцями в 1901—1904 рр., В. І. Ленін в своїй статті «Положення Бунду в партії» викрив змішування бундівцями різних понять. «Міркування це (представників Бунду. — М. Б.) стосується цілком галузі наочних неадаптованостей, — писав В. І. Ленін, — воно схоже, як дві краплі води, на ті міркування, що їх математики називають математичними софізмами і в яких, — строго логічним, на перший погляд, способом, — доводиться, що двічі по два п'ять, що частина більша від цілого і т. д. Існують збірники таких математичних софізмів, і дітям-учням вони дають свою користь. Але людям, які

уявляють ніби вони єдині представники єврейського пролетаріату, незручно навіть роз'яснювати такий елементарний софізм, як різне розуміння «частини партії» в двох половинах одного і того ж міркування. Коли говорять про федерацію, — під частиною партії розуміють суму організацій у різних місцевостях; коли говорять про автономію, під частиною партії розуміють кожну окрему місцеву організацію. Поставте поруч в один силогізм ці нібито тотожні поняття, і ви матимете неминучий висновок, що двічі по два п'ять.. І якщо бундівцям все ж неясна суть їх софізму, то вони можуть заглянути у свій власний статут-максимум і побачити там, що саме при федерації місцеві організації зв'язуються з центром партії посередньо, а при автономії безпосередньо. Ні, краще б уже не говорити нашим федералістам про «тісне єднання»! Спростовуючи те положення, що федерація означає *відособленість*, а автономія — *злиття* частин партії, можна тільки людей насмішити»¹.

Звертаючись до бундівців, які ігнорували визначеність понять, В. І. Ленін наводив такі слова з «Фауста» Гете: «Мій любий друже, раджу вам перш за все вивчити логіку!».

В іншій праці В. І. Ленін, підкреслюючи значення точного визначення понять і їх змісту, писав, що «спорити про слова, звичайно, не розумно. Заборонити вживати «слово» імперіалізм так чи інакше неможливо. Але треба в'яснити точно поняття, якщо хотіти вести дискусію»².

Порушення закону тотожності можна бачити в міркуваннях представників опортунізму, які в своїх інтересах часто змішували різні політичні поняття. Всупереч вимозі логічного закону тотожності меншовики, наприклад, змішали в свій час поняття «партія робітничого класу» і «робітничий клас». Резолюція другого конгресу Комуністичного Інтернаціоналу застерігала від цієї помилки: «Поняття *партії* слід найсуворіше відрізнити від поняття *класу*». «Змішування цих понять — *партії* і *класу* — може привести до дуже великих помилок і плутанини. Так, напр., ясно, що, всупереч настрою і забобонам певної частини робітничих мас під час імперіалістичної війни, робітнична партія повинна будь-що виступити проти цих настроїв і забобонів, відстоюючи історичні інтереси пролетаріату, які вимагали з боку пролетарської партії оголошення війни»³.

Велике значення має знання логічного закону суперечності і додержання його вимог в процесі наукового міркування. Послідовне, несуперечливе мислення — одна з необхідних умов пізнання істини. Енгельс писав, що в теоретичному природознавстві, як і в інших галузях знань, послідовність думки повинна допомагати недостатнім ще знанням просуватись далі.

Суперечливе, плутане мислення не здатне адекватно відобража-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 7, стор. 71—72.

² В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 29—30.

³ II Конгрес Коммунистического Интернационала, Стеногр. отчет, М., 1934, стор. 482.

ти дійсність. Ні про яку логіку не може йти мова там, де «безсистемність визнається за необхідний атрибут «втілення мислення»¹.

Буржуазні ідеологи, меншовики та ін., виходячи з овоїх класових інтересів, порушували вимоги закону суперечності, підмінювали логіку софістикою. В. І. Ленін, критикуючи австрійських соціал-демократів, які відхиляли право нації на самовизначення і одночасно з цим твердили, що вони проти анексії, показав наявність абсурдної логічної суперечності в їх міркуваннях. «...Анексія, — писав В. І. Ленін, — є порушення самовизначення нації, є встановлення кордонів держави *всупереч волі населення*.

Бути проти анексій, *значить* бути за право самовизначення»².

На Паризькій сесії Ради Міністрів закордонних справ на засіданні комісії по процедурі обговорювалось питання, як ухвалюватимуться рішення конференції — простою більшістю голосів чи кваліфікованою більшістю голосів у дві третини. В Раді чотирьох міністрів британській, американській, французькій, радянській делегати запропонували конференції приймати рекомендації більшістю в дві третини голосів. Не пройшло й трьох тижнів, і американський та англійський делегати, виступаючи на засіданні комісії по процедурі, стали пропонувати конференції приймати рекомендації як більшістю в дві третини голосів, так і простою більшістю голосів.

Радянська делегація заявила, що вважає таку поправку британської делегації неприйнятною, тому що остання анулює рішення, за яке голосував в Раді чотирьох міністрів разом з іншими британський делегат. Британський делегат може вважати можливим висловлюватись в Раді чотирьох міністрів за голосування на конференції більшістю в дві третини голосів, а на самій конференції виступати з іншою пропозицією — це його право. Його повноважень радянська делегація не може обмежити, проте вона може вказати, що британський делегат вносить суперечливі пропозиції, які не в'яжуться одна з одною.

Знання закону виключеного третього також має велике значення в процесі мислення. Додержання цього закону забезпечує ясність і послідовність думки. Закон виключеного третього вказує, що два суперечливих судження не можуть бути одночасно хибними, і розв'язує питання про істинність одного з цих суджень. Знання і додержання вимог закону виключеного третього є необхідною умовою правильного пізнання дійсності.

Великий вождь Комуністичної партії В. І. Ленін вів непримиренну боротьбу проти угодовської політики опортуністів, проти замазування ними дійсних суперечностей життя і недодержання вимог логічних законів.

В. І. Ленін різко критикував політику опортуністів, які бояться викриття дійсних суперечностей і розходжень. «Коли говориться про боротьбу з опортунізмом, — писав В. І. Ленін, — не слід ніколи

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Соч., т. II, стор. 85.

² В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 305

забувати характерної риси всього сучасного опортунізму в усіх і всіляких галузях: його невиразності, розпливчатості, невловимості. Опортуніст, по самій своїй природі, ухиляється завжди від певної: безповоротної постановки питання, вишукує рівнодіючу, в'ється вужем між точками зору, виключаючими одна одну, стараючись «бути згодним» і з тією і з другою, зводячи свої незгоди до поправочок. до сумнівів, до добрих і невинних побажань та ін. та ін.»¹.

Неабияке значення для правильного мислення має четвертий закон логіки — закон достатньої підстави, тому що обгрунтованість, доведеність думок і тверджень є важливою умовою їх наукової цінності. У всіх випадках, коли стверджується або заперечується щонебудь, необхідно показати, що висунуті думки і твердження істинні, відповідають об'єктивній дійсності, а це можна зробити шляхом наведення переконливих, вірних підстав, з яких з необхідністю випливають доводжувані думка або судження.

В істинності більшості наукових положень не можна переконатися лише за допомогою безпосереднього сприйняття. Крім того, досвід історії науки показує, що положення, засвідчені з допомогою сприйняття, іноді виявляються хибними, тому всяка наука намагається обгрунтувати, довести свої положення.

В науці значення закону достатньої підстави надзвичайно велике, оскільки він є основою опосередкованих, доведених знань. Жодна наука не є простою сумою не зв'язаних одне з одним положень. Наука являє собою систему істинних знань, тобто сукупність достатньо обгрунтованих, необхідним чином зв'язаних між собою як підстави і наслідки істинних положень. Всі елементи даної певної системи знань поєднує, зв'язує не що інше, як закон достатньої підстави.

Всяка наука відрізняється від простих, не зв'язаних між собою положень саме тим, що в ній одне положення або теорема необхідно виходить з іншого положення, як з своєї підстави, всяке положення, судження обумовлене іншими положеннями. Отже, всяке положення, що ввійшло в систему науки, являє собою або підставу або наслідок, а зв'язок підстави і наслідку, як відомо, регулюється законом достатньої підстави.

Тільки при додержанні вимог цього закону мислення буде чітким і доказовим.

Все сказане говорить про те, що знання і додержання об'єктивних законів мислення має велике значення для правильного, послідовного, несуперечливого, обгрунтованого мислення і, отже, для систематичного, ясного і чіткого висловлення думки: хто правильно і ясно мислить, той може правильно і ясно висловлювати свою думку, бо мислення нерозривно зв'язане з мовою.

Таким чином, знання формально-логічних законів і додержання вимог цих законів є необхідною умовою послідовного, доводливого міркування і пізнання об'єктивної дійсності.

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 7, стор. 356.

Д. Х. ОСТРЯНИН

ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ М. О. МАКСИМОВИЧА

Михайлові Олександровичу Максимовичу належить одне з визначних місць в історії української і російської науки. Він був багатостороннім і глибоким вченим.

Діяльність Максимовича поділяється на 2 періоди: в перший період (1823—1834 рр.) він займався переважно питаннями природознавства. В цей час він опублікував з питань ботаніки, зоології, фізики, хімії та інших природознавчих наук більше 100 праць, з них— 4 підручника, 18 наукових досліджень, 8 науково-популярних праць і багато критичних статей на різні природничо-наукові теми. В другий період, який почався в 1834 р. і продовжувався до кінця його життя, Максимович працював в галузі філософії, історії і археології. Займаючись гуманітарними науками, Максимович опублікував більше 150 праць з питань мовознавства, фольклору, етнографії, історії України і археології.

Праці Максимовича як з питань мовознавства, так і з питань філології та історії характеризують його як видатного і прогресивного вченого. Його наукова діяльність є одним з яскравих доказів єдності і взаємовпливу культур російського і українського народів.

Світогляд Максимовича сформувався під впливом передової російської науки і культури. Разом з тим науковими працями з питань природознавства він справив значний вплив на розвиток російської біології та інших галузей природознавства. А дослідженнями в питань мовознавства, літератури, фольклору, етнографії, історії і археології Максимович зробив багато, щоб показати братні зв'язки українського і російського народів.

До останнього часу значення і роль Максимовича в історії вітчизняної науки і культури замовчувались або спотворювались. Фальсифікуючи історію, буржуазні автори, а слідом за ними і деякі радянські літературознавці та історики розглядали суспільно-політичні погляди Максимовича як буржуазно-націоналістичні, прагнули показати Максимовича як сбрата одного з ідеологів українського буржуазного націоналізму — П. Куліша, а за світоглядом відносили Максимовича до послідовників німецьких ідеалістів Шел-

лінга і Окена. В статті, опублікованій в журналі «Комуніст України» за 1953 р. (№ 5), ми навели докази необгрунтованості таких поглядів на Максимовича, показали, що він був прогресивним українським вченим, поборником дружби українського народу з російським.

В даній статті автор ставить перед собою завдання проаналізувати філософські погляди Максимовича, який, працюючи в галузі природознавства, багато уваги приділяв філософським питанням, теоретичним узагальненням емпіричних даних і всі досягнення наук про природу прагнув розглядати в широкому філософському аспекті.

* *
*

Михайло Олександрович Максимович народився 15 вересня 1804 р. на хуторі Тимківщині, біля м. Золотоноші Полтавської губернії. Вчився він у свого дядька, професора Харківського університету Іллі Федоровича Тимковського, який кинув у душу хлопчика перші зерна любові до науки, потім у Новгород-Сіверській гімназії (1812—1819 рр.). Закінчивши гімназію, Максимович у 1819 р. вступив до Московського університету на філологічний відділ. Через два роки, почувавши великий потяг до ботаніки, він перейшов на природознавчий відділ.

Московський університет зробив великий вплив на формування світогляду Максимовича. Тут майбутній вчений прилучився до здобутків російської науки й культури і пройнявся глибокою любов'ю до російського народу. Все своє життя Максимович відчував вдячність до університету, що виховав його, і згадував про нього з великою теплотою. «Я згадую, думаю про тебе з любов'ю, де б я не був, і ніколи тебе не забуду»¹,— говорив він про Московський університет.

Після того як Максимович в 1823 р. закінчив університет, його було залишено при університеті для наукової роботи в галузі ботаніки. Спочатку він займався складанням систематичного каталогу, а через рік ректорат університету доручив йому упорядкування університетських гербаріїв. Разом з тим Максимович вперто працював над поглибленням і розширенням своїх знань в галузі ботаніки, зоології, медицини, мовознавства і літератури.

«Ставши кандидатом,— писав він,— мені годилось бо поспішати в магістри, щоб не пропустити й місяця в дозволеному строці... А я в серпні 1823 р. записався на медичний відділ, на лекції Лодера, Мухіна й інших викладачів, вважаючи це необхідним для повноти мого природознавства. Я відвідував ще лекції професора Давидова, який став тоді оракулом у відділі словесному...»².

У 1823 р. Максимович опублікував працю «Про систему рослинних царств». У 1824 р. він видав для студентів-медиків свій під-

¹ М. Максимович, Письма о Клеве, 1869, стор. 43.

² Журн. «Киевская старина», 1904, т. 86, сентябрь, стор. 329.

ручник «Головні основи зоології або науки про тварин». Періодична преса схвально відізналась про книгу. Письменник Одоєвський, що був одним з рецензентів книги «Головні основи зоології або науки про тварин», зацікавився Максимовичем і ввів його в коло московських літераторів. Завдяки Одоєвському Максимович здружився з Д. В. Веневітиновим та іншими літераторами. В тому ж році Максимович опублікував статтю «Афоризми або основні положення зоології» і ряд інших статей.

В листопаді 1825 р. Максимович був запрошений на посаду викладача господарської ботаніки і садівництва у землеробську школу, де працював 4 роки. Одночасно, з лютого 1826 р., протягом 7 років він викладав природознавчу історію в університетському благородному пансіоні. В тому ж 1826 році після смерті проф. Гофмана Максимович був призначений завідуючим університетським ботанічним садом, а також почав викладання в університеті загального курсу природознавчої історії.

В 1827 р. Максимович склав магістерські экзамени і опублікував та успішно захистив магістерську дисертацію на тему «Про системи рослинного царства». Зміст її свідчить про велику наукову ерудицію і творчу самостійність вченого. В дисертації Максимович дав сміливу і глибоку критику застарілих і невірних положень в ботанічних системах видатних учених того часу й виклав свої погляди на дане питання. Ця праця дозволяє говорити про її автора як про талановитого вченого-новатора.

На цей час Максимовичем були опубліковані, крім дисертації і книги «Головні основи зоології або науки про тварин», більше 20 наукових статей та рецензій на науково-природознавчі твори.

В 1828 р. Максимович опублікував першу частину своєї нової книги «Основи ботаніки» — «Органологія рослин». Книга являла собою стислий виклад прочитаних ним лекцій з ботаніки; вона відкликала багато схвальних рецензій в періодичній пресі і стала основним підручником в ряді університетів.

В 1831 р. вийшла з друку друга частина підручника «Основи ботаніки» — «Систематика рослин».

В ці ж роки Максимович розвинув велику науково-популяризаторську діяльність. Він був постійним і активним співробітником багатьох московських журналів. Особливо часто виступав Максимович в журналі «Московський телеграф», де він був основним рецензентом літератури з природознавства, а також у журналі «Телескоп», майже в усіх книжках якого друкувались його статті.

Більшість статей і рецензій Максимовича присвячена питанням загальної біології і ботаніки. Але поряд з цими питаннями він займався питаннями зоології, фізики, хімії, сільського господарства. Статті, які він опублікував у московських журналах, свідчать про різносторонність, енциклопедичну освіченість, критичний талант і глибоке розуміння Максимовичем питань природознавства свого часу.

В 1833 р. Максимович був затверджений ординарним професором і призначений завідуючим кафедрою ботаніки. «Я став, на-

решті, тим,— писав Максимович,— до чого прагнув, ідучи в Москву 14 років тому... і будь це роками чотирма раніше, я вважав би себе щасливцем... А тепер... сумно і навіть совісно було, що Павлов і деякі інші товариші мої більше, ніж я, раділи моему професорству»¹. Цей сум у Максимовича був зв'язаний, з одного боку, з хворобою, а з другого — із смертю його матері. «Мій живий смуток за нею обернувся в болісну для мене тугу за батьківщиною... Може я й поборюв би цю тугу, як поборював я багато дечого в душі; але призначення нового університету в Києві потягнуло мене туди з непереборною силою»².

М. О. Максимович почав посилено домагатись переходу в Київський університет, який організовувався в той час. Він прохав дати йому кафедру зоології або ботаніки, а в крайньому разі — дозволити читати курс з фізики. В листі до попечителя Київського округу Е. Ф. Бродке Максимович писав: «...десятирічним досвідом цілком переконався, що викладанням зоології можу бути кориснішим для слухачів, ніж викладанням ботаніки; бо предмет першої, через більше одушевлення свого життя, має значно більше привабливості і важливості для викладання і слухання, ніж предмет ботаніки, який за самою природою своєю має менше загального інтересу і припускає або особливий нахил слухача, або особливу прикладну важливість свою, наприклад, в медицині. Чому я бажав би кафедру зоології ще більше, ніж кафедру ботаніки, залишаючи цю науку для кабінетних занять належними творами з неї, міг би бути корисним не менше, ніж її усним викладанням. Але якщо обидві бажані кафедри зайняті вже в Києві, то я найпокірніше прошу призначити мене хоч професором фізики, занять якою я не залишав цілком, і якщо в доказ не можу навести нічого, крім журнальних статей й викладання в приватних місцях та в комерційній академії, принаймні, через звичку до праці та усного викладання, відчуваю себе в силах на протязі двох чи трьох семестрів досягти необхідної досконалості»³.

Попечитель Київського учбового округу запропонував Максимовичу місце в Київському університеті, але не на кафедрі зоології чи ботаніки, а на кафедрі російської словесності, де була вакансія викладача.

Необхідно мати на увазі, що, працюючи в Московському університеті, Максимович займався не лише природознавством, а й словесністю, завдяки якій набув популярності в літературних колах. В 1827 р. він видав збірник «Малоросійські пісні». В зв'язку з цим геніальний російський поет О. С. Пушкін ще під час перебування Максимовича в Московському університеті говорив: «Ми пана Максимовича давно вважаємо за нашого літератора. Він подарував нас малоросійськими піснями»⁴.

¹ Журн. «Киевская старина», 1904, сентябрь, стор. 337.

² Там же.

³ «Памяти М. А. Максимовича», Оттиск из журн. «Киевская старина», 1898, стор. 62.

⁴ Журн. «Киевская старина», 1904, сентябрь, стор. 337.

Хоча Максимович гаряче любив свою спеціальність — природознавство — і не збирався залишати її, все ж, маючи велике бажання працювати в щойно заснованому Київському університеті, він дав згоду на зайняття посади професора кафедри словесності.

Але приятелям Максимовича — В'яземському, Жуковському та іншим — довелося багато клопотатися перед міністром освіти Уваровим, який заперечував проти переходу Максимовича на кафедру російської словесності. Особливо активно домагався згоди міністра на перехід Максимовича його близький друг — великий письменник М. В. Гоголь.

В своєму листі до Максимовича від 12 лютого 1834 р. Гоголь писав: «Міністр не згоджується на твоє бажання: як, мовляв, зробити тебе професором словесності в Києві, коли тебе недавно зробили ординарним ботаніком. Такий перелом здається дуже дивним, він і слухати не хоче. А між тим Брадке дуже потрібний професор словесності...»¹. В іншому листі від 7 квітня того ж року Гоголь повідомляв Максимовича: «Не турбуйся, справа твоя, здається, піде на лад. Третього дня я був у міністра, він говорив мені такими словами: «Здається, я Максимовича переведу до Києва, бо для російської словесності не знаходиться достойніша від нього людина. Хоч предмет для нього і новий, але він має дар слова, і він зможе легко доаягти успіхів в ньому, хоч, між іншим, він теоретичного ніякого ще не видав твору». На це я сказав, що ти мені показував багато своїх творів, які свідчили про вірне знання літератури і довге заняття нею. Також при цьому нагадав йому про твої труди в цьому році, які вміщуються в різних періодичних виданнях. Зі слів його, сказаних на це, я побачив тільки, що перешкод, слава богу ніяких немає. Отже, вітаю тебе... Видно було, що старання князя В'яземського і Жуковського не були марні»².

Нарешті, в травні 1834 р. Максимович був призначений професором російської словесності і деканом першого відділення філософського факультету Київського університету. Так, після 11-річної роботи в Московському університеті в галузі ботаніки, з яких 9 місяців Максимович працював на посаді ординарного професора, він приступив до роботи в Київському університеті. А в жовтні 1834 р. Максимовича було призначено ректором цього університету.

Організація нового університету і науково-педагогічна робота на новій кафедрі забирала багато сил, і стан здоров'я Максимовича значно погіршав. «Я бачив ясно, — писав він пізніше, — що мені треба було або залишити викладання, або скласти з себе ректорство». Не маючи змоги через стан здоров'я продовжувати роботу, Максимович подав заяву попечителеві учбового округу про звільнення його від посади ректора, і в середині грудня 1835 р. його прохання було задоволено.

Здоров'я Максимовича все гіршало. В 1839 р. він ходив уже через силу і змушений був читати лекції та приймати іспити в своїй

¹ «Письма Гоголя к Максимовичу», СПб., 1877, стор. 28.

² Там же, стор. 30.

квартирі. Тяжкий стан здоров'я змусив Максимовича залишити роботу і на початку 1841 р. піти на пенсію.

В 1843—1845 рр. Максимович повернувся на кафедру російської словесності, але потім в зв'язку з погіршенням здоров'я залишив університет і оселився на своєму хуторі «Михайлова гора». Пізніше, відчувши себе краще, Максимович звернувся в міністерство освіти в клопотанням про поновлення його на роботі в Київському або Харківському університеті. В одній з заяв на ім'я генерал-губернатора Бібікова Максимович просив про призначення «на службу в Києві, або де для цього зараз трапиться слушна нагода, або про визначення мені грошової допомоги, необхідної мені для продовження моїх наукових занять».

Тепер кінчається десятий рік, як я у відставці, в вересні цього року починається вже 47 рік життя мого; і мені шкода, що мої найкращі для роботи роки проходять не з тією користю, яка могла б від них бути для вітчизни і науки при обставинах і засобах більш сприятливих»¹.

Як видно з цього й інших листів Максимовича, він шукав виходу з постійної матеріальної скрути, бо невелика пенсія не забезпечувала необхідних умов для наукової роботи і утримання сім'ї. «Багатство не моя доля, — писав він в одному з своїх листів, — та й не судилось мені, але я повинен признатись нарешті, що й бідність мені надоїла». «Роблю я, роблю — робота ні за що», не хотілось би цю пісню поставити епіграфом нової глави мого життя»². Але одержати службу Максимовичу так і не пощастило. Все наступне життя Максимович провів в своїй невеликій садибі на Михайловій горі, біля с. Прохорівки Полтавської губернії, лише зрідка виїжджаючи до Києва та Москви.

Для Максимовича, який глибоко любив науку і поривався до наукових досліджень, життя протягом майже 30 років на хуторі на «безкнижжі і безлюдді» було засланням. Незадовго до смерті він писав одному з своїх друзів: «Як згадаю своє життя в ці тридцять років, то аж серце в'яне»³.

Помер М. О. Максимович в 1873 р.

* *
*

Світогляд Максимовича сформувався головним чином в 20—30-х роках XIX ст. Ці роки характеризуються поглибленням і заостренням кризи кріпосницької системи господарства в Росії і розвитком в надрах феодального устрою нового, капіталістичного укладу, який розхитував основи поміщицько-кріпосницької системи. Кріпосницькі виробничі відносини ставали все більшим гальмом для розвитку продуктивних сил, заважали економічному, політичному і культурному прогресу країни. Серед прогресивних сил Росії

¹ «Памяти Максимовича», стор. 89—90.

² Там же, стор. 87.

³ Журн. «Киевская старина», 1904, декабрь, стор. 456.

неухильно зростало незадоволення самодержавно-кріпосницьким ладом. Виразом цього незадоволення було повстання дворянських революціонерів, яке увійшло в історію під назвою повстання декабристів. Придушивши його, самодержавство посилило реакцію, тніт і терористичну розправу з прогресивними силами Росії.

Налякане виступом декабристів російське самодержавство всіма засобами пропагувало в країні релігійно-ідеалістичну ідеологію, позвірячому придушуючи найменші пробліски матеріалістичних і просвітительних ідей, не кажучи вже про революційно-політичну думку. У всіх сферах суопільного життя самодержавство всіляко насаджувало відкритий обскурантизм, релігійний догматизм і мракобіся. Умови для розвитку науки були вкрай несприятливі. Вої книги і статті, в яких хоча б згадувалось про природне походження й розвиток землі та її рослинного і тваринного світу, рішуче заборонялись, а їх автори суворо карались.

В школах і вищих учбових закладах насаджувався релігійно-догматичний фанатизм. За професорами університету було встановлено поліцейський нагляд.

Для керівництва учбовими округами підбирались найбільш реакційні особи, крайні містики і ненависники науки та освіти. Так, наприклад, на чолі Казанського учбового округу стояв відомий мракобіс Магницький, який вимагав закрити Казанський університет і «урочисто зруйнувати» університетські будови. Ним була розроблена затверджена Олександром I інструкція, яка зобов'язувала ректорів і професорів університетів слідкувати за тим, щоб «дух вільнодумства ні відкрито, ні приховано не міг ослабляти вчення церкви в викладанні наук». Він організував гоніння на професорів, обвинувачуючи їх в неблагонадійності. Попечителем Харківського учбового округу був призначений відомий реакціонер Корнеєв, який встановив нагляд за професорами Харківського університету. Він вигнав з університету кращу частину професорів. За організованим ним доносом був звільнений з Харківського університету ректор університету проф. Т. Ф. Осиповський. В доносі містик Дудрович писав Корнеєву: «Я впевнений... що ваше превосходительство zvolите знати напрям думок пана ректора (Г. Ф. Осиповського. — Д. О.) цілком протилежний основам віри і священного писання»¹.

Учневі Осиповського, майбутньому знаменитому математикові М. В. Остроградському, було відмовлено в присвоєнні кандидатського ступеня лише за те, що він не відвідував лекцій з богослов'я.

Попечитель Петербурзького учбового округу Рунич також виганяв прогресивних професорів з Петербурзького університету.

Царський уряд та його ідейні прислужники робили все, щоб підкорити науку релігії. Інструкція Міністерства духовних справ і народної освіти, розіслана в 1818 р., вимагала від цензорів «з природничих книг викидати все про походження світу». А в 1820 р. всім ректорам університетів був розісланий суворий наказ про те, щоб вони систематично слідкували за викладанням (зокрема, природа-

¹ Журн. «Русская старина», 1876, ноябрь, стор. 484.

знавства) відповідно до вчення православної релігії і нещадно викорнювали з учбових курсів «всі суєтні і безплідні догадки про походження і перетворення земної кулі», а також «вчення про уявну давнину всесвіту».

Самодержавство настільки боялось відступу від релігійних догм, що переслідувало навіть послідовників філософії Канта і натурфілософії Шеллінга та Окена, вбачаючи в цих філософських вченнях відступ від православ'я, уступку матеріалістичному світоглядю.

В 1816 р. професор Харківського університету Шад за пропаганду натурфілософії Шеллінга був звільнений з посади і висланий з Харкова. Професор природного права в Казанському університеті Солнцев в 1819 р. був звільнений за те, що поділяв до певної міри погляди Канта. Більше того, Солнцеву заборонили навіть мати приватну викладацьку практику. Галич зазнавав утисків з боку попечителя Петербурзького учбового округу Рунича за виклад натурфілософії Шеллінга в книзі «Історія філософських систем» (Спб., 1819). Внаслідок строгої настанови Рунича про необхідність викладати філософію тільки в дусі християнства і спростовувати філософські вчення, які хоч в якійсь мірі відступають від релігійних догм, Галич в 1821 р. змушений був підписати відмовлення від всякої причетності до поглядів німецьких філософів. В лютому 1823 р. вищезгаданий Магницький подав Олександрові I спеціальний донос на московського шеллінгіанця проф. І. І. Давидова за те, що він нібито викладає логіку в дусі Шеллінга, хоч насправді логіка Давидова нічим не відрізнялась від звичайних формальних шкільних логік того часу. В своєму доносі Магницький зображував Давидова як «найнебезпечнішого довірителя Шеллінгової філософії, вся пекельна таємниця якої в піднесених мною примітках відкрита і виявлена»¹. І коли в 1826 р. І. І. Давидов, розраховуючи на якісь нові віяння, знову почав читати курс лекцій «по Шеллінгу», граф С. Г. Строганов, який відвідав першу лекцію, усунув Давидова від читання філософії, дозволивши йому викладати одну тільки словесність.

В чому ж суть натурфілософії? Чому ідеологи самодержавства ставились до неї з такою недовірою і чому вона користувалась популярністю в Росії? З'ясування цих питань тим необхідніше, що в перші роки своєї діяльності Максимович захоплювався натурфілософськими поглядами і пропагував їх.

Натурфілософія як ідеалістична філософія природи виникла в XVII—XVIII ст., коли дослідне природознавство, що користувалось метафізичним методом, не могло науково пояснити зв'язки між явищами природи і показати її в розвитку. Натурфілософські теорії являли собою спроби дати знання про природу, виходячи не з експериментальних дослідних даних, а з абстрактних спекулятивних принципів, шляхом чистого умовиводу.

Як вказував Ф. Енгельс в своїй праці «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії», натурфілософія «заміняла невідомі

¹ Журн. «Русский архив», 1864, стор. 325—329.

ше їй дійсні зв'язки явищ ідеальними, фантастичними зв'язками і надолужувала невідомі ще факти вигадками, поповнюючи дійсні прогалини лише в уяві»¹.

Найбільшого розвитку натурфілософські ідеї набули в німецькій ідеалістичній філософії кінця XVIII та початку XIX ст., особливо в філософії Шеллінга і його послідовників. Шеллінг (1775—1854) — один з представників німецького ідеалізму кінця XVIII і початку XIX ст. Переборюючи на ідеалістичній основі дуалізм Канта, Шеллінг висунув ідею єдності духу й природи, розглядаючи останню як особливий вид існування духу, ідеї. За вченням Шеллінга, природа є несвідомий продукт абсолютного духу, який являє собою не розумне, а якесь несвідоме, ірраціональне начало. Свою філософію він називав «філософією тотожності», бо природа, матерія і свідомість, об'єкт і суб'єкт, твердив Шеллінг, збігаються; в абсолютній природі він бачив початковий ступінь абсолютного духу, його історію. Завдання філософії природи, на думку Шеллінга, полягає в пізнанні абсолютного, безконечного духу, який лежить в основі емпіричної, видимої природи.

Абсолют Шеллінг розглядав як начало, здатне до саморозвитку через суперечність. Стоячи на точці зору тотожності суб'єкта і об'єкта, духу й природи, Шеллінг доводив думку про єдність природи і її розвиток. Але розвиток природи він розглядав містифіковано. Не знаходячи діалектики в самій природі, він привносив її іззовні, розглядав розвиток природи як прояв розвитку духу, ідеї.

Шеллінг вважав, що емпіричне природознавство не може прослідкувати цього розвитку, воно має справу лише з зовнішніми сторонами дійсності, з поодинокими і обмеженими явищами. Тільки наука, що ґрунтується виключно на розумі, покликана виявити суть явищ природи, виявити духовну причину, яка їх породжує. Звідси визнання Шеллінгом містичної інтуїції, «внутрішнього чуття» і умогляду єдиними засобами пізнання природи.

Пізніше Шеллінг еволюціонував в напрямі неприхованої містики і створив реакційну містичну «філософію одкровення», став, за виразом Енгельса, «філософом во Христі».

Зневага до дослідних даних емпіричного природознавства приводила натурфілософів до фантастичних і невірних уявлень про природу. Натурфілософія зводила природознавство з експериментального шляху, штовхала його до надуманих штучних схем, що негативно позначилось на його розвитку як в Західній Європі, так і в Росії. Природничі науки, особливо біологічні, розвивались як в Росії, так і в інших країнах в боротьбі проти ідеалістичної натурфілософії, її нігілістичного і зневажливого ставлення до досліду, до експериментального дослідження природи.

Однак не слід перебільшувати негативний, гальмуючий вплив натурфілософії і забувати її історичне значення для дальшого розвитку природознавства. Натурфілософія умоглядним шляхом зробили багато правильних і глибоких догадок, які пізніше одержали

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. II, стор. 337.

наукове підтвердження, як, наприклад, ідея розвитку природи, ідея зв'язку явищ в природі та ін.

Вчення натурфілософів про єдність природи та її розвиток, хоч і мало ідеалістичну основу, все ж відіграло позитивну роль в природознавстві. Думка про розвиток та єдність природи вабила до себе людей, які прагнули в тій або іншій мірі вийти за межі релігійно-догматичного розуміння природи і суспільного життя. Хоч ця ідея в натурфілософії Шеллінга мала невірну і реакційну ідеалістичну основу, вона будила творчу думку природознавців, відкривала для них нові теоретичні горизонти.

Піддаючи різкій критиці натурфілософію, Ф. Енгельс відзначав, що «вона висловила багато геніальних думок і передбачила багато пізніших відкриттів, але не мало також наговорила і нісенітниць. Інакше тоді і бути не могло»¹.

Розвиваючи цю думку в праці «Анти-Дюрінг», Ф. Енгельс писав, що «набагато легше разом із скудоумною посередністю, на манір Карла Фогта, обрушуватись на стару натурфілософію, ніж оцінити її історичне значення. У ній багато нісенітниць і фантастики, але не більше, ніж у сучасних їй нефілософських теоріях природодослідників-емпіриків, а що вона містила в собі багато осмисленого і розумного, це починають розуміти з того часу, як стала поширюватися теорія еволюції»².

На початку XIX ст. натурфілософія, особливо в її шеллінгівському вигляді, користувалась в Росії значною популярністю. Шеллінгівством захоплювались багато інтелігентів того часу. Люди різних політичних напрямів і спеціальностей, філософи, літератори, історики, художники і природознавці віддали певну данину захопленням натурфілософією Шеллінга. Одні захоплювались нею тому, що бачили в натурфілософії більш тонкий вид ідеалізму, ніж релігійне розуміння світу, і більш тонку ідейну зброю в боротьбі проти матеріалізму, інші цікавились натурфілософією з тим, щоб знайти вихід з релігійного догматизму і застою думки, треті — з природного нахилу до всього нового, що в якійсь мірі обіцяло революціонізувати життя.

Той факт, що урядові кола вбачали в натурфілософії Шеллінга (і напочатку не без достатньої підстави) «згубний революційний дух» і тому переслідували шеллінгівців, підвищував інтерес до натурфілософії з боку прогресивних людей. Але пізніше самодержавство зрозуміло, що філософія «зрілого» Шеллінга не небезпечна, а навіть корисна, поскільки дає змогу повернути шукачів істини і справедливості на реакційний шлях теософії і містики, що філософія Шеллінга по суті не тільки не суперечить релігійному світогляду, але навіть підтримує його.

Шеллінгом захоплювались в початковий період Белінський, Герцен, Станкевич, його прихильниками були такі стовпи слов'янофільства, як брати Киреевські та Хом'яков, а також «Любомудри».

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. II, стор. 337.

² Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, 1953, стор. 12.

на чолі яких стояли письменник В. Ф. Одоевський і молодий талановитий поет Д. В. Веневітинов. Філософії Шеллінга віддали данину такі визначні представники тогочасної російської інтелігенції, як поет Тютчев, Чаадаєв, як уже згадувалось, професор Московського університету філософ І. Давидов, який був спочатку беконіанцем, потім став гарячим послідовником Шеллінга, а в решті решт — реакціонером, що мріяв про те, як «наш майбутній Шеллінг або Гегель відтворить свою філософію, більш міцну і надійну, ніж філософія германська, при благодаті мудрості вищої, висказаної тим, чий словеса не згинуть, коли згине небо і земля»¹.

Натурфілософією Шеллінга і особливо його послідовника — німецького біолога-натурфілософа Окена захоплювалось багато природознавців того часу в Росії і на Україні. Окен (1779—1851), як і Шеллінг, в своїх працях розвивав ідею єдності, цілісності і розвитку природи. Всі різноманітні явища природи, тваринні і рослинні організми він розглядав як прояв якогось ідеального творчого начала. Кожний ступінь в розвитку органічного світу та його форми, за Океном, процес становлення і реалізації ідеї досконалого організму. Так, наприклад, рослинне царство він вважав «виразом ідеї рослини». В своїх спробах побудувати струнку логічну систему натурфілософії Окен як природознавець широко використовував дані природознавства. Окен висловив ряд цінних ідей, які пізніше ввійшли в науку (вчення про клітину, хребетна теорія черепа, ідея розвитку та ін.).

Впливу ідей Шеллінга та Окена зазнали в більшій чи меншій мірі такі вчені, як М. Г. Павлов, Л. К. Қайданов, К. М. Бер, Х. І. Пандер, П. Ф. Горянинов, Г. Е. Щуровський та ін. Майже всі вони, переконавшись через деякий час в реакційності основ і шкідливості натурфілософії для розвитку природознавства, відійшли від неї, відкинули антинаукові ідеалістичні твердження про духовну сутність природи, про пріоритет в природознавстві умогляду над досвідом і т. п. Пориваючи з ідеалістичною суттю натурфілософії, вони зберігали цінні думки, висунуті натурфілософами, як, наприклад, ідею розвитку природи, її диференціації в процесі цього розвитку, обґрунтовуючи цю ідею конкретними природничо-науковими даними, показуючи об'єктивний зв'язок і еволюцію природи та її явищ.

Серед вітчизняних природознавців найбільш активним і послідовним прихильником і пристрасним пропагандистом німецької ідеалістичної натурфілософії був професор фізіології Д. М. Веланський (1774—1847), який пропагував і розвивав спочатку ідеї Шеллінга, а потім головним чином Окена, залишаючись до кінця життя вірним їх ідеалістичним полядам.

Якщо на початку ХІХ ст. внаслідок протидії властей, з одного боку, і значного впливу матеріалістичної традиції, яка йшла від М. В. Ломоносова, з другого, ідеалістичні натурфілософські ідеї Шеллінга і Окена не набули широкого розповсюдження серед ро-

¹ Журн. «Москвитянин», 1841, № 4, стор. 401.

сійських природознавців, то в 20-х роках ідеалістична філософія, що в цей час уже була поставлена на службу самодержавству, набула характеру кріпосницької реакції на ідеологію декабристів. Для розвитку матеріалістичних ідей в російській науці склались надзвичайно важкі умови.

Але і в умовах жорстокої миколаївської реакції передові російські вчені відстоювали матеріалістичне розуміння природи, боролись проти підкорення науки релігійно-ідеалістичному світогляду.

Центральним питанням, навколо якого в цей період йшла боротьба у вітчизняному природознавстві, було питання про роль досвіду, експериментальних досліджень і теоретичних, філософських узагальнень в розвитку науки. Вчені, які підпали під вплив німецької натурфілософії Шеллінга і Океана, твердили, що досвід не має ніякого значення, що єдиний шлях розвитку науки — логічні умовиводи.

Передові вчені боролись проти ідеалістичного, натурфілософського раціоналізму. Тільки в боротьбі з натурфілософією завоював право на існування дослідний напрям в різних галузях природознавства. Такі російські вчені, як М. Я. Мудров, У. Є. Дядьковський, К. В. Лебедев, А. А. Йовський, А. Ф. Філомафітський та ін. піддавали рішучій критиці ідеалістичну натурфілософію, відстоювали вирішальне значення досвіду, експерименту в пізнанні природи. Разом з тим вони рішуче виступали проти повзучого емпіризму, який заперечував значення теорії, філософських узагальнень для розвитку природознавства. Вони доводили, що повзучий емпіризм, як і ідеалістичний раціоналізм, примикає до ідеалістичного світогляду.

В боротьбі проти релігійно-ідеалістичного світогляду передові російські біологи відстоювали матеріалістичні принципи, збагачували науку визначними відкриттями, підготовляли створення матеріалістичної біології. В цій боротьбі за матеріалістичні ідеї в біології велика роль належить М. О. Максимовичу.

* *

*

На початку своєї діяльності М. О. Максимович зазнав сильного впливу ідеалістичної натурфілософії, з якою він познайомився під час навчання в Московському університеті, особливо слухаючи лекції М. Г. Павлова з фізики та сільського господарства.

М. Г. Павлов (1793—1840 рр.) був видним вченим в галузі сільського господарства і видатним діячем в організації агрономічної освіти в Росії. Ним був написаний великий двотомний «Курс сільського господарства», «Землеробська хімія», на протязі ряду років він видавав журнали «Російський землероб» і «Записки для сільських хазяїв». Йому належить велика праця «Основи фізики». Крім того, Павлов опублікував багато статей з питань природознавства і філософії в журналі «Атеней», який він редагував, а також в «Телескопі» і «Віснику Європи».

За своїми філософськими поглядами Павлов був натурфілософом, прихильником ідеалістичної філософії Шеллінга і Окена. Слідом за німецькими філософами Павлов вважав, що природу, закони її розвитку, причини й сутність явищ навколишнього світу можна пізнати тільки змоглядним шляхом; за допомогою інтуїції, заперечував значення емпіричних даних, досвіду в пізнанні природи. Цією зневагою до дослідного природознавства, захопленням теоретичними, часто цікавими і глибокими, але змоглядними схемами пронизані праці Павлова.

Правда, Павлов був одним з перших російських послідовників Шеллінга і Окена, який помітив обмеженість і шкідливість надмірного захоплення змоглядністю, і, починаючи з другої половини 20-х років XIX ст., почав переробляти натурфілософію, звільняти її від ідеалістичних крайностей, потроху вносити в неї елементи матеріалізму.

Згадуючи свої студентські роки, О. І. Герцен, який слухав лекції Павлова, вказує: «Германська філософія була прищеплена Московському університетові М. Г. Павловим. Кафедра філософії була закрита з 1826 року. Павлов викладав вступ до філософії замість фізики і сільського господарства. Фізику важко було вивчити з його лекцій, сільське господарство — неможливо, але його курси були надзвичайно корисними. Павлов стояв біля дверей фізико-математичного відділення і зупиняв студента запитанням: «Ти хочеш знати природу? Але що таке природа? Що таке знати?»

У відповідь на ці запитання Павлов викладав вчення Шеллінга і Окена з такою пластичною ясністю, якої ніколи не мав жоден натурфілософ. Якщо він не у всьому досяг прозорості, то це не його вина, а вина каламутності шеллінгового вчення»¹.

При всій помилковості натурфілософських поглядів Павлова його лекції привчали студентство до філософського мислення і прищеплювали йому деякі позитивні ідеї. Великою науковою ерудицією, філософськими висловлюваннями про розвиток природи, її єдність і різноманітність, про єдність філософії і природознавства М. Г. Павлов справив дуже значний вплив на цілий ряд визначних діячів природознавства і літератури в Росії. Крім О. І. Герцена, його учнями в університеті були такі видатні діячі російської науки і літератури, як К. Ф. Рулье, М. О. Максимович, Г. Є. Шуровський, М. Ю. Лермонтов, І. С. Тургенев, В. Ф. Одоевський та ін.

М. Г. Павлов справив великий вплив на молодого Максимовича. Михайло Олександрович в своїх спогадах називав його «незабутнім наставником своєї молодості». Згадуючи роки навчання в університеті, Максимович писав: «В серпні 1821 р., маючи право пробути ще два роки на казенному кошти, перейшов я на відділення фізико-математичне. Тут я познайомився з професором ботаніки Гофманом. Але зіркою цього відділення в університеті заблищав професор мінералогії і сільського господарства Павлов, який тоді прибув з-за кордону. Його лекції про природу, в душі натуральної

¹ А. И. Герцен, «Былое и думы», Л., 1946, стор. 215.

філософії, старанно опрацьовані, строго-логічні і закруглені як яблуко, живили новим життям наші молоді уми»¹.

Максимович бачив у натурфілософії теорію, корисну для пізнання природи. В філософських поглядах Павлова, як і в німецькій натурфілософії, його приваблювали ідея розвитку, ідея зв'язків і єдності явищ природи. Він цікавився застосуванням принципів натурфілософії до вивчення органічної природи. В перші роки наукової діяльності Максимович повністю поділяв натурфілософські погляди М. Г. Павлова, а, отже, і ідеалістичні погляди Окена і Шеллінга, був захисником і пропагандистом ідеалістичного розуміння природи.

Ідеалістичні погляди Максимовича яскраво виявились в його перших працях, зокрема в підручнику «Головні основи зоології або науки про тварин» (1824 р.). В цій книзі поряд з важливими науковими положеннями і догадками Максимович слідом за представниками ідеалістичної натурфілософії твердив, що головне не речовина, а життєва духовна сила, ідея, а матеріальні предмети є тільки відображенням діяльності цієї духовної сили, ідеї.

Але через деякий час після виходу своєї першої книги Максимович на основі даних природознавства, а також під впливом критики, якій піддавалась ідеалістична натурфілософія на сторінках російських журналів, і передусім під впливом праць таких видатних російських вчених, як М. Я. Мудров, Є. О. Мухін, І. Є. Дядьковський та ін., викриває необґрунтованість та шкідливість основних натурфілософських ідей, починає критикувати Шеллінга і Окена, а разом з ними і погляди Павлова раннього періоду, коли останній ще був пристрасним поборником німецької філософії.

В переході Максимовича на матеріалістичні позиції велику роль відіграло знайомство з І. Є. Дядьковським, який був у той час найбільш послідовним біологом-матеріалістом і в своїх працях дав глибоку критику натурфілософії і ідеалізму взагалі.

Важливим ідейним джерелом розвитку природничо-наукових і філософських поглядів Максимовича, його переходу до матеріалізму було вивчення ним праць великого російського вченого, основоположника дослідного природознавства і російської матеріалістичної філософії М. В. Ломоносова. З художніми творами Ломоносова Максимович познайомився ще під час навчання в Новгород-Сіверській гімназії. В Московському університеті він вивчав природничо-наукові і філософські праці Ломоносова.

Уже в своїх творах 1826 р. Максимович виступає з критикою ідеалізму, зокрема німецької натурфілософії, відстоює матеріалістичні погляди на науковий метод пізнання природи. В рецензії на книгу Д. Шеліхова «Головні основи землеробства» (1826 р.) він критикує ідеалістичну натурфілософію за заперечення ролі досвіду в пізнанні природи, за вимогу, щоб природознавство ґрунтувалось тільки на філософському умогляді, логічних умовиводах. «Пан Шеліхов,— указував Максимович,— виводячи все по-своєму а priori,

¹ Журн. «Киевская старина», 1904, сентябрь, стор. 327.

хотів, здається, в природі бачити більше справедливості своїх висновків, ніж саму природу, і виявив таким чином явну зневагу до досвідності (емпірії)»¹.

В протилежність ідеалістам Максимович доводив, що «справжня теорія існувати і удосконалюватись може тільки через досвідність, без якої всяка теорія буде грою уяви»².

В творах «Про поділ природознавства на галузі» (1827 р.) і особливо в «Основах ботаніки» (1928 р.) та інших Максимович говорить про вічність природи і об'єктивний характер законів її розвитку. Існуючи незалежно від свідомості, природа доходить до людської свідомості, за твердженням Максимовича, через органи чуттів. Тому наші знання про природу є не що інше, як відображення самої природи. «Природа входить в нас, — писав він, — через зовнішні відчуття, її предмети змінюються, містяться і товпляться в нас під видом понять, а самі поняття зводяться потім на ідеї: і тут народжується знання — наука. І як сторонні речовини, що надходять до нас, через живлення стають власними частинами нашого тіла і приймають його форму, так силою розуміння все пізнаване нами стає власністю розуму нашого, приймаючи його форму»³.

В 1828 р., беручи активну участь в тій полеміці, яка зав'язалась між «Атенеєм» (журналом, редагованим М. Павловим) і «Московським телеграфом» (журналом, редактором якого був Н. Полевой), Максимович уже критикує М. Г. Павлова за його надмірне захоплення ідеями Шеллінга і Окена, погляди яких, за твердженням Максимовича, «є лише блискуча гіпотеза, поетичний погляд на природу, а не наука»⁴.

В статтях, спрямованих проти фізичних теорій Павлова, Максимович критикує останнього за те, що в його працях уможляд переважає над даними досвіду. «Зводити фізику до чистого уможляду, — пише Максимович, — значить перетворювати її в астрологію, магію та алхімію, обман яких, що гніздиться в пітьмі неучтва, викритий світлом науки»⁵.

В наступних працях з питань природознавства Максимович все більше й більше поривав з натурфілософськими поглядами, переходив на позиції матеріалізму і критикував ідеалістичний напрям в природознавстві.

* *
*

В своїх наукових працях Максимович доводив матеріальність природи. В протилежність ідеалістам він твердив, що «вся природа виникла і виникає з єдиної загальної речовини, яку здавна називають ефіром або вогнем»⁶. З цієї єдиної матеріальної і загальної

¹ Журн. «Московский телеграф», 1826, № 8, стор. 306—307.

² Там же, стор. 307.

³ Журн. «Новый магазин естественной истории», 1827, стор. 6.

⁴ Журн. «Московский телеграф», 1828, № 7, стор. 353.

⁵ Там же, стор. 344.

⁶ М. А. Максимович, Размышления о природе, 1847, стор. 85.

речовини складаються, за Максимовичем, всі тіла на нашій планеті і весь всесвіт. Виходячи з даних хімії, якій в той час були відомі 54 хімічних елементи, Максимович твердив, що «поєднуючись між собою, вони утворюють всі інші, складні речовини... таких простих речовин тепер 54»¹.

Макоимович доводив неправильність розуміння хімічних елементів як постійних і незмінних. Найпростіші хімічні елементи, на його думку, становлять продукт розвитку матерії і безперервно змінюються, при цьому складні речовини, що утворилися з простих елементів, мають нові якості. «Речовини складні,—вказував учений,— можна розкладати (аналізувати); і тоді знову одержимо прості речовини зі своїми старими якостями»². Таким чином, Максимович висловив здогад про перетворюваність елементів. «Хіба не ясно, — писав він, — що та сама речовина може набувати різних якостей і видів, змінюватись з одного в другий і, нарешті, утворюючись в якому-небудь, перебуває в ньому більш або менш довгий час? Хіба не ясно, що так звані прості речовини можуть знову походити з інших речовин?»³.

Максимовичу належить важлива думка про безконечну подільність речовини, матерії. Він твердив, що «речовина ділиться на безмірно малі частинки»⁴.

Максимович заперечував уявлення про неподільність найпростіших хімічних елементів, яке панувало тоді в науці, і вказував, що відомі 54 хімічних елементи не виключають можливості існування в природі інших хімічних елементів.

Звичайно, хімічні уявлення Максимовича були не зовсім чіткими, але сама по собі ідея походження всіх тіл з єдиної матерії являла безумовну цінність.

Дуже важливе значення для свого часу мали ідеї Максимовича про єдність неорганічної та органічної природи. Остання, вказував він, виникла з першої і при тому на певному етапі розвитку неорганічної природи. Первісне зародження живої матерії, писав Максимович, «відбулося слідом за остаточним утворенням нашої планети»⁵. Рослини ж і тварини з'явилися тоді, коли уже існувала природа неорганічна (тобто повітря, вода, ґрунт).

Єдність органічної і неорганічної природи М. О. Максимович бачив також в тому, що органічні тіла складаються з тих самих простих хімічних елементів, які входять до складу тіл неорганічних.

Максимович різко виступав проти відриву органічної природи від неорганічної і їх протиставлення. Природа, твердив він, «зберігає єдність при всій різноманітності».

На думку Макоимовича, природа пройшла чотири ступені роз-

¹ М. А. Максимович, Размышления о природе, стор. 73.

² Там же, стор. 74.

³ Там же, стор. 82—83.

⁴ М. А. Максимович, Книга Наума о великом божьем мире, М., 1833, стор. 44—45.

⁵ М. А. Максимович, Главные основания зоологии, 1824, стор. 16.

витку, внаслідок чого виникли чотири царства земних тіл: мінеральне, рослинне, тваринне і людинне. В мінеральному царстві природа перебуває ніби в мертвому стані, в рослинах вона спить, в тваринах пробуджується і, нарешті, усвідомлює себе в людині.

Отже, людину Максимович вважав частиною природи, вершиною її розвитку, оскільки людині властива здатність мислити. «Людина, — писав Максимович, — представляючи скорочено і при цьому досконало природу, є разом з тим істота, що пізнає, обдарована розумінням»¹. Звичайно, Максимович не мав і не міг мати на той час правильних уявлень про відмінність людини від тварини і про причини, що зумовили цю відмінність.

Між царствами природи, за Максимовичем, немає різких непрохідних меж, вони зв'язані між собою поступовими переходами. Розвиткові цього положення Максимович присвятив окрему статтю: «Про границі і переходи царств природи», в якій доводив існування перехідних форм між рослинним і тваринним світом і навіть між тілами живої та неживої природи. Такі перехідні форми автор називає «міжцарствами природи».

В цій же статті Максимович висловлює думку про те, що природа перебуває в постійному русі, розвитку, який набуває то прогресивного «висхідного» характеру, то, навпаки, переходить в процес руйнування, занепаду. В ході розвитку природа диференціюється, ускладнюється, або, за виразом Максимовича, «з простої являється дуже складною, різноманітною».

Таким чином, матеріальний світ Максимович розглядав як єдність в різноманітності. «Природа, будучи цілою, — писав він, — єдиною і постійною взагалі, являється дуже складною, різноманітною і перехідливою, тому скрізь являє вона переливи і світлотіні, чарівні, повчальні для живого розуміння і непомітні, незрозумілі для холодної уваги, яка дивиться на природу як на безвідтінкову картину китайського живопису, і бачить її тільки в різких забарвленнях і в головних кольорах»².

Чим глибше ми проникаємо в суть природи, тим більше знаходимо в ній єдності, простоти і постійності, а разом з тим різноманітності, в якій проявляється єдина природа. Дослідження причин виникнення з єдиної речовини різноманітних тіл природи становить, за Максимовичем, одне з найважливіших завдань наукового пізнання. «Закон, — писав Максимович в статті «Про перетворення комах», — за яким єдність з'являється в природі різноманітністю, є головний і разом з тим найважчий для дослідження»³.

В працях Максимовича ми знаходимо глибокі думки про те, що найважливішими формами існування всіх матеріальних тіл є простір і час. «Будучи обмежена в просторі, який займає земна планета, — вказував він, — речовина називається земним тілом... обмежена на загальному просторі всесвіту, називається тілом не-

¹ Журн. «Новый магазин естественной истории», 1827, ч. I, стор. 5.

² М. А. Максимович, Размышления о природе, К., 1847, стор. 131.

³ Журн. «Московский вестник», 1827, ч. II, № 5, стор. 48.

бесним»¹. Правда, простір і час Максимович розумів в дусі механічного матеріалізму, тобто як об'єктивно існуючі, але зовнішні форми буття матеріального світу.

Максимович доводив думку про безконечність матеріального світу. В «Книзі Наума про великий божий світ» Максимович писав: «Світ такий великий, що нема йому міри і кінця; зірок так багато, що нема їм числа»². Він доводив, що вся сонячна система є тільки найдрібніша частина матеріального світу. «Весь великий божий світ поділений на незліченну кількість сонячних світів; і наш сонячний світ, хоч він такий великий, що і задумати страшно, але є тільки найменша частинка всього світу — менша, ніж капля в морі, ніж порошинка на землі...»³.

Наука, вказував Максимович, розвиваючись, відкриває все нові системи зірок, чим доводить безконечність матеріального світу. «Так, — писав він в статті «Про переходи царств природи», — в безмірно-великому світі зоряному нашому погляду уявляється Млечна Путь, як полоса хмарна. Телескоп... розганяє цей туман, розріджуючи його незліченне число зірок; але за ними видніються нові Млечні Путі, і відкриваються нові туманні плями в безодні безмежного неба»⁴.

* *
*

Матеріалістичні погляди Максимовича знайшли свій яскравий вираз в розумінні ним суті природознавства і критиці ідеалістичних і метафізичних систем рослинного царства.

Уже в праці «Головні основи зоології» Максимович виявив правильне, матеріалістичне розуміння завдань природознавства. Він вказував, що «справжнє знання полягає в повній схожості наших понять з пізнаванням предметом». Тому природознавство «повинно представити земні тіла в такому вигляді, в якому вони існують дійсно»⁵.

Науку, теорію Максимович розглядав як відображення природи. Тому він твердив, що «природознавство повинно бути самою природою, яка в нашому умі перетворилась в систему понять, подібно як предмет який-небудь відображається в дзеркалі, або все видиме в нашому оці»⁶. Розвиваючи цю думку, Максимович зауважував, що «пізнання внутрішньої суті природи, зв'язків між творами оної і відношень між явищами складає предмет і справу природознавства»⁷.

¹ М. А. Максимович, О разделении естествознания на ветви или отрасли науки, журн. «Новый магазин естественной истории», 1827, ч. I, стор. 8.

² М. А. Максимович, Книга Наума о великом божьем мире, стор. 9.

³ Там же, стор. 47.

⁴ М. А. Максимович, Размышления о природе, стор. 127—128.

⁵ М. А. Максимович, Главные основания зоологии, 1824, стор. V.

⁶ Журн. «Новый магазин естественной истории», 1827, № 1, стор. 7.

⁷ Журн. «Московский телеграф», 1827, ч. XVIII, стор. 294.

В своїх працях, присвячених ботаніці, Максимович відстоював погляд на рослинне царство «як на єдине древо рослинного життя»¹.

Тому він приділяв велику увагу проблемі систематики. Питанням систематики він присвятив ряд спеціальних досліджень: «Про систему рослинного царства» (1823 р.), «Про системи рослинного царства» (1827 р.), «Систематика рослин» (1831 р.), «Класифікація тварин і рослинного царства» (1831 р.), «Скорочена система тваринного царства» (1831 р.), «Історичний виклад системи рослинного царства» (1833 р.).

Зупиняючись на питанні про поділ систем на штучні та природні. Максимович говорить, що «власне системою заслуговує називатись тільки природна, а штучна... власне єсть реєстр або список»².

Штучні системи рослинного світу, починаючи від Цезальпіна і до Фриза включно, його не задовольняли.

Необхідно мати на увазі, що системи рослинного і тваринного світу, які існували на початку ХІХ ст., мали вузько описовий характер і являли собою переважно грубу інвентаризацію живої природи на основі формальних, штучно підібраних ознак, не враховували зв'язків і попередньої історії організмів.

Головною вадою систематики було те, що вона ґрунтувалась на облудному релігійному вченні про створення видів і їх незмінність. Мегафізичний підхід до природи вкрай гальмував розвиток систематики і приводив її в тупик. З другого боку, системи, створені натурфілософами (наприклад, Океном), носили чисто умоглядний характер і також не відбивали реальних історичних зв'язків і ознак живих істот.

Отже, як емпіричні, так і умоглядні системи органічного світу не відображали природи такою, якою вона є, тобто в її реальних зв'язках, єдності та історичному розвитку.

Завдання систематики рослин, за Максимовичем, полягає в тому, щоб відобразити рослинний світ таким, яким він є в дійсності, тобто в його зв'язку і розвитку. Ще в статті «Про систему рослинного царства» (1823 р.) Максимович критикував систему Ліннея за штучність і вимагав створення природної системи рослин. Природна система, писав він, повинна зобразити рослинне царство не як ряди, а як сфери, що мають свої центри і радіуси, які торкаються один одного, показати відношення, які існують між різними сімействами рослин, і те, як вони утворились і розвиваються, повинна, «зобразивши рослини фізіологічно, показати значення їх і кожної їх частини; повинна зобразити нам розвиток цілого рослинного царства. Тоді система покаже нам рослинне царство в такому вигляді, в якому воно є в самій природі»³. Таким чином, незважаючи на те, що Максимович в ці роки перебував під сильним впливом

¹ М. А. Максимович, О системах растительного царства, М., 1827, стор. 54.

² М. А. Максимович, Основания ботаники, кн. 2, Систематика растений, 1831, стор. 5 (далі: Систематика растений).

³ Журн. «Новый магазин естественной истории», ч. II, № 1, 1823, стор. 10.

натурфілософських ідей, він дає матеріалістичне тлумачення систематиці. Ця матеріалістична тенденція все більше поглиблювалась і розвивалась в дальших творах Максимовича в міру звільнення вченого від німецької ідеалістичної натурфілософії.

В дисертації «Про системи рослинного царства» Максимович підкреслював, що «система повинна, почавши з нижчих рослин... і переслідуючи їх, підійматися до вищих...» «Система повинна показати значення кожної частини, зобразити розвиток цілого рослинного царства. Тоді система покаже нам рослинне царство в такому вигляді, в якому воно є в самій природі. Це буде *finis Botanices*»¹. Всі ці висловлювання Максимовича показують, що він був прихильником філогенетичної системи, зародок якої бачив у системі шведського ботаніка Фриза.

Максимович рішуче критикував ідеалістичні та метафізичні системи органічного світу. Він показав неспроможність так званої німецької школи, найбільш яскравим представником якої був Окен.

В своїй дисертації (1827 р.) Максимович вказував, що «Окен не тільки намагався представити природу в своїй системі, скільки хотів *в природі показати свою систему*»².

Основна вада школи, очолюваної Океном, за Максимовичем, полягає в тому, що «умонакреслення системи вноситься в природу і під нього підводяться її твори»³.

Пізніше в статті «Явноцвітні і тайноцвітні рослини» Максимович знову повертається до критики ідеалістичної німецької школи, яка хотіла «велику картину природи втиснути в раму, побудовану логічно». Цією школою, говорить він, «вигадана дуже розумна, але не природна система: така система запозятливого Окена»⁴.

Максимович виступає проти ботаніків, які будували систему, виходячи з зіставлення зовнішніх ознак, і заперечували спадковість форм. Він твердив, що спорідненість органічних форм існує не тільки в нашій уяві, а й в самій природі. Максимович критикував так звану французьку школу (Лендлея, Кунта, Бровна, Декандоля) за те, що вона при складанні системи базується тільки на зовнішніх ознаках рослин, ігноруючи фізіологічні зв'язки, а тому не може дати правильної картини рослинного світу. Завдання ж полягає в тому, щоб «привести до стрункої єдності і цілості всю різноманітність рослин, показати ступені їх спорідненості—от мета і прагнення системи природної»⁵.

Підхід Максимовича до систематики рослинного світу вказує на те, що пізнання він розумів як історичний процес. В праці «Історичний виклад системи рослинного царства» Максимович доводить: «Несправедливо вимагати системи незмінної, нерухомої... Розум наш обмежений в стремлінні до удосконалення. Нерухома скам'я-

¹ М. А. Максимович, О системах растительного царства, стор. 54, 79. Тут слово *finis* в розумінні «мета».—Д. О.

² Там же, стор. 64.

³ «Ученые записки Московского ун-та», 1833, ч. I, № 1, стор. 42.

⁴ «Журнал Министерства народного просвещения», ч. I, 1834, стор. 142.

⁵ М. А. Максимович, Систематика растений, стор. 4.

нілість суперечить життю розуму, так само як цілковитий спокій несумісний з життям природи»¹.

Всі ботанічні системи, писав Максимович, свідчать про постійно зростаюче прагнення людського розуму до відкриття тієї єдності і стрункої гармонійної цілісності, яка міститься в різноманітності рослинної природи; дійсним завданням як ботанічної, так і зоологічної систематики є показ цієї різноманітності і єдності природи. «Але, — зауважував Максимович, — природа не раптом відкриває людині свої таїнства, не багатьом доступне її внутрішнє святилище»².

Тому різні системи «минають, породжуючи одна одну і змінюючись по черзі; а між тим поступово нагромаджується, зріє і вдосконалюється система, як одна велика, загальна справа всіх окремих зусиль розуму»³.

Отже, Максимович матеріалістично розумів завдання і зміст науки. Наука, в тому числі і систематика, покликана правильно відображати природу. Підкреслюючи цю думку, Максимович писав: «Розум завжди вимагає від науки певної форми; але форма ця завжди обумовлюється змістом науки — природою. В досконалій науці або системі розум і природа, форма і зміст — зійшлись би повністю»⁴.

* *
*

У своїх працях Максимович висовує і обгрунтовує ідею розвитку природи, спростовує метафізичні уявлення про світ. Якщо ранні твори свідчили про те, що Максимович будував свої еволюційні погляди на невірній ідеалістичній основі, то в дальших працях він надає еволюційній ідеї матеріалістичного змісту, вважаючи, що всі предмети природи являють собою видозміни «однієї загальної речовини», первісної матерії.

У всіх своїх працях Максимович проводить думку про те, що в природі ніщо не стоїть на місці, все перебуває в безперервному русі, розвитку. «Скрізь життя уявляється, — писав Максимович, — то як таке, що виникає й піднімається, то як таке, що руйнується і занепадає; скрізь воно то піднімається, то спускається по ступенях свого буття»⁵.

Вважаючи рух властивістю матерії, Максимович розглядав органічну природу з точки зору її історичного розвитку. Як уже вказувалося, Максимович в протилежність ідеалістам доводив, що органічна природа походить від неорганічної і перебуває в постійному розвитку. Природа, за словами Максимовича, з простої з'являється численною і різноманітною. Розвиток природи він розумів не як топтання на місці, а як підняття від нижчого до вищого, від

¹ «Ученые записки Московского ун-та», 1833, ч. I, № 1, стор. 25.

² Там же, стор. 23—24.

³ Там же, стор. 26.

⁴ М. А. Максимович, Историческое изложение систем растительного царства, «Ученые записки Московского ун-та», 1833, № 1, стор. 27.

⁵ М. А. Максимович, Размышления о природе, стор. 130—131.

простого до складного. В рецензії на книгу А. Ловецького «Коротке накреслення природної історії тварин» Максимович закидає авторові, що він почав виклад історії тваринного світу з ссавців. «Для чого автор почав свою систему з ссавців? Це не природно: справжній шлях природи є підняття від нижчих до вищих, від недосконалих до досконалих»¹.

Якщо в перших своїх працях Максимович розглядав силу як щось окреме від матерії, то пізніше він прийшов до думки, що в самій природі міститься джерело її розвитку. «...Речовина,— писав він,— активна суттю своєю... Вона є джерелом світла, тепла, ваги, електрики, магнетизму, гальванізму. Отже, тут нема атомічного поділення сили і пасивності, бездіяльної речовини; речовина активна по суті, тотожна з силою, є спільне зерно, з якого розвивається світ фізичний»².

Вже в праці «Про поділ природознавства на галузі або особливі науки» (1827 р.) Максимович доводив, що сила не може діяти без речовини, а речовина не буває без сили — одне є необхідною передумовою іншого: «Кажучи точніше, сила і речовина за суттю своєю не різnorodні, а суть тільки певні стани однієї й тієї ж істоти (речовини.— Д. О.), бо кожне тіло, містячись в просторі, перебуває в стані буття, існуючи в часі, виявляється діяльним», і далі: «...речовина від сили невіддільна і одна без другої бути не може; та ж сама речовина, поскільки вона діяльна,— є сила, поскільки бездіяльна — речовина»³.

Незважаючи на деяку нечіткість думки, наліг ідеалізму, заслуга Максимовича полягає в підкреслюванні положення, що самій матерії, речовині властива активність.

В рецензії на книгу проф. Щеглова «Посібник з фізики» (1830 р.) Максимович запитує ідеалістів та метафізиків: «Чому не визнати діяльність речовини за суть оної?»⁴.

Отже, Максимович визнавав активність, діяльність матерії і бачив єдність природи в єдності матерії, а різноманітність предметів в світі розглядав як результат розвитку, якісного перетворення єдиної матерії.

М. О. Максимович був одним з перших російських попередників дарвінізму. Ще в 20—30-х роках минулого століття він пропагував ідеї змінюваності видів, протиставляючи їх креаціоністським поглядам про божественне походження і незмінність видів. Деякі його положення близькі до ідей мічурінського вчення.

В своїх працях Максимович намагався обпрунтувати еволюційну ідею конкретними фактами з життя рослинного царства. Розвиток організмів він розглядав у зв'язку з конкретними умовами навколишнього середовища.

Під зовнішніми умовами Максимович розумів місцезнаходження рослин, ґрунт, живильні речовини, температурні умови, світло, по-

¹ Журн. «Московский телеграф», 1826, ч. X, № 14, стор. 125.

² Журн. «Северная пчела», 1833, № 107, стор. 827.

³ Журн. «Московский телеграф», 1830, ч. XXXII, № 7, стор. 348.

⁴ Журн. «Новый магазин естественной истории», 1827, № 1, стор. 11.

вітря. Від них залежить життя та розвиток рослинних і тваринних форм. Організми беруть з зовнішнього середовища необхідні для життя речовини, асимілюючи їх. Доводячи це положення, Максимович вказував, що, спостерігаючи, як з невеликої зернини виростають величезні дерева, «ми переконались в необхідності для того сторонньої речовини», яка, засвоюючись організмами, змінює «їх різним чином».

У статті «Про двояке буття рослин» Максимович підкреслював, що рослини і тварини розвиваються «при сприянні навколишньої природи, під впливом зовнішніх умов»¹.

Визнаючи мінливість видів, Максимович виступав проти пануючих в той час серед більшості природознавців креаціоністських поглядів, згідно з якими будь-які відхилення організмів від видового типу розглядались як «виродливість». «Поеліку ж різниця (тобто різновидність.— Д. О.),— писав Максимович,— обіймає собою не тільки випадкові і перехідні форми, але й певні постійні, і навіть спадкові, то і не можна її називати словом виродок, що означає випадкове відхилення»².

Відхилення органічних форм від їх видових особливостей Максимович правильно розумів як результат безпосереднього впливу тих змін, що відбуваються в умовах життя організмів. Він доводив, що причиною мінливості видів є зміна зовнішнього середовища.

В «Основах ботаніки» Максимович стверджував, що «у природі не буває двох осіб *точнісенько* однакових; але коли вони виростають в різних умовах зовнішніх, то бувають значно *відмінні*, і тим більше, чим більш відмінні оні умови... Таким чином, *клімат і ґрунт* виробляють природні різниці, коім підлягають найбільше рослини, розкидані по великому простору землі і які ростуть на ґрунтах різноманітних»³.

Але ще більше змінюється вид, на думку Максимовича, при штучному вихованні, тобто коли рослини вирощуються в неприродних для них умовах. «Такого роду різниці являють предмет і турботу садівництва, квітництва і городництва»⁴. Максимович доводив, що людина, штучно змінюючи умови розвитку рослин, може виростити незліченну кількість видів, яких немає в природі.

В інших працях з ботаніки Максимович також доводив, що причини мінливості видів слід шукати в зміні зовнішніх умов життя організмів. Життя, писав він, «виробляє певні види рослин, користуючись силами зовнішньої природи... А як збіг зовнішніх умов буває вельми різноманітним, випадковим, мінливим, то життя само стає мінливим в явищах своїх... і неминуче відступає від своїх первісних видів»⁵.

¹ М. А. Максимович, Размышления о природе, стор. 153.

² М. А. Максимович, Систематика растений, стор. VIII.

³ Там же, стор. 55.

⁴ Там же, стор. 56.

⁵ Журн. «Телескоп», 1834, ч. XIX, стор. 67.

Максимович вказує також на велике значення для створення нових видів, міжвидових помісей впливу одних видів на інші. Отже, Максимович відстоював думку про те, що нові види створюються з існуючих видів шляхом зміни зовнішніх умов життя — клімату, ґрунту і т. д. Такі зміни, вказував він, можуть закріплюватись спадково в тому випадку, якщо нові умови середовища діють досить довгий час. Ці догадки Максимовича становлять особливий інтерес у світлі теоретичних положень мічурінського біологічного вчення.

Необхідно підкреслити, що Максимович був одним з перших російських ботаніків-еволюціоністів. До нього еволюційні погляди розвивались в основному в зоології, геології і палеонтології — такими вченими, як Пандер, Соколов, Каверзнев, Бер та ін., Максимович же прийшов до еволюційної ідеї на основі вивчення рослинного світу.

Визнаючи те, що природа знаходиться в постійному розвитку, Максимович і її пізнання розглядав як складний історичний процес.

Максимовичу був чужий агностицизм, і разом з тим він ясно розумів складність процесу пізнання. Він вказував, що пізнання природи — це не миттєвий акт, а поступовий нескінченний процес, як нескінченна природа і багатоманітність її предметів та явищ. «Всяке нове відкриття, — вказував Максимович, — кидає нас в нове незнання, а розв'язанням одного вузла зав'язується інший»¹. Розвиваючи цю думку в рецензії на книгу Н. Щеглова «Посібник з фізики», що Максимович писав: «Невпинні спостереження і дослідження відкривають нам нові закони природи, пояснюють раніше відкриті, спростовують колишні припущення, породжують нові думки і вагання»².

Максимович критикував тих вчених і філософів, які вважали, що обсяг науки обмежений, що після пізнання тих явищ, які входять в коло її вивчення, їй нічого буде робити. Показуючи необґрунтованість метафізичних поглядів на пізнання, Максимович вказував, що наука досягла великих успіхів в оволодінні таємницями природи, у відкритті її законів. «Але де міра і край людської спостережливості? — запитував він. — Яких засобів не вигідає ще людський розум для пізнання своєї суженої природи і оволодіння нею?»³.

Отже, так само як природа не має меж в своїй змінюваності і різноманітності, так і людське пізнання не має меж в своїй здатності відображати природу.

Кожне нове покоління людей, спираючись на досягнення попередніх, удосконалюючи техніку і методи пізнання природи, рухає науку вперед. «Новому поколінню, — писав Максимович, — дістається уже готовим те, що з трудом добувалось поколінням попереднім. Де кінчають предки, там починають нащадки і ідуть далі»⁴.

¹ Журн. «Московский телеграф», 1826, ч. VIII, № 8, стор. 314.

² Журн. «Московский телеграф», 1833, ч. XXXII, стор. 343.

³ М. А. Максимович, Размышления о природе, стор. 126.

⁴ «Ученые записки Московского ун-та», 1833, ч. I, № 1, стор. 26.

В своїх працях Максимович приділяв велику увагу питанню про метод природознавства. Він боровся як проти вузького емпіризму, так і проти спекулятивного раціоналізму. Якщо в своїй праці «Головні основи зоології» (1824 р.) Максимович ще недооцінював значення досвідного знання і вважав умогляд єдиним методом пізнання природи, то в наступних працях він піддає рішучій критиці ідеалістичний раціоналізм. Уже в рецензії на книгу Д. Шеліхова «Головні основи землеробства» Максимович говорить про те, що всяка теорія, яка не спирається на досвід, буде лише грою уяви, так само як наука, що складається з одних досвідних знань, без вищого погляду на їх необхідність і значення, буде зібранням нерозв'язаних питань природи. «...Ми не лише знаємо щось з досвіду,— твердив Максимович,— але спершу взагалі нічого не знаємо без досвіду, або не через посередництво оног¹».

Цей висновок Максимович підкреслює також в другій тезі своєї магістерської дисертації «Про системи рослинного царства» (1827 р.), де вказує, що природу ми знаємо а posteriori, тобто внаслідок досвіду.

Необхідно зазначити, що досвід Максимович розумів в основному матеріалістично. В «Основах ботаніки» (1828 р.) Максимович вказував, що досвідне знання «суть відбитки зовнішньої природи в зовнішніх почуттях, збережеці пам'яттю»². Тут Максимович висловлює думку про те, що тільки на основі досвіду можна розкрити, пізнати предмети і явища такими, якими вони є насправді. Наука, за Максимовичем, це не породження спекулятивно-логічного чистого мислення, а узагальнення, теоретичний вираз чуттєвих даних.

Критикуючи ідеалістичну натурфілософію, Максимович доводить, що умовивід без досвіду неминуче веде до беззмістовних спекуляцій. «Умовиводи без досвідності суть повітряні замки»³,— твердив він і вимагав робити умовиводи, виходячи з даних досвіду, бо науковий «умогляд є продовжений досвід в розумі; він ґрунтується на чуттєвому досвіді»⁴.

В боротьбі з ідеалістичним раціоналізмом Максимович все більше переконувався в тому, що натурфілософія, яка ігнорує значення органів чуттів в пізнанні, дані досвіду і намагається втиснути дійсність в надумані філософські конструкції, не може дати правильного знання про природу, гальмує розвиток науки.

В рецензії на книгу Н. Щеглова «Посібник з фізики» Максимович відзначив ті місця книги, де автор показує властивості матерії відповідно до її дії на органи чуттів людини. «Добра думка автора вивести ці властивості за дією природи на зовнішні почуття наші»⁵,— писав Максимович. Разом з тим він вказував, що і вузький або, як

¹ Журн. «Московский телеграф», 1826, № 8, стор. 312—313.

² М. А. Максимович, Основания ботаники, кн. 1, М., 1828, стор. IX.

³ Там же, стор. X.

⁴ Журн. «Северная пчела», 1833, № 107, стор. 826.

⁵ Журн. «Московский телеграф», 1836, ч. XXXIII, стор. 345.

називає його Максимович, «дріб'язковий емпіризм», що ігнорує філософські узагальнення і висновки, не може вважатись науковим методом пізнання. Одні чуттєві спостереження, вказував Максимович, не можуть забезпечити правильного уявлення про явища і предмети природи, бо чуттєве пізнання дає лише знання їх зовнішніх сторін. Збагнути внутрішню суть речей, викрити зв'язки між ними можна тільки за допомогою розуму, мислення. Тому для досягнення істини необхідно поєднувати в пізнанні емпіричні дані і логічні умовиводи. «Коли дослідні відомості,— писав Максимович,— з кола зовнішніх почуттів переходять в область розуму, і ми, порівнюючи їх, робимо умовивід, прозираємо причини явищ і значення предметів, тоді дослідні відомості стають знаннями умоглядними... Отже, кожна наука є разом і досвідна — за своїм початком, і умоглядна — за висновками і викладом. Дослідні відомості становлять багатство науки, умоглядність її душу, послідовність її гідність. Дослідні відомості самі собою становлять тільки матеріал, речовину, якій силою розуму надається правильна форма, будується струнка будова науки. Так звані умовиводи без дослідності суть повітряні замки»¹.

Доводячи необхідність для науки чуттєвих спостережень, досвіду і логічного аналізу, умовиводів, Максимович підкреслював: «Досвід стільки ж вимагає обережності в висновках, як і умогляд; настільки ж йому потрібна гострота почуття і навик, наскільки умоглядові ясність, здравість і досвідченість мислення»².

В зв'язку з цим Максимович вимагав поєднання в пізнанні природи аналізу і синтезу, індукції і дедукції. Вихідним в пізнанні він вважав аналіз, бо «не можна добре з'єднувати, не вміючи спочатку розрізнити належним чином»³. Але одного аналізу для пізнання не досить. «Не суперечимо,— писав Максимович,— що аналіз є дуже важлива справа, але він постає тільки матеріал і прочищає, так би мовити, шлях майбутньому Ліннею,— який всі поодинокі розвідування упорядкує і створить струнку, органічне ціле—систему»⁴.

Таким чином, Максимович відкидає як односторонні, а тому і неправильні обидва ці окремо взяті методи пізнання. За Максимовичем, «пізнання природи повинно бути живе, охоплююче кожний предмет цілим, таким, як він є... Воно покійно, віддано йде за Природою; тому воно природне і просте. Воно буває досвідне в своїх починаннях і умоглядне в продовженні, строго *аналітичне* і обережно *синтетичне*, а тому, — позитивне. Воно повинно бути позбавлене тієї штучної і насильственої довільності, в яку легко впадає безтілесна абстрактність ідеалізму і бездумна матеріальність *дріб'язкового емпіризму*»⁵.

¹ М. А. Максимович, Основания ботаники, М., 1828, стор. 1X—X.

² Журн. «Северная пчела», 1833, № 207, стор. 826.

³ М. А. Максимович, О системах растительного царства, 2-й тезис диссертации.

⁴ М. А. Максимович, Рассуждения о семействе крестовидных, журн. «Московский телеграф», 1826, ч. XI, № 20, стор. 280.

⁵ М. А. Максимович, Размышления о природе, Предисловие, М., 1833, стор. II—III.

Максимович вказував на велике значення філософії в науковій діяльності, в пізнанні природи. При цьому він визнавав правильною і потрібною для пізнання тільки ту філософію, яка ґрунтується на даних науки.

Розглядаючи філософію як любов до мудрості, він твердить, що «вона як любов до мудрості уявляється мені стремлінням до живого знання предметів та їх суті, бажанням узгодити, одушевити наші знання. Тому вона є особливим поглядом на предмети, який обіймає особливе існування їх і разом з тим прозирає їх внутрішнє значення і єдність»¹.

Максимович вимагав, щоб вчені не обмежувались емпіричними даними, а робили з них загальні, філософські висновки. Кожний науковий труд повинен мати свою теоретичну спрямованість, цільність. «Таким чином, філософія може бути в кожному творі розуму... що стосується різних наук або окремих галузей знання, то в них також один, загальний погляд повинен сягати до самих дрібних деталей»². Філософія покликана допомогти науці пізнати предмети і явища природи в їх зв'язку і цілісності.

Слідом за основоположником російської науки М. В. Ломоносовим і його послідовниками Максимович вважав, що кожний вчений повинен бути разом з тим і філософом, що «кожна наука повинна бути філософічна»³. «Ми не задовольняємося,— писав учений,— чуттєвим дослідженням зовнішньої сторони явищ (*емпірією*), не задовольняємося дрібним розчленуванням деталей (*аналізом*), не задовольняємося відверненням розуму в безтілесну мислену сторону буття (*ідеалізмом*), уникаємо довільності в поєднанні і узагальненні деталей (синтезі; але прагнемо узгодити ці однієї способи пізнання і здружити досвіди чуттєві з досвідами розуму в одне повне, живе і позитивне знання»⁴. Завдання, за Максимовичем, полягає в тому, щоб поєднати умогляд з досвідністю, побудувати умогляд на досвідності.

Ці чудові думки Максимовича дуже співзвучні ідеям Герцена, які всебічно розвинуті в «Листах про вивчення природи». Доводячи необхідність поєднання в пізнанні умогляду з досвідністю, великий російський мислитель писав: «Без емпіризму нема науки, так само як нема її в односторонньому емпіризмі. Досвід і умогляд — два необхідні, істинні, дійсні ступені одного й того ж знання; спекуляція — більше нічого, як вища, розвинута емпірія; взяті в протилежності, виключно і абстрактно, вони так само не приведуть до діла, як аналіз без синтезу або синтез без аналізу. Правильно розвиваючись, емпірія неодмінно повинна перейти в спекуляцію, і тільки той умогляд не буде пустим ідеалізмом, який ґрунтується на досвіді. Досвід є хронологічно перше в справі знання, але він має свої межі, далі яких він або збивається з шляху, або переходить в умогляд.

¹ Журн. «Телескоп», ч. XV, 1833, стор. 426.

² Там же, стор. 426—428.

³ Там же, стор. 428.

⁴ Там же, стор. 428—429.

Це — дві магдебурзькі півкулі, які шукають одна одну і які, після зустрівчі, кінцями не розірвеш»¹.

* * *

*

Закінчуючи характеристику філософських поглядів Максимовича, слід відзначити, що він не був і не міг бути в той час послідовним матеріалістом. Деякі сліди захоплення натурфілософією залишились в його світогляді протягом всього життя. В його працях можна інше зустрінути ідеалістичні і явно релігійні твердження, як наприклад: «Природа є речове одкровення думок творця і його волі». Такі твердження, хоч і суперечать висловлюванням Максимовича з філософських і природничо-наукових питань, все ж свідчать про те, що він не звільнився повністю від ідеалістичних поглядів. Разом з тим необхідно мати на увазі і ті найсуворіші вимоги, які ставило самодержавство до вчених — викладати всі наукові питання в суворій відповідності з святым письмом.

Незважаючи на це, праці Максимовича з природознавства завдали істотного удару релігійно-ідеалістичним уявленням про незміненість і божественне походження світу і мали велике значення для розвитку антиметафізичних і матеріалістичних ідей в російському природознавстві, для продовження ломоносівської лінії у вітчизняній науці.

Філософські погляди Максимовича суперечливі. Вони відображають його наполегливі шукання правильного наукового світогляду, його прагнення піднятися над вузьким емпіризмом і подолати ідеалістичний раціоналізм. Противник голого емпіризму, Максимович спочатку захопився ідеалістичною натурфілософією, намагаючись знайти в ній відповідь на питання про суть і закономірності природи, але незабаром побачив помилковість натурфілософії з її умоглядними конструкціями і зневажливим ставленням до експериментального дослідження природи.

Хоча Максимович і не подолав повністю ідеалізму в своєму світогляді, не піднявся до свідомого філософського матеріалізму, але в розв'язанні ряду важливих філософських питань природознавства він стихійно прийшов до матеріалізму. Його матеріалістичні і діалектичні ідеї були значним вкладом в історію вітчизняної філософської думки.

Твори Максимовича з питань природознавства зробили вплив на багатьох російських вчених, зокрема на наукову діяльність вченого Г. Є. Щуровського. За власним визнанням Г. Є. Щуровського, його книга «Органологія або порівняльна анатомія тварин» (1834 р.) була написана під безпосереднім впливом Максимовича.

Згадуючи вплив, зроблений Максимовичем, Щуровський говорив: «Дорогий друже! Твори Ваші з природничих наук були й моїми настільними книгами, коли я читав медикам ботаніку і зоологію і служили мені зразком при виданні моєї «Органології». Вони ж на-

¹ А. И. Герцен, Письма об изучении природы, М., 1944, стор. 14—15.

гадують мені часи студентства, бесіди з Вами; в цих бесідах ми виховали ту гарячу любов до науки, яка й донині не охолонула в нас і зробилась самою істотною потребою нашого життя»¹.

Під безпосереднім впливом Максимовича розвивався видатний російський ботанік Н. Кауфман, а також російський вчений і публіцист А. Галахов та ін.

Праці Максимовича і його особа привернули увагу О. І. Герцена, який, будучи слухачем Максимовича в Московському університеті, пройнявся до нього глибокою повагою. Перші роботи Герцена «Про неподільне в рослинному царстві» (1830 р.), «Про місце людини в природі» (1832 р.) були написані під безпосереднім впливом Максимовича. Не випадково після закінчення університету О. І. Герцен в листі до М. П. Огарьова від 5 липня 1833 р. писав: «Я з одним Максимовичем залишусь знайомий»².

В книзі «Минуле і думи» Герцен згадує, що на товариський студентський вечір в 1833 р., на якому були присутні Герцен, Огарьов, В. Соколовський, Сатін та інші представники революційної студентської молоді, був запрошений і молодий професор Московського університету М. О. Максимович.

---

¹ Юбилей М. А. Максимовича, СПб, 1872, стор. 49—50.

² А. И. Герцен, Полное собрание сочинений и писем, т. I, стор. 115.

В. Ф. ДАНИЛЕЙКО

ДО ПИТАННЯ ПРО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Суперечності, що виникли внаслідок зародження буржуазних відносин в Росії в кінці XVIII і першій половині XIX ст., привели до виступу дворянських революціонерів (О. М. Радіщев, декабристи) і просвітителів (М. І. Новиков, Я. П. Козельський, С. Є. Десницький, Д. І. Фонвізін, І. А. Крилов та ін.), які відіграли значну роль у розвитку суспільно-політичної думки. На Україні в цей час виступають письменники з дворян І. П. Котляревський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, П. П. Гулак-Артемівський та Є. П. Гребінка, які відображають у своїх творах інтереси прогресивних суспільних сил, викривають вади кріпосництва і тим самим сприяють створенню умов для появи революційно-демократичних поглядів. Виступ цих діячів української культури є однією з ланок у загальному ланцюгу розвитку прогресивної суспільно-політичної думки на Україні в період від Г. С. Сковороди до Т. Г. Шевченка. Тимчасом ще й досі їх суспільно-політичні та естетичні погляди не дістали належного висвітлення у філософській літературі. В деякій мірі ці питання розглянуті в працях з літературознавства.

В даній статті автор робить спробу висвітлити суспільно-політичні погляди І. П. Котляревського, показати роль його творчості у визвольній боротьбі прогресивних сил Росії й України, розглядаючи головним чином його ставлення до кріпацтва, до царизму, до релігії та її прислужників, до пануючого класу і класу трудящих, патріотизм поета, його етичні та естетичні погляди.

* *
*

Видатний український письменник кінця XVIII — першої третини XIX ст. Іван Петрович Котляревський (1769—1838 рр.) жив і працював у період, коли вже почалася криза феодальних відносин, внаслідок якої ще більше загострилася класова боротьба, збільшилася кількість селянських повстань, зріс визвольний рух про-

ти кріпосництва і самодержавства. Гостра суспільна боротьба знайшла своє відображення в області ідеології.

На Україні, як і в Росії в цілому, суспільно-політична та філософська думка усе глибше відображала життя, ставила злободенні питання, що турбували численні маси населення. Розвиток промисловості викликав розвиток природничих наук, представники яких виступали проти ідеалізму та містики, пропагуючи матеріалістичні ідеї. Одним з головних центрів боротьби прогресивних російських природознавців стало природниче відділення Харківського університету.

З 1816 р. у Харкові починає виходити перший на Україні журнал «Украинский вестник» (1816—1819 рр.), на сторінках якого виступають прогресивні діячі того часу. Згодом виходить ряд збірок українських народних пісень і дум, досліджень з питань історії, мови, народної творчості, з'являються нові журнали, альманахи.

Незважаючи на терор і суворе переслідування всього прогресивного, якими відповів російський царизм на визвольний рух народних мас, передові діячі Росії та України того часу піднімали голос протесту, виступали на захист трудящих.

З біографії Котляревського видно, що він не стояв осторонь суспільно-історичних подій свого часу. Він був учасником російсько-турецької війни; був ініціатором створення першого у Полтаві театру й першим його директором; під час Вітчизняної війни 1812 р. І. П. Котляревський брав участь у формуванні на Полтавщині ополченських полків. Він був близьким до декабристів, зокрема, брав участь у створенні М. М. Новиковим за дорученням «Союза благоденствия» масонської ложі «Любовь к истине». Особиста дружба з М. М. Новиковим, одним з видатних діячів таємних товариств того часу, автором першої в Росії республіканської конституції, а також знайомство з оточуючим М. М. Новикова вільнолюбивим товариством не могли не впливати на суспільно-політичні погляди поета, які вже в той час відзначалися помітною демократичністю.

Визначна творчість І. П. Котляревського, його глибоке знання історії, життя, побуту й творчості українського народу привертала до нього увагу видатних людей того часу. Його біографи відмічають, що всі мандрівники й літератори, які приїздили у Полтаву, обов'язково відвідували поета. Він був у дружніх стосунках і листувався з близькими до декабристських кіл відомими письменниками Ф. Глінкою, О. Сомовим, М. Гнедичем; його послугами користувалися при написанні своїх книг Бантиш-Каменський («История Малой России») та І. Снегирьов («Русские в своих пословицах»); на нього, як на авторитет, посилалися в своїх творах Рилеев («Войнаровский»), Срезневський («Запорожская старина») та ін.

Ідейна спрямованість найбільшого твору Котляревського — поеми «Енеїда», в якій, за виразом російського критика О. Сомова, поет зображує «земляков своих малороссов с их домашним бытом, привычками и поговорками»¹, здобула високу оцінку в декабрист-

¹ «Северные цветы на 1829 год», СПб., 1828, стор. 53.

ських колах і сприяла обранню Котляревського почесним членом «Вольного общества любителей Росийской словесности»¹, до складу якого входило чимало декабристів. В умовах національного гніту вже самий виступ Котляревського українською мовою був значною подією в історії української культури. В творах поета знайшли відображення прогресивні прагнення українського народу, він порушив ряд злободенних питань, викрив окремі пороки існуючого ладу, і це в значній мірі сприяло росту популярності його творів.

Перші три частини «Енеїди» були видані у 1798 р. Використавши сюжет Вергілієвої «Енеїди», поет висміює сучасне йому українське панство, чиновництво, показує їх побут і нрави, викриває гнилість державного апарату Росії, протестує проти соціальної несправедливості.

Треба зважати на те, що «Енеїда» в основному була написана (4-а частина) і надрукована (перші три частини) в роки царювання Павла I, який вживав усіх заходів, щоб не допустити в Росію «якобинську заразу» і викоринити усяке вільнодумство, яке могло б виникнути під впливом визвольного руху народних мас та революції у Франції. Це був час, коли навіть носіння круглої шляпи розглядалося як вільнодумство, і тих, що наважувалися з'явитись в ній, били палками в поліції², коли спеціальними наказами було заборонено носити зачіску у французькому стилі *à la guillotine*³. Зрозуміло, що в таких умовах небезпечно було висловлюватись з приводу політичних подій. Проте світогляд поета не міг не позначитись на його творах. Незважаючи на пародійну форму його першого і найбільшого твору — поеми «Енеїда», в ній відбилосся ставлення поета до подій і явищ навколишнього життя. П. К. Волинський, один з радянських дослідників творчості Котляревського, підкреслює, що «розповідаючи про острів чарівниці Цирцеї і про підготовку латинців та рутульців до війни, письменник порушує важливі політичні питання. Звичайно, бурлескна форма дещо завуальовує трактування цих питань, зводить висвітлення їх до більш чи менш прозорих натяків, проте відповідні рядки написані не для одної бездумної розваги»⁴.

Описуючи, наприклад, острів цариці Цирцеї, Котляревський, як уже відзначали дослідники, торкається ряду подій сучасного йому міжнародного життя.

Так, натякаючи на втрату Польщею політичної свободи, поет

---

¹ Я. Д. Дмитерко в статті «О развитии материалистической философии на Украине (конец XVIII и начало XIX века)» помилково називає товариство «Вольное общество любителей словесности, наук и художеств» і звідси робить безпідставний висновок про вплив Пніна та Попугаєва на світогляд І. П. Котляревського (журн. «Вопросы философии», 1951, № 3, стор. 111).

² Полтавський обласний державний архів, ф. 801, спр. 1323, арк. 772: «О наказании брестского городничего Пирха за ношение круглой шляпы».

³ [Д. Струков], О прическе дам. Ордер господину приставу по литейной части Навроцкому, «Русская старина», 1879, СПб., т. 89.

⁴ П. К. Волинський, Іван Котляревський. Життя і творчість (друге доповнене і перероблене видання), Держполітвидав, К., 1955, стор. 87.

підкреслює, що на острові чарівниці Цирцеї «лях цвенькати уже не буде». Відмічаючи дворушницьку політику пруського уряду, Котляревський зауважує, що перед Цирцеєю навіть «прус» завиляє хвостом, а з приводу несамостійної політики турецького султана говорить, що на острові Цирцеї «ведмедем Турчин... танцює».

Про події у Франції поет говорить:

Французи ж, давнії сіпаки,
Головорізи-різники,
Сі перевернуті в собаки,
Чужі щоб грзли маслаки¹.

Вважають, що в цих і наступних словах виражено негативне ставлення Котляревського до буржуазної революції у Франції. Це стверджує М. К. Гудзій, який говорить, що Котляревський засуджував «розумних філозофів», «повинних в сочувствии французской революции»², поділяє цю думку П. К. Волинський³ та ін.

Щоб правильно зрозуміти наведене висловлювання Котляревського, треба з'ясувати, що саме мав він на увазі, говорячи про острів Цирцеї. В літературознавстві існує давня традиція розглядати зображений поетом острів Цирцеї як щось середнє між імперією Наполеона і всією Європою взагалі.

Котляревський скористався розповіддю про чужу країну, щоб більш відверто висловитися про події, які мали місце в Росії. У ті часи (і навіть пізніше) це був дуже поширений спосіб критики, яким користувалося чимало прогресивних письменників і який був зрозумілий сучасникам поета. З цього приводу цікаво навести висловлювання цензора-реакціонера щодо книги російського письменника І. П. Пліна (1773—1804 рр.) «Опыт о просвещении относительно к России». Навівши цитату з цієї книги: «Насильство и невежество, составляя характер правления Турции, не имея ничего для себя священного, губят взаимно граждан, не разбирая жертв...», цензор зауважує: «Хочу верить, что эту мрачную картину списал автор с Турции, а не с России, как то иному легко показаться может»⁴. Цей факт показує, що навіть найреакційніші прибічники кріпосництва розуміли езопівську мову, якою користувались ті, хто виступав з критикою існуючого ладу. Природно, що й картини, зображені Котляревським, сприймалися насамперед як замасковане відображення російської дійсності, а розповідь про острів Цирцеї була не чим іншим, як розповіддю про Росію, що була тоді тюрмою народів, де уряд намагався використати все можливе для зміцнення монархічного ладу, де за життя Котляревського особливою популярністю користувалися прислужницьки настроєні іноземці. На користь цього

¹ І. П. Котляревський, Повне зібрання творів у двох томах, т. I, К., 1952, стор. 160 (далі цитується за цим виданням. — *Ред.*).

² Н. К. Гудзій, «Энеида» И. П. Котляревского и русская травестированная поэма XVIII в., «Вестник Московского университета», 1950, № 7.

³ П. К. Волинський, Іван Котляревський. Життя і творчість, стор. 89.

⁴ Вл. Орлов, Русские просветители 1790—1800 годов, Госполитиздат, М., 1953, стор. 162.

припущення говорять згадування поета про факти, що безпосередньо стосуються тільки Росії: про безпросвітно тяжке становище покріпачених «хохлів», про втрату поляками політичної свободи, нарешті, про «чухонців» — фінські племена, що населяють північ Росії¹. Відгуком на процес закріпачення українського селянства (1796 р.), на царську політику придушення усього прогресивного було зауваження поета про те, що в країні Цирцеї (читай — в Росії) не можна «ходить на парі» (тобто двома ногами) — тут всіх намагаються примусити ходити «чотирма», перетворити на рабів. Те, що поет прямо вказує, що не десь, а саме в країні Цирцеї (ім'я якої так нагадує оспівувану в ті часи «Астрею»²) прикро прийшлося «хохлам», що саме тут людей перевертають «на звірей», і є, на нашу думку, натяком на те, що в поемі мова йде про Росію, а не про якусь іншу країну (до речі, саме так, на наш погляд, розуміли Котляревського його сучасники, зокрема О. Сомов, який вважав, що взагалі в поемі мова йде про «земляков» поета).

Це припущення дає право переоцінити репліку Котляревського на адресу французів.

Котляревський з жалем, з докором говорить про те, що французи, які живуть в Росії, прислугуюють монархії: «перевернуті в собаки». Безумовно, мова йде про тих французів, що втекли від революції (як, наприклад, сучасник поета граф Ланжерон, з яким Котляревському довелося служити під час російсько-турецької війни). Далі поет зауважує, що прислужництво не є характерним для французів, що вони виступають і проти монарха («вони і на владу лають»), що вони войовничі («за горло всякого хватають»), що у них міжусобиці («гризуться і проміж себе»), але нічого не говорить про своє ставлення до французької революції.

Негативне ставлення Котляревського до революції вбачають у тому, що він називає французів головорізами («головорізи — різники»), але слово «головоріз» в українській, як і в російській, мові вживається також і в розумінні «отчаянный, отважный и безрассудный человек»³, а не тільки в розумінні «вбивця».

Ніхто з дослідників не заперечує доброзичливого ставлення Котляревського до троянців, а між тим поет вживає щодо них такі епітети, як «поганці», «гульвіси», «пройдисвіти» й подібні. Це пояснюється, як відмічає П. К. Волинський⁴, «особливостями бур-

¹ Див. «Энциклопедический словарь Брокгауза», т. XXXIX, стор. 67: «Чухонцы (чухны) или маймисты — народное название финских племён карельского происхождения, эйрмейсетъ и савакотъ, живущихъ въ окрестностяхъ Петербурга, въ уу. Петербургскомъ, Шлиссельбургскомъ, Петергофскомъ и Царскосельскомъ», або «Толковый словарь живого великорусского языка» В. Даля, 1955, т. IV, стор. 616: «Чухонецъ... петерб. прозвание пригородныхъ финовъ...».

² Астрея — богиня справедливості в міфології стародавніх греків. Цим ім'ям придворні поети називали Катерину II.

³ Див. «Толковый словарь живого великорусского языка» В. Даля, т. I, стор. 369: «головорез м. сорванецъ, отчаянный, отважный и безрассудный человекъ».

⁴ П. К. Волинський, Іван Котляревський. Життя і творчість, стор. 121.

леского стилю» й дає право стверджувати, що, спираючись тільки на слова «голова-різи — різники», не можна робити висновок про негативне ставлення автора до французьких революціонерів, як не можна робити висновок і про його монархічні погляди. Необхідно зважати й на обставини, в яких виступав Котляревський: за найменший прояв неповаги до монарха людей притягали до суду й жорстоко карали¹. А більш-менш схвальне ставлення до подій у Франції або навіть до французьких мод розглядалося як антидержавний виступ. Ось чому, треба думати, Котляревський не залишив більш точних висловлювань з приводу французької революції. Але той факт, що він все ж відгукнувся на події у Франції і, хоч в завуальованій формі, розповів і про антимонархічний виступ («вони і на владу лають»), був, безумовно, прогресивним явищем, а те, що він утримався від будь-яких висловлювань про революцію, хоч негативне ставлення до неї, безумовно, було б сприйнято як вияв «благонадійності», можна розглядати як мовчазне співчування їй.

Для доведення монархічних поглядів Котляревського посилають-ся також на слова: «у них хто хитрий, той і старший».

Але відносяться ці слова до французької буржуазії, що руками народу зробила революцію у своїх інтересах, чи до Наполеона, що «створив французьку імперію з поневоленням цілого ряду давно сформованих, великих, життєздатних, національних держав Європи»², важко категорично твердити. Проте ймовірно, що мова йшла саме про Наполеона і його загарбницькі війни. Так чи інакше, на підставі цього уривку не можна твердити, що Котляревський протестує проти вбивства монарха, — варто простежити його ставлення до царя і царствених осіб, яке знайшло своє відображення в «Енеїді».

Котляревський ніде не виступає прямо проти царя, наче обходячи це питання, але його висловлювання на адресу царствених осіб зовсім не свідчать про доброзичливе ставлення до них.

Всупереч офіційній традиції оспівувати монархів Котляревський розвінчує царів, підкреслюючи їх цілком земне походження, вип'ячуючи їх вади, їх духовну нікчемність. Використовуючи невідповідність між оспівуваним царськими прислужниками величним образом царя і його справжнім обличчям, Котляревський створює комічні образи царів — царя богів Зевса, царя простих смертних Латина.

Торкаючись питання про те, що є причиною соціального «лиха», Котляревський начебто залишає царя осторонь, вказуючи, що однією з причин є вельможі, які в погоні за наживою зневажають інтереси народу, інтереси держави начебто всупереч волі царя. Проте

¹ Так, наприклад, житель міста Борзни, Чернігівської області, був притягнений до суду за «оскорбительные слова в адрес монарха» тому тільки, що сказав: «За глаза и государя ругать можно» (Чернігівський обласний державний архів, ф. 128, оп. 1, стор. 1601).

² В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 286.

в тому, що зображений Котляревським цар не думає боротися проти вельмож і захищати інтереси народу, яскраво виявилось ставлення поета до монарха.

Ставлення Котляревського до царя прояснюється в міру змалювання ним «позитивних» рис Латина. Так, зображуючи цього царя, начебто миролюбним:

Не звір я — людську кров пролити,
І не харциз, людей щоб бити,
Для мене гидкий всякий бой, (I, 185)

поет зразу ж підкреслює, що «миролюбство» Латина породжене його нездатністю бути полководцем та боягузством, а не добрими намірами. Цар боїться встряти у війну, до якої він не підготовлений ні матеріально, ні морально: його держава «без зброї, без війська, хліба, без гармат, без грошей», цар не довіряє своїм вельможам, знаючи, що війна для них — засіб наживи (I, 185).

Не виступаючи прямо проти царя, Котляревський оголошує грізвідцями смуту в царстві Латина вельмож, які розпалювали пожар війни. Він обвинувачує їх в антинародних діях і начебто закликає бути слухняними волі царя:

Вельможі! лихо буде вам.
Вельможі! хто царя не слуха,
Таким обрізать ніс і уха
І в руки всіх оддать катам, (I, 186)

але майже слідом за цими рядками поет змальовує царя, як жалюгідного, нікчемного боягуза. Уважне вивчення висловлювань І. П. Котляревського про царів, яких поет змальовує в комічно-негативному плані, — тільки як безпросипних п'яниць, байдужих до страждань народу, — дає підставу вважати, що заклик слухати царя був лише даниною політичній обережності. Безумовно, слід враховувати і бурлескну форму твору, яка вимагала від поета зображувати дійових осіб у комічному плані. Проте зіставлення позитивних образів поеми (Еней, троянці) з образами царів (або взагалі правителів) показує, що Котляревський не виявляв ніякої симпатії до цих останніх: вони не дбають про народ, не турбуються про його інтереси (Латин, Турн), на простих смертних правителі («боги») звертають увагу лише «ненароком» (Зевс). Котляревський засуджує політику розпалювання воєн, показуючи, що така політика не знаходить підтримки в народі («батько ...кляв злодійку війну і ветхого царя»).

Не без заміру відмічаючи царське лицемірство, Котляревський саме устами Юнони називає царя богів Юпітера (Зевса) «старим Олімпським езуїтом», — цим він підкреслює, що коли підвладні «богам» (правителям) окремі люди (Еней) тільки догадуються про їх байдужість до народу, то поплічникам царя добре видні й зрозумілі його брехливість і лицемірство.

Крок за кроком викриває Котляревський байдужість правителів

до народу, до його життя, до його долі. Він відверто говорить, що боги «забули наших людських бід», що жоден з них

В світі нашими бідами
Не погорює ні на час (I, 105).

При такому ставленні поета до всісильних «богів» зрозуміло, чому головний герой «Енеїди» не дуже покладається на них.

Багаторазове підкреслення Котляревським зневажливого ставлення «богів» і особливо їх царя до простих людей дає підставу вважати, що поет не дуже вірив в монаршу добрість і навряд чи покладав на монарха будь-які надії.

В період написання перших частин «Енеїди» в придворних колах оплакували «мудре» царювання Катерини II, яке вельможі називали «златим віком» богині справедливості Астрей. Котляревський нібито між іншим відгукнувся на це, підкресливши, що оспівуваний придворними поетами «златий вік» був віком казнокрадів і хабарників, кабатчиків і картярів, які розорювали країну та її багатостраждальний народ. Удлива іронія звучить в словах поета, коли він говорить про ці «златії дні»:

Були златії дні Астрей
І славний був тогді народ;
Мінляйлів брали в казначеї,
А фіглярі писали шот,
К роздачі порції — обтекар;
Картьожник — хлібний добрий пекар,
Гевальдигером — був шинкар,
Вожатими — сліпки, каліки,
Ораторами — недоріки,
Шпигоном — з церкви паламар (I, 193).

Безумовно, саркастичний тон цього висловлювання зумовлений не лише бурлескною формою «Енеїди», а й критичним ставленням Котляревського до славослов'я на честь Катерини II.

Наявність у творах Котляревського окремих згадок про те, що Еней — «князьок», про любов підданих до царя («така підданців є любов»), «Пісня на новий год князю Куракіну», присвячена його діяльності, спрямованій на розвиток підвладного йому краю, нарешті, вірші «Малороссийских губерний общий хор»¹, що приписуються перу Котляревського, відвернули увагу дослідників і дали їм підставу вважати, що Котляревський був за «доброго» монарха. Між тим наведені вище уривки з «Енеїди», а також інтерес поета до антицаристських творів (Котляревський власноручно переписав і навіть включив до репертуару полтавського театру, директором якого він був, антицаристську комедію І. А. Крилова «Трумф (Подщина)», видання якої заборонялося царською цензурою аж до

¹ Уважне вивчення творів Котляревського дає підставу вважати, що ці вірші не відображають поглядів поета, і, можливо, не належать його перу. До цієї думки схиляється також П. К. Волниський (див. «Іван Котляревський. Життя і творчість», К., 1955, стор. 142).

1871 р.¹⁾ показують, що не можна робити висновок про монархічні настрої автора «Енеїди». Більше того, з цих фактів випливає, що Котляревський не лише не вірив у «доброго» царя, як це стверджують деякі дослідники (М. К. Гудзій, П. К. Волинський, автори I тома «Історії української літератури»), а й, викриваючи міф про «святість» царя, про його «любов до народу», негативно ставився до монархів, відмічаючи їх повну байдужість до народних інтересів. Котляревський показав у своїх творах, що царі такі ж дармоїди, як і всі гнобителі народу, виступивши тим самим проти поширеної в той час думки про непричетність царя до знущань над народом. Все це робить мало ймовірним припущення, ніби Котляревський вірив в «доброго» царя.

У нас немає жодного документа, який би розкрив перед нами суспільний ідеал Котляревського. В його творах ми знаходимо лише окремі натяки на це.

Мріючи про суспільство, де буде «вобщє все за одно», Котляревський з явною симпатією ставить до звичаю українських козаків усі питання вирішувати колективно, «громадою», протиставляючи цей звичай свавілля та самодурству самодержців типу Турна. Котляревський показав у своїх творах, що серед українців, як і серед інших націй, існує непримиренність між гнобителями й пригнобленими, яку потім так уперто заперечували українські буржуазні націоналісти, проповідники так званої теорії «єдиного потоку». В «Пісні на новий год князю Куракіну» Котляревський підкреслює, що саме пани («пани-людоїди») розорюють селян, користуючись владою, відбирають у них землю і т. д. Поет нагадує про численні й неодноразові скарги селян на те,

Що пани зо злої волі
Не дають орати нив;
Що козацькими землями
Сінокосами, полями
Вердують, мов своїм (I, 301).

Котляревський піднявся до розуміння несумісності інтересів панівної верхівки й трудящих, що знайшло відображення в його творах. Так, у пісні до князя Куракіна він показав, що правосуддя стоїть на захисті інтересів панства:

Суд у правду не вникає,
За панами² потакає (I, 301).

Пізніше, в п'єсі «Наталка Полтавка» устами Наталки поет знову підкреслює, що інтереси простих людей не співпадають з інтересами панів і прості люди, селяни добре розуміють це (II, 21).

Багато уваги приділяв Котляревський викриттю численних пороків пануючого класу. Він вказує, що серед вельмож і панів немає миру та згоди, що там ведуться систематичні міжусобиці, одним з

¹ Рукопис зберігається в архіві Інституту літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка (арх. № 58/7).

² Підкреслення наше. — В. Д.

найголовніших знарядь яких є інтриги. Поет неодноразово підкреслює, що заради досягнення власних цілей представники панівних класів вдаються до будь-яких хитрощів, до хабарництва (як це робить Венера у відносинах із Зевсом або Нептуном), до використання родинних зв'язків чи, нарешті, вирішують питання за спиною правителя (як це зробили вельможі царя Латина).

Відмічаючи соціальну нерівність в сучасному йому суспільстві, поет широко співчуває пригнобленим. В змальоване ним пекло («Енеїда») він вміщує головним чином представників пануючого класу, там знаходяться «начальники, п'явки людській»: цехмістри, судді, яких в пісні до князя Куракіна поет називає «панамі-людоїдами», писарі, ченці, попи, «купчики проворні» та пани, «що людям льготи не давали і ставили їх за скотів». В цих картинах Котляревський висловив не тільки особисте ставлення до панів, а й мрії народу про справедливу відплату, про розправу з гнобителями.

З глибоким болем говорять Котляревський про закріпачення селян, що відбувалося у нього на очах (на Україні цей процес закінчився у 1796 р.), про сумну долю «хохлів»:

Пропали! Як сірко в базарі!
Готовте шії до ярма (I, 160).

Доля вола в ярмі — ось що чекає українських селян, підкреслює поет. В цьому порівнянні Котляревський перекликається з О. М. Радіщевим, з книгою якого він міг бути обізнаним: деякі примірники забороненої царською цензурою «Подорожі з Петербурга в Москву», що викликала особливий інтерес у прогресивних людей того часу, потрапили й на Україну¹, а поет виявляв живий інтерес до антикріпосницької літератури (про це свідчить хоча б переписана ним п'єса Крилова «Трумф»).

Певний об'єктивізм поета, що виявився, на думку деяких дослідників (М. К. Гудзій)², в тому, що поет вміщує у пекло («Енеїда») не тільки панів (за знущання над селянами), а й «мужиків» (за побутовий розклад), зумовлений цензурними міркуваннями.

Перші частини «Енеїди», а отже і картини пекла, були написані безпосередньо після французької революції, в період найжорстокішої реакції в Росії. Саме в ці роки було заборонено трагедію Княжніна «Вадим» (1789 р.), учинено розправу над О. М. Радіщевим (1790 р.) і М. І. Новиковим (1792 р.). Зрозуміло, чому Котляревський, змальовуючи картини пекла і підкреслюючи, що в пекло найчастіше потрапляють пани, начальники та інші «п'явки людській», тобто ставлячи на перше місце злочини панства, в той же час пом'якшував різкість своєї критики, відводячи в пеклі місце представникам усіх соціальних груп — «панам і мужикам», «шляхті і міщанам», «багатим і убогим». Характерно, що лише панство карається за суто станові гріхи (знущання над кріпаками), а прості люди об-

¹ Д. Н. Анучин, Судьба первого издания «Путешествия» Радищева, М., 1918, стор. 38, 41.

² «Вестник Московского университета», 1950, № 7, стор. 135.

справедливим, а суддів — злочинцями (I, 149, 301). Прочітання хабарництва, підкреслює Котляревський, сприяє пригнобленню трудящих: за допомогою хабарів пани («боги» в «Енеїді») всі питання вирішують собі на користь і саме завдяки хабарництву суд «за панами потакає». Через 20 років після написання «Енеїди» Котляревський в п'єсі «Наталка Полтавка» знову повертається до цього питання, підкреслюючи, що хабарництво все ще не зжите, що воно тільки змінило форму — відкрите здирство перетворилося на здирство більш тонке — «весьма-очень іскусне». Поет осудливо ставиться до суспільства, де «всякий, хто вище, то нижчого гне», де «письменні п'явки» можуть вільно з народу «кров смоктати» («Наталка Полтавка»), — і в цьому прогресивність його поглядів, їх співзвучність поглядам передових діячів російської культури.

У своїх творах (і найбільш за все в «Енеїді») Котляревський виступав проти розбещеності і розпусти, що були характерними для більшості представників пануючих класів й особливо для чиновництва. Саме моральна розбещеність, моральний занепад, підкреслює поет, породжують «панночок фільтіфкетних», «що наряджались на показ, що продають себе на час».

Описуючи Олімп, тобто так званий «вищий світ», поет не виявляє ніякої поваги до «богинь», викриваючи їх нікчемність, їх аморальність. Про всіх них він говорить, що це «зубоскалки, моргухи, дзиги, фіглярки». І хоч він наділяє «богинь» індивідуальними рисами, ставлення поета до них однаково негативне, а такі епітети, як «сука», «суча дочка» майже невід'ємні від характеристики богинь.

У виступі Котляревського проти розбещеності відображено думку широких верств населення того часу (так званих соціальних «низів»), яка засуджувала розпусту пануючих класів в друкованій, а ще більше в підпільній рукописній літературі, картаючи побут правлячої верхівки, висловлюючи свою зневагу до розпутної цариці. І хоча Котляревський не говорить прямо про Катерину II, можливо, що його докори на адресу продажних жінок, на адресу «панночок фільтіфкетних» в деякій мірі відносились і до імператриці, про розбещеність якої у той час в народі ходило чимало анекдотів¹.

Котляревський висміює також і духівництво, діяльність якого всупереч релігійним проповідям була спрямована не на благо ближніх, а на благо самих духівників. Називаючи попів «жрецьями», Котляревський говорить, що це «ізконебе хаптурний рід», тобто хабарники. Малюючи картини пекла, він розповідає, що служителі релігії:

Ченці, попи і крутопопи,
Мирян щоб знали научать;
Щоб не ганялись за гривнями,
Щоб не возились з попадями,
Та знали церков щоб одну;

¹ Можна послатися, наприклад, на так звану «Глухівську сатиру» («Литературное наследство», 1933, № 9—10).

Ксьондзи до баб щоб не їржали...

Були в огні на самім дну (I, 136).

З цензурних міркувань поет змушений був змінити первісну редакцію одного з рядків цієї строфи, замінивши в ній слово «ченці» менш образливим для православних церковників словом «ксьондзи». Ця заміна трохи пом'якшила виступ проти православної церкви, зате посилила загальне антиклерикальне звучання строфи: Котляревський показав, що він виступає не проти представників однієї якоїсь віри, критикуючи їх вади і протиставляючи їм інших, — ні, служителі різних церков (і православної, й католицької) однаково розбещені й користолюбиві й однаково зневажливо ставляться до церковного статуту.

Котляревський виступає проти релігійного ханжества, це особливо яскраво видно у зображених ним картинах пекла, в якому караються і «світські, і черниці», де показані «святі понури», «чесні пустомолки», які, «як в церкві між людьми стояли», то «не дивились і на світ», зображуючи святість та слухняність, і в той же час вели далеко не святе життя. Поет відмічає, що такі «святі» прикривалися ім'ям бога для здійснення своїх наймерзенніших вчинків, оголошуючи їх богоугодними (як це зробила Юнона, замислюючи вбивство Енея). В цій критиці Котляревський немовби перекликається з творчістю Г. С. Сковороди, в якій також викривалися «мартышки истинные святости».

Характерно, що серед численних грішників, яких змальовує поет, немає жодного «боговідступника», еретика, вільнодумця. У пекло потрапляють не ті, що «грішили» проти бога та церкви, а винні перед людьми і, в першу чергу, перед трудівниками — пани, чиновництво, служителі церкви. Цікаво зауважити, що коли про панство поет все-таки говорить: «бувають всякі пани», то на захист служителів релігії він не знаходить жодного доброго слова, а, навпаки, скрізь підкреслює своє зневажливе ставлення до них.

Зображуючи рай, Котляревський вміщує туди не «святих», а тих, хто, на думку поета, найбільше вартий щастя, — чесних, знедолених трудівників, людей, що не знали радощів на землі. Таке зображення раю і пекла суперечило вченню феодальної церкви, зате відповідало мріям пригнобленого народу.

Незважаючи на те, що героям творів Котляревського властивий деякий фаталізм, деяка віра у невідворотність певних подій, в «долю», ні в окремих репліках героїв, ні в творах в цілому не відчувається, щоб ця віра була дуже глибокою. Це найбільш очевидно в його п'єсах, де «доля» і «бог» згадуються досить часто. У хвилину відчаю Наталка, наприклад, насамперед звертається не до бога, а до людей: «Куди мені діватись? Де допоміж шукати? Кого просити? Горе мені! — добрі люди, допоміте мені, пожалійте мене!» (II, 23) — каже вона, а потім звертається до бога з проханням вигнати з її серця любов до Петра. Цікаво й інше: поет говорить про зло, призначене долею, але жодного разу не згадує про таке ж фатальне

добро. Добро у Котляревського не зумовлене долею, не залежить від богів, а створюється людськими руками. Не раз у творах Котляревського зустрічаються звертання до долі, але вони свідчать швидше про те, що герої його творів не згодні з існуючими умовами життя, вважаючи, що в світі несправедливо розподіляються життєві блага (див., наприклад, пісню Миколи у п'єсі «Наталка Полтавка» — «Ой, доля людська...»). Вони обурюються існуючими законами, докоряючи богам, що керують світом і долею смертних. Обурення божою несправедливістю звучить в гнівних словах матері героїчно загиблого Евріала:

О, боги! Як ви допустили,
Щоб і одинчика убили
І настромили на віху
Його казацькую головку;
Десь світ вертиться сей без толку... (I, 232)

Ці слова — ясно виражений сумнів в справедливості, розумності, доцільності законів, начебто встановлених богом: «Десь світ вертиться сей без толку...». Всі ці факти є яскравим свідченням антиклерикалізму І. П. Котляревського.

Один з біографів поета, його сучасник, Стеблін-Камінський намагався спростувати уявлення про Котляревського як про вільнодумця, що склалося у багатьох сучасників, і зобразити його людиною релігійною. «Він був ревним християнином і побожним, неухильно виконував усі постанови церкви, додержував постів, часто відвідував церковну службу, ніколи не кошунав над святынею, хоч і трактував *Вольтера*, більше з повчальною метою для інших, заражених ерессю вільнодумства»¹, — пише про Котляревського Стеблін-Камінський. Але той же Стеблін-Камінський згадує факт, який говорить про недостатню повагу поета до церкви та її звичаїв. Так, він повідомляє, що в домі Котляревського «вместо иконы на углу была известная копия «Марии Магдалины», над черепом»². Для того часу це було якщо не святотатством, то досить-таки сміливим вчинком: поет тим самим начебто прирівнював безгрішну «божу матір» до багатогрішної Марії Магдаліни.

Вказуючи, що Котляревський «соблюдал посты», Стеблін-Камінський в той же час згадує, як піст, який по церковним обрядам призначений для «умертвіння плоті», починався у Котляревського з вечірки, хоча до столу подавалися лише пісні страви. Запевнення Стебліна-Камінського в тому, що поет «никогда не кошунововал над святынею» спростовується в багатьох місцях «Енеїди». Так, наприклад, розповідаючи про церковну службу, Котляревський вживає вирази: «харамаркали дяки», «вічну пам'ять заквилили» і т. ін., принижуючи тим самим релігійний обряд; він називає «молитвою»

¹ Див. П. К. Волинський, Іван Котляревський, Життя і творчість, стор. 34.

² [С. Стеблін-Камінський], Воспоминания об И. П. Котляревском (из записок старожила), Полтава, 1883. стор. 9.

більш ніж лайливий монолог Енея з приводу загибелі флоту троянців. Навряд чи стала б релігійна людина вживати це слово відносно такого потоку лайок. Описуючи похорони Паланта, поет наводить промову якогось «філозопа» (в автографі він прямо називає його «соборним протопопом»¹), яка підкреслює зневажливе ставлення автора до попівської схоластики.

Не може служити аргументом на доказ релігійності поета і той факт, що він «выполнял постановления церкви» і «часто посещал богослужения»: документи свідчать, що уряд вів суворий облік тих, хто не виконував релігійних обрядів². Тому не дивно, що поет, який був до того ж членом таємної масонської ложі, відвідував церкву і виконував обряди, не бажаючи накликати на себе підозру уряду.

Нарешті, ряд дослідників посилається на зроблений Котляревським переклад книги Дюкєня «Размышления о расположении, с каким должно приступить к чтению и размышлению о святом евангелии Луки» як на свідчення релігійних настроїв поета, підкреслюючи, що цей переклад поет робив протягом майже п'ятнадцяти років. Біографи Котляревського вказують³, що поет робив цей переклад за дорученням княгині Репніної, а не з власної ініціативи, тому не можна твердити, нібито він поділяв погляди автора твору, який перекладав. До того ж час, протягом якого Котляревський, добре володіючи французькою мовою, займався перекладом, примушує взяти під сумнів приписуваний йому «релігійний запал».

Деякі біографи, доводячи релігійність Котляревського, посилаються на участь поета в біблейському товаристві, заснованому в Полтаві в 1818 р. Радянськими дослідниками, зокрема П. К. Волинським, доведено, що членство в цьому товаристві було формальним актом благонамірності, викликаним наступом реакції, і не може служити показником ставлення поета до релігії.

Запевненням про «набожність» та «християнський запал» поета суперечить і те, що, не ухиляючись від сповіді, він суворо беріг, як повідомляє Стеблін-Камінський, політичну тайну, довірену йому декабристом М. М. Новиковим.

В керованому ним «Доме для воспитания бедных дворян» дуже мало уваги приділялось «закону божому»⁴ — предмету на той час обов'язковому і, на думку реакціонерів, найголовнішому.

Наведені факти дають підставу заперечувати твердження Стеблін-Камінського про релігійність поета і вважати, що антиклерикалізм Котляревського не був випадковим явищем. В творчості

¹ Автограф початку VI ч. «Енеїди» зберігається у відділі рукописів Інституту української літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка. Як варіант цей рядок наводиться в кн.: І. П. Котляревський, Повне зібрання творів у двох томах, т. 1, стор. 481.

² Полтавський обласний державний архів, ф. 801, спр. 1360 — Список «прихожан, не виконуючих релігійних обрядів» (1779 р.); спр. 1497 — «Об уклоняющихся от исповеди, причастия и т. д.» (1800 р.) та ін.

³ Див. П. К. Волинський, І. П. Котляревський, стор. 46; [Стеблін-Камінський], Воспоминания об И. П. Котляревском (из записок старожила), стор. 38.

⁴ П. К. Волинський, Іван Котляревський. Життя і творчість, стор. 26.

Котляревського знайшли відображення погляди українського народу, до якого в повній мірі можна віднести слова В. Г. Белінського про те, що релігію він сприймає тільки «формально» і «по натуре» «глубоко атенстический народ». В народній творчості нерідкими були виступи не тільки проти служителів церкви, а й проти самих богів. Не дивно, що ці ж мотиви звучать і в творах І. П. Котляревського.

Цілоком ймовірно, що значну роль у розвитку антиклерикальних поглядів Котляревського відіграло його знайомство з творами Вольтера, який, будучи ідеологом французької буржуазії, піддав жорстокій критиці релігію, що освячувала феодальний лад. Ця критика була, безумовно, прогресивною, її твори Вольтера користувалися великою популярністю серед передових людей Росії. Недарма царський уряд так активно боровся з усіма проявами «вільнодумства» і «вольтеріанства», вважаючи вольтеріанців безбожниками та руйнівниками суспільних підвалин.

Літературознавці відмічали наявність антиклерикалізму в творчості І. П. Котляревського, але, так само, як і суспільно-політичні погляди поета, не робили його темою спеціального дослідження. В першому томі «Історії української літератури» це питання зовсім не ставиться. Між тим антиклерикальні виступи Котляревського були, безумовно, прогресивними: викриваючи обличчя служителів церкви, принижуючі церковні обряди, вони підривали авторитет церкви — духовної підпори кріпацтва і царизму.

Викриваючи пороки існуючого ладу, Котляревський в той же час показує й морально здорову силу сучасного йому суспільства — народ. Характерний для «Енеїди» сатиричний тон, спрямований проти «богів», що вирішують долю людей, змінюється дружнім гумором, коли поет розповідає про троянців. Не раз порівнює він своїх героїв з героями українського народу, підкреслюючи, що його троянці — українці, українські козаки. Щиро люблячи простий народ, Котляревський оспівує його, присвячуючи йому всю свою творчість робить його *головним* героєм своїх творів, за що поету не раз докоряли представники реакційної офіційної ідеології, навіть і через півсторіччя після написання «Енеїди»¹.

Почуттям глибокої симпатії й великої любові до простого народу пройнята не лише творчість, а й вся діяльність Котляревського, що знаходило схвалення серед прогресивних кіл того часу, — зокрема, високу оцінку діяльності поета як вихователя дав М. М. Новиков в листі до А. О. Нікітіна (II, 165). Біографи Котляревського розповідають, як він заступався за кріпаків Тимошенка та Мойсиху, як врятував від несправедливого суду бідняка Зінов'єва, як допоміг одному з козаків повернути несправедливо відняту власність². Високо оцінивши видатний акторський талант М. С. Щепкіна, який виступав на сцені Полтавського театру в

¹ «Библиотека для чтения», 1843, т. V, кн. 2, отд. 6, стор. 46—48.

² П. К. Волинський, І. П. Котляревський, стор. 55; [С. Стеблін-Камінський], Воспоминания об И. П. Котляревском (из записок старожилы), стор. 41.

1818—1821 рр., Котляревський енергійно сприяв справі викупу його з кріпацтва. Усіх 11 кріпаків, що належали йому, Котляревський відпустив на волю, і це також, безумовно, є свідомством демократизму поета.

Вивчаючи життя народу, широко використовуючи фольклорні матеріали, Котляревський своєю творчістю показав, що саме народ є носієм кращих рис національного характеру. Це яскраво видно в «Енеїді», ще краще цю думку виражено в п'єсах Котляревського, особливо в п'єсі «Наталка Полтавка», де позитивними героями є прості люди, селяни, яким властиві висока людяність, щирість почуттів, здатність на самопожертву заради щастя іншої людини.

В той час як ідеологи кріпацтва вважали працю долею «нижчих», Котляревський показує, що саме в праці виховуються кращі якості людини. Позитивні герої його творів поважають працю, вважають її почесною справою, по праці цінують людей. «Хто живе чесно і годується трудами своїми,— говорить Наталка,— тому й кусок черствого хліба смачніший од м'якої булки, неправдою нажитої» (II, 20). Але, підкреслюючи позитивні риси народу, Котляревський не бачив в ньому тієї діяльної творчої сили, яку пізніше зрозумів Шевченко, що закликав народ до повалення царизму.

Щиро відданий батьківщині, Котляревський оспівує почуття патріотизму, показуючи, що воно притаманне насамперед простим людям, і картає байдужих до батьківщини чиновників-користолюбців, які навіть під час війни мріють тільки про кар'єру та наживу. Поет підкреслює, що любов до батьківщини — найсильніша зброя у боротьбі з ворогом:

Любов к отчизні де героїть
Там вража сила не устоїть,
Там грудь сильнійша од гармат... (I, 227)

Палкий патріот, Котляревський добре розумів, що інтереси особистості повинні бути підпорядковані інтересам вітчизни і що в годину небезпеки треба перш за все «повинність ісправлять». Чесне та сумлінне служіння батьківщині кожного члена суспільства — ось що, на думку поета, є запорукою суспільного благополуччя. В цьому його погляди були співзвучні поглядам найбільш прогресивних людей того часу — декабристів.

Гуманізм і справжня любов до трудящих, до своєї багатостраждальної батьківщини спонукали Котляревського виступати проти загарбницьких воєн, що несуть нелюдські страждання і розорення простим людям. Об'єктивно це було виступом проти мілітаристської політики царизму. Викриття антинародного характеру загарбницьких воєн, жорстока критика наскрізь прогнилої армійської системи тогочасної Росії, муштри (яку він кваліфікує як «ратнее фіглярство») об'єктивно служили справі боротьби проти кріпосництва і його ідеології. В той же час поет вважав священною війну оборонну її оспівував подвиги борців за свободу та незалежність («Енеїда»).

Любов до рідного народу поєднувалась у Котляревського з по-

чуттям поваги до інших націй. Він був прихильником дружби народів і особливо російського та українського («козаченьків з москалями»), дружби, викуваної й загартованої багатомісячною спільною боротьбою проти спільних ворогів (ця думка особливо яскраво виражена в п'єсі «Наталка Полтавка»).

В той же час Котляревський виступив і проти російських шовіністів, які всіма силами намагалися принизити український народ. У п'єсі «Наталка Полтавка» Котляревський піддав заслуженій критиці п'єсу Шаховського «Казак-стихотворец», в якій Шаховський зображує український народ в особі комічного «хохла», — в той час таке ставлення до українців з боку представників офіційної культури було звичайним явищем й заохочувалося царським урядом. Вважаючи, що про український народ, його побут, його славу історію краще за все можуть і повинні розповісти самі українці, Котляревський виступив з п'єсами «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», в яких показав справжній, живий український народ з його позитивними рисами.

Українські націоналісти намагалися представити Котляревського як борця за «самостійну», відірвану від Росії Україну, як ворога дружби двох братніх народів, що бачив в росіянах тільки гнобителів, а в українцях — тільки пригноблених «мужиків» (О. Огоновський), або намагалися оббихати поета, зображуючи його як ворога українського народу, як його принижувача (П. Куліш). Факти свідчать, що Котляревському був чужий український націоналізм: він виступав проти *усяких* гнобителів народу незалежно від їх національності (і тому населив пекло саме українським панством) і оспівував героїзм *усіх* сміливих людей, незалежно від того, «троянська» кров тече в їх жилах чи «якась чужая — бусурманська». В боротьбі за дружбу між російським та українським народами Котляревський перекликається з передовими діячами Росії того часу, що виступали проти впроваджуваної царизмом політики національного гноблення та національної ворожнечі.

Виступаючи проти пороків кріпосництва, Котляревський боровся і проти лицемірної моралі кріпосників, протиставляючи їм мораль простого народу. Підкреслюючи, що

Мужича правда есть колюча,
А панська на всі боки гнуча (I, 274).

поет виступав пропагандистом кращих моральних якостей трудящих. Це характерно для всіх його творів, де представники пануючого класу (боги в «Енеїді», возний в п'єсі «Наталка Полтавка», Фінтик в п'єсі «Москаль-чарівник») зображені в різко негативному плані. В своїй критиці морального занепаду поміщиків-кріпосників поет був близький до прогресивних російських діячів, зокрема до М. І. Новикова, хоч критика Котляревського значно слабша критики М. Новикова, який прямо називає експлуататорів трутнями.

Велику роль у формуванні етичних поглядів Котляревського відіграла його близькість до декабристських кіл, знайомство і дружні стосунки з багатьма декабристами. Їх вплив, зокрема, позначився

у тому, що Котляревський на перше місце ставив служіння людини суспільним інтересам, відданість народу, самопожертву в ім'я народної свободи. Саме ці якості оспівує поет, створюючи ідеал позитивного героя («Пісня на новий год князю Куракіну», «Енеїда»). В умовах, коли неробство та паразитизм розглядалися серед пануючих класів як явища цілком моральні, Котляревський засуджував їх, осміюючи носіїв такої моралі і тим самим сприяючи вихованню у трудящих ненависті до них. Котляревський зрозумів і оцінив виняткове значення праці у формуванні морального обличчя людини і показав це в своїх творах. В той же час, пропагуючи поважливе ставлення до праці, він не розумів, що в суспільстві, заснованому на експлуатації чужої праці, не може бути справжньої поваги до неї.

Для етики Котляревського характерна властива дворянським просвітителям віра в те, що *людина від природи добра*, що при певних обставинах можна викоринити усі вади і створити умови для виявлення позитивних рис людини («Наталка Полтавка»). В часи панування релігійної моралі, що проповідує вічність та незмінність всього існуючого (і тим більше моральних норм), визнання впливу навколишнього середовища на формування свідомості людини, залежності вчинків людини від умов місця і часу було, безумовно, прогресивним явищем. Хоча висунуті Котляревським етичні норми не мають яскраво вираженого класового характеру, етика поета є відображення його боротьби проти моральних норм кріпосників, за високу мораль трудящого люду.

Розуміючи велике суспільне значення літератури, І. П. Котляревський прагнув зробити її надбанням широких мас українського народу. Він ввів у літературу живу народну українську мову, зробив головним героєм своїх творів простих людей, трудівників. Протестуючи проти застарілих, але ще пануючих в тогочасній літературі канонів класицизму, проти оспівування надприродних подій та почуттів, Котляревський першим в українській літературі закликав письменників «спуститись до землі». Це було важливим моментом в історії розвитку суспільно-політичної думки України початку ХІХ ст.

Елементи реалізму в творчості І. П. Котляревського були вираженням його протесту проти реакційного напрямку в літературі, який відривав мистецтво від реального життя. Характерним для творчості Котляревського є те, що письменник прагнув не тільки документно-графічно правильного зображення дійових осіб, а й намагався правдиво відобразити певні соціальні відносини, події політичного життя, сучасники яких він був.

Котляревський вважав своїм обов'язком зображати життя таким, яким воно є, не прикрашаючи його. Але він не піднявся до розуміння й художнього відображення класової боротьби, до розкриття соціальних суперечностей. Він робив перші кроки у бік реалізму, починаючи з правдивого змалювання побуту й намагаючись правдиво відобразити суспільне життя.

Великим кроком у наближенні мистецтва до життя було створення образів Наталки й Терпилихи в п'єсі «Наталка Полтавка». Щирість почуттів, природність переживань героїв, елементи правдиво-

го зображення їх характерів, жива українська мова, глибокий патріотизм, що пронизує п'єсу,—усе це було тим свіжим струменем в літературі, який сприяв дальшому розвитку прогресивної думки на Україні, формуванню реалістичного напрямку в українському мистецтві.

Творчість Котляревського, в якій вже намічалася тенденція правдиво зображати не лише людей з їх переживаннями, а в деякій мірі і соціальні відносини, намітився критичний підхід до оцінки суспільних явищ, була тільки першою спробою правдивого відображення життя в українській літературі. Це починання було підтримане прогресивними діячами української культури, які продовжили в своїй творчості почату Котляревським справу.

Прагнення І. П. Котляревського до реалізму органічно пов'язане з його прагненням до *народності* в мистецтві. Елементи народності в його творах виявилися насамперед в тому, що героєм цих творів став народ з його побутом, звичаями й нравами. Одним з елементів народності було також створення Котляревським позитивного образу жінки-селянки — найбільш безправного й пригноченого члена кріпосницького суспільства. Письменник показав у своїх п'єсах, що жінка-селянка — людина, яка заслуговує уваги й глибокої пошани.

Висунута Котляревським вимога правдивого відображення життя відносилася не лише до змісту, а й до форми, до мови художнього твору. Проти цього виступали ідеологи реакції. Вони називали українську мову «подлым языком бурмистров и подъячих»¹, а один з їх ідейних керівників, О. С. Шйшков, запевняв, що введення народної мови в літературу приведе до соціально-політичних змін, і вимагав збереження в літературі церковнослов'янської мови «духовних книг». Таким чином, боротьба за розмовну народну мову була боротьбою за демократизацію літератури, за її наближення до народу.

Котляревський завжди виявляв живий інтерес до народної творчості. Як свідчать сучасники поета, він ще юнаком «прилежно вслушивался в народний говор, записував песни и слова, изучал язык, нравы, обычаи, обряды, поверья, предания украинцев»².

У своїх творах Котляревський широко користувався скарбницею народної мудрості, вживаючи прислів'я, приказки, а також створені народом поетичні образи. Так, в «Енеїді» він згадує про кобилячу голову, про золоті дерева, про килим-самольот, про сап'янці-самоходи, про Телесиқа, Котигороха та інших героїв народних казок. Все це свідчить про бажання поета зробити свої твори близькими народу і є також одним з елементів народності в його творчості.

Звернення до теми народу, прагнення до правдивого відображення його характеру, побуту й звичаїв було прогресивним явищем у розвитку суспільно-політичної думки на Україні. Воно примушувало передових людей того часу замислюватись над долею народу,

¹ «Патриот. Журнал воспитания, издаваемый Владимиром Измайловым», ч. III, М., 1804, стр. 237.

² [С. Стеблин-Каменский], Воспоминания об И. П. Котляревском (из записок старожилы), стор. 21.

над засобами поліпшення його становища і, таким чином, сприяло підготовці умов для виникнення революційного демократизму на Україні, засновником якого став Т. Г. Шевченко.

Розглядаючи мистецтво (і в першу чергу літературу) як свідому діяльність на користь суспільства, Котляревський глибоко вірив у велику силу освіти. Письменні люди, говорить він устами Тетяни («Москаль-чарівник»), повинні робити тільки добре, високоморальне, бо вони «учені та письменні» і їм «усе відомо». Завдання письменника Котляревський вбачав у чесному служінні народові, у викриванні суспільного «зла», у вихованні людей.

На відміну від прихильників «безідейного», «аполітичного» мистецтва, якими були, наприклад, представники українського реакційного романтизму, Котляревський не міг бути байдужим до явищ сучасного життя. Реалістичний підхід до зображення дійсності обумовив актуальність і успіх творів Котляревського. Він допоміг письменникові побачити комічне в житті й відобразити його в мистецтві. Реалістичне розуміння комічного означало критичне ставлення до дійсності й було серйозною зброєю в боротьбі проти усього старого, відживаючого.

З аналізу творів Котляревського видно, що розуміння ним категорії прекрасного тісно пов'язане з його суспільно-політичними поглядами. Прекрасними він вважає дії, спрямовані на служіння народу, на викриття хиб існуючого ладу. Ось чому він славить як подвиг діяльність князя Куракіна, яка була спрямована, на його погляд, на поліпшення добробуту підлеглого йому краю, на обмеження поміщицького свавілля й т. ін.

Прагнення наблизити літературу до життя, що проявилось у творчості І. П. Котляревського, було першим в українській літературі кроком на шляху до матеріалістичного вирішення основного питання естетики — про відношення мистецтва до життя.

Значення творів І. П. Котляревського в розвитку суспільно-політичної думки України дуже велике: викриваючи окремі пороки кріпосницької дійсності, вони сприяли поширенню серед широких мас трудового населення України ідей, що підривали основи кріпосництва, активізували суспільно-політичну думку України того часу, сприяли розвитку національної самосвідомості українського народу.

Котляревський не був революціонером, але його виступи проти представників класу феодалів, проти церкви, що захищала інтереси цього класу, проти державного апарату і царя підривали авторитет влади й існуючого ладу і тим самим об'єктивно служили справі боротьби проти феодално-кріпосницького устрою.

Прогресивні риси творчості І. П. Котляревського високо оцінили видатні люди наступних поколінь — Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко, Леся Українка, В. Г. Короленко, М. Горький та ін.

Будівники нового, комуністичного суспільства, радянські люди дбайливо зберігають скарби передової суспільно-політичної думки, вивчаючи її критично сприймаючи кращі традиції прогресивних діячів минулого.

ЗМІСТ

Деякі питання теорії пізнання діалектичного матеріалізму, ч. I

- Л. С. Горбатова, Павловська фізіологія про розвиток вищої нервової діяльності як відображення зовнішнього середовища 3
- Б. О. Лобовик, Про роль мовної функції в переході від чуттєвого до раціонального 19
- С. Б. Кримський, До питання про генезис форм мислення 37
- М. Н. Болтаєв, Формально-логічні закони мислення в світлі теорії відображення діалектичного матеріалізму 69

З історії філософської і суспільно-політичної думки на Україні, ч. II

- Д. Х. Остришин, Філософські погляди М. О. Максимовича 86
- В. Ф. Данилейко, До питання про суспільно-політичні погляди І. П. Котляревського 115